

**ФОНД ПОДДЕРЖКИ ПОЛИТИКИ ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ ГОСУДАРСТВ,
г. БИШКЕК**

**ТҮРК ТИЛДҮҮ МАМЛЕКЕТТЕРДИН САЯСАТТЫН КОЛДОО ФОНДУ,
БИШКЕК ш.**

TÜRKDİLLİ DÖVLƏTLƏRİN SİYASƏTİNƏ DƏSTƏK FONDU, BİŞKEK ş.

Редактор: Мукан Асаналиев

Китеп түрк тилдүү мамлекеттердин саясаттын колдоо фонду жана Казахстандагы азербайжандыктардын маданий борборунун заказы менен которулуп басылды.

Китеп бекер таркатылат.

Книга переведена издана по заказу фонда поддержки политики тюркоязычных государств и союза культурных центров азербайджанцев в Казахстане.

Книга распространяется бесплатно.

Камал Абдулла

ТОЛУК ЭМЕС КОЛ ЖАЗМА

Роман

*Орус тилинен которгондор: Мукан Асаналиев,
Бектен ДЫЙКАНБАЙ*

Бишкек – 2014

УДК 398
ББК 82.3 (2Ки)
А 14

Камал Абдулла
Толук эмес кол жазма. - Б. «Бийиктик», 2013. 312 бет.

ISBN 978-9967-02-953-8

Колуңуздагы китеп, Азербайжандын таланттуу жазуучуларынын бири Абдулла Камалдын тарыхый романы. Аталган роман байыркы Азербайжандын жашоосундагы бурулуш учуру жөнүндө, чындыкка негизделген мыкты түшүнүк берет. Ошону менен бирге «Китаби Деде Горгуд» классикалык эпосунун пайда болуу жагдайын да жаңыча түшүндүрөт.

А 4604000000-14

ISBN 978-9967-02-953-8

УДК 398
ББК 82.3 (2Ки)
© Камал Абдулла., 2014

БАШ СӨЗ

Азербайжандын таланттуу жазуучуларынын бири Абдулла Камал бул тарыхый романында, байыркы доордогу Азербайжан элин жана анын жашоо-турмушун, чындыкка негиздеп, чагылдырып көрсөтүүгө аракет кылат. Ошол эле убакта ал, бүткүл түрк элдерине Коркут ата деген ат менен белгилүү болгон, тарыхый инсан жазып калтырган «Китаби Деде Горгуд» деген классикалык эпостун кандай пайда болгонун жаңыча түшүндүрөт. Бул эпос илимпоз-адабият таануучуларды гана эмес, кара сөз устаттарын да кызыктырбай койбойт. Азербайжандын жазуучусу Камал Абдулланын ушул романы буга мыкты далил боло алат. Камал Абдулланын романындагы эң таасирдүү бир көрүнүш: – “бул сенин колуңан келет, колуңан сөзсүз келет!» деп шах (артында өзүнүн ондогон балдары турса Шах Ысмайыл ибн Гейдар ибн Джунейд Сефеви.) жашыруун түрдө өз бийлигин, эч ким тааныбаган купуя «эгизине» өткөрүп беришинде жатат. Окурманда анын мындай ишке барышына эмне түрткү болду деген суроо туулбай койбойт. Романдагы дагы бир кызыктыруучу нерсени, Коркут бабанын жазып калтырган китебинин табылышынан жана ошол китепте хан сарайында Коркут бабанын ойногон ролунан көрсөк болот.

Коркут ата өтө акылман жана кылдат киши. Анын жазып калтырган жана Камал Абдулла аркылуу берилген аңгемелери окурманды ар кандай карама каршы ой-пикирлерге тушуктурат. Буга мисал кылып Коркут бабанын бир сөзүн карап көрсөк болот ал: – “Өз үйүбүздү сыйлоо-ушул кыйын мезгилде биз үчүн тирүү калуунун негизги шарты, эгерде өзүңдү жана өз үйүңдү сыйлабасаң, сыйды кимден күтөсүң?” – деп күнөөнү, биз азыр көнгөндөй бийликке гана койбостон, “Ал шордуу тыңчы кимге керек дейсиң, иштин баары, биздин өзүбүздө жатат” – деп, күнөө элдин өзүндө да бар экендигин

белгилеп көрсөтөт. Коркут бабанын кол жазмасында үзүлүп калган жерлер көп, бул мүмкүн купуя сырларды жашыруу үчүн атайын жасалгандыр. Деги эле, өтө чоң аңгемени ооздон оозго, бурмалоосуз, бузулуусуз өтүүсү мүмкүн эмес. Кээде кол жазмадагы бош калтырылган жерлер жана сюжеттеги «тешиктер» баяндоо үчүн керектүү болгон «түйүндөрдү» жана «токтотулган кадрларды» гана камсыз кылбастан, мистикалык бир мааниге да ээ болушу мүмкүн. Аны сөзсүз эле тарыхый чындыкка байланыштыруунун кажети жок. Бул роман окурмандардын калың катмарын кызыктырбай койбойт.

Ф.И.Д. Академик А.Акматалиев

СӨЗДӨРДҮН СЫЙКЫРДУУЛУГУ: ТОЛУК ЭМЕСТИН ТОЛУКТУГУ

Ойчул окурман сунушталган тексттен адашпайт. Ар кандай алдын ала түшүндүр-мөлөр, кандайдыр бир илимий киришме стату-суна ээ болууга умтулат, бирок биз аны ишке ашыруу аракеттеринен алыспыз.

Камал Абдулла
Толук эмес кол жазма.
Роман

Урматтуу Камал Абдулланы үлгү тутуп, Ала-Таала анын эмгекке толгон күндөрүн узартсын, биз да сөз башыбыздын анын илимпоз деп таанылышын талап кылбайбыз. Анын үстүнө филологдордун, түркологдордун жана фольклористтердин муундары, бизге чейин эле тоодой илимий эмгектерди жазышып, огуз элинин түштүк-орус талааларында пайда боло электе жана Византияга сельжуктарды ээрчип кире электе эле жаралган, аңыз-аңгемелери тууралуу түшүнүктөрдү беришкен. А бул аңыз-аңгемелерди болсо бизге Орусияда Коркуд деген ысым менен белгилүү болгон жана «Китаби Деде Горгуд» - деген китеби эчак эле маданияттын дүйнөлүк казынасынан орун алган талыкпас Горгуд жеткизди.

Бул казына аалым-адабият таануучуларды гана эмес, проза устаттарын да кызыктырат – Азербайжандын жазуучусу Камал Абдулланын ушул романы буга мыкты далил. Жыйырманчы кылымдын отунан, суусунан жана жез түтүктөрүнөн өткөн окурман бул китептен азыркы учурдагы абдан маанилүү ойлорду ичине камтыган көптөгөн материалдарды таба алат. Тыңчыны кармоо. Күбөлөрдү издөө. Алардан кээде күч менен кээде алдоо жолу ме-

нен алынган көрсөтмөлөрдү салыштыруу. Беттештирүүлөрдү же көздөштүрүүлөрдү жасоо. Жазанын түрлөрүн көргөзүү: төрткө бөлүү, майда бөлүктөргө чапкылап салуу, бир сокку менен башын алуу, аңга башы менен таштоо. Кыйноого, ур-токмокко жана куулукка толгон аңгемелешүүлөр алмашып отуруп кошулат. Мындай аңгемелешүүлөрдө айтылган сөздөр ойдогу нерселерди эмес такыр башка нерселерди билдирип, жадагалса турмуштагы нерселерди да такыр билдирбеши мүмкүн.

«Бир алакандан үн чыгабы?» - «чыгат, менин мырзам, эмнеге чыкпасын?» - «Бир алакандан кандай үн чыгат?» - «Бир алакандан жым-жырттыктын тыбышы чыгат, менин мырзам».

Чыгыш – бул кылдат иш.

Тээ батыштан элчилер келет. Баш калаасы суунун ортосуна салынган алыскы өлкөдөн». Венециябы? – деп ичимен ойлонуп, экинчи алаканымды издейм. Венедтер Аттиладан качышты беле же али кача элекпи? «Урматтуу элчи, жолдо канча убакыт болдук дедиңиз?» - Бир жылдан ашык убакыт жүрдүк, эмирим. Чоң жолдордо каракчылардын саны абдан көп болорун эске алуу керек». О Кудайым, Орусия энебиз эмеспи? Суунун ортосундагы шаар Питер эмеспи? Бирок өзүмдү желкемен тартып: Питердин негизделишине чейин - дагы миң жыл бар. Кайра миң жыл артка кайрылам. Тыңчы кайда? Шек, кезектеги бир сарай кызматкерине түшө баштаганда, элге чоң курсактуу деген кошумча аты менен белгилүү болгон кемпир, ал менин балам деп жарыялады. Жаш кезинде сарай кызматкерлеринин баары менен жатып чыккан бул кемпирдин балдары да көп болгондуктан, эми барып аларды текшерип көр... Кыруу (соскоб) жасоо керекпи? – менде дагы заманбап биокриминалист ойгонду. «Мунун баары парфюмерия (сыртын бойоо) деп Горгуд ата күлөт – А мааниси эмне..?» Горгуд атанын ойунун маңызы – жети катмардын астында жатат. «Купуя купуянын ичинде жана купуя менен жабылган». Ушуга окшош ойду миң жылдан кийин бир өлкө жөнүндө Черчилль айткан. Ал өлкөнү Горгуд ата билиши мүмкүн эмес. Бирок ал башканы билет: «Биз эч кимди алдабайбыз. Көпчүлүк адамдар үчүн ички жашыруун маңыздын эч кандай мааниси жок, алар үчүн бардык иш сырткы мааниде». Сырткы маңыз – бул, тактап айтканда, адамдын сырткы

айырмалоочу белгилери, баатырдын кылычы бир серпилгенде эле адам учуп түшөт. Же алдоодон же болбосо адамдын өз милдетин аткаруудан баш тартуусунун натыйжасында жок болот. Адам жоголот бирок роль сакталат. Бийлөөчү өзүн ага эгиздей окшош болгон бирөө менен алмаштырат. Камал Абдулланын романындагы эң таасирдүү бир сахналык көрүнүш – мен анын көркөм кыялынын курмандыгына айланайын: «Колуңан келет, колуңан жакшы келет!» деп шах (артында ондогон теги бар Шах Ысмайыл ибн Гейдар ибн Джунейд Сефеви.) жашыруун түрдө өз бийлигин эч ким тааныбаган купуя «эгизине» өткөрүп берет...

Окурман менин чабылбаган башымда кичүү Буштун (же улуу Буштун) президенттик мөөнөттөрү тууралуу ойлор, Саддамдын эгиздери (же алар жок беле?) тууралуу ойлор менен чаташып турат, бирок иш алда канча кылдат болуп турат: шахпы же малайбы – чындыгында бирдей, анткени көрүнбөгөн маңыз менен көрүнгөн кабык бар – батин жана закир, азыркы чындык менен акылсыз бир аналогия жүргүзүүдөн оолак болууга байыркы араб даанышмандуулугу көмөктөшсүн.

Кантип?! Демек, ким болсо да тыңчы болуп калышы ыктымал экен да? Так ушундай. Анын ким экени маанилүү эмес. Тыңчы атайын дайындалышы мүмкүн. Тыңчыны кармоо жана жазалоо – шахтын жеке өзү тарабынан ойлонуштурулган куу бир иш-аракет, ал огуздардын баштарын бириктирип, элди чыр-чатактан сакташы керек...

Ошентип өз ыктыяры менен тыңчы болом деген адамды деле тапса болот. Мындайды Артур Кестлер миң жылдан кийин «Көздү уялтуучу караңгылыкта» божомолдогондой: Бухарин өз партиясынын «элди бириктирүү» тапшырмасын жеңилдетүү максатында өз ыктыяры менен эл душманы болуу милдетин өзүнө алат...

Жогол, бакытсыз! Горгуд атанын китептеринде баяндалган шейхтерге, мюриддерге, дервиштерге жана нөкөрлөргө кайрылабыз, Алла-Таалам анын эстелигин биздин терс сезимдерибизден сактай көрсүн. Ата эскерткен: «Бул жалган дүйнөдө бардык айткан сөздөрүң, бардык ойлогон ойлоруң жүзөгө ашып калышы мүмкүн». Сөз – кооптуу нерсе, бул жерде этияттык керек.

Сөздөрдүн сыйкырдуулугу – Камал Абдулланын, анын каарманы - Горгуд атанын жана Горгуд атанын каармандарынын да көркөм аурасы. Алар жиберилген сөз – чындык экенин, оңтойлуу табылган сөз болсо – чындыктан куткаруучу нерсе экенин билишет. «Айтчы, жүзүм ширеси ошол эле шарап эмеспи?» Ал ошол эле шарап, бирок үч ай ачыгандан кийин. Аны кантип атоонун эмне айырмасы бар?»

Горгуд ата тыңшамыш болуп жатат, а бирок өзү сөздөрдүн жашырын маанисин байкап жатат. Шах деле тыңшамыш болуп жатат. Аңгемелешүү мына ушинтип жүрө берет. Булардын ортосунда «косметикалык» гана айырма бар, шах менен аңгемелешип отурган киши кез-кезде үстөмөнүнөн жыгылып, шахтын буттарын көрүп турат. Андан кийин өзүнүн кол жазмасына (келечектеги «Китаби Деде Горгуд») мына бул сыяктуу белгилерди жазат: «Эгер ал өзүнүн бармактарын унчукпай кыймылдатып жатса, демек анын ачуусу келип жатат».

Горгуд ата өтө кылдат киши.

Анын аңгемелерин Камал Абдулланын колунан окуган заманбап окурман жигердүү каршы пикир пайда кылган ойлогго туш болот. Талашсыз нерседен: «Өз үйүн сыйлоо – биздин кыйын убакытыбызда жашап кетүүнүн негизги шарты. Эгер өзүңдү жана өз үйүңдү сыйлабасаң, башкалардан сыйды кантип күтөсүң?» -деген талаш маселеге чейин (кандай гана жагдай болбосун, бардык нерсеге дайыма бийлик күнөөлүү деген ойду гана карманып көнгөн биз, орустар үчүн): «Ал шордуу тыңчы кимди кызыктырат? Баары өзүбүздөн».

Бул көркөм эксперименттеги эң баалуу нерсе – параллель дүйнөлөрдүн үзгүлтүксүз жылтылдап туруусу. Шахтын дүйнөсүндө өзүнүн Горгуду, Горгуддун дүйнөсүндө болсо такыр башка шах, алар аңгемелешип отурушканы менен бири көзүн жүлжүйтүп, аңгемелешип жаткан кишинин өзүнө карабайт, экинчиси болсо жазма кагаздарынын үстүнө эңкейип, биринчиси буттарынын бармактарын кыймылдатып же кыймылдатпай жатканын байкап отурат. Мюриддер дүйнөсү бүгүнкү көйгөйлөрдү баяндайт жана дал ушул нерсе аны биз үчүн түшүнүктүү кылат. Бирок эмне үчүн азыркы адамдын дүйнөсү мюриддердин дүйнөсүнө кийгизилиши керек? Түшүнүктүү болушу үчүнбү? Ушул нерсе, менин оюм боюнча, Камал Абдулланын романын окуу учурунда пайда болгон негизги суроо (менин суроом). Ага жооп бар:

Романдын аталышы жана анын сөз башы жөнүндө жеткире ойлонуп көрөлү.

«Толук эмес кол жазма», ага кошо № А-21/733.

Абдан чоң бир институттун бөлүмүнүн 3-чү секторунун каталогунан алынып, орто кылымдык бир легендага бекитилген бештамгалуу шифр - кыжырды келтирүүчү бир юмористикалык тамашадай көрүнүшү мүмкүн. Бирок аңгеменин үчүнчү абзацына чейин гана. Үчүнчү абзацта кол жазманын келип чыгуусу тууралуу суроону жарыялоочу жай катары «525-чи гезит» аталган.

Мындай аталыш пайда болуусу үчүн Бакунун көлөмүндөй шаарда канча гезит чыгуусу керек экенин билбейм, бирок чоң сандардын сыйкырдуулугу романдын көркөм абалына кирерин ачык эле көрүп турам.

Бул дүйнө - чоң, дүрбөлөңдүү, түшүнүксүз жана акыл жеткис нерсе. Бардык нерселер ойлордун, төгүндөөлөрдүн, чындыктын, жалгандыктын, фактылар менен антифактылардын, чыныгы жана жалган маалыматтардын аралашмасына батып калган. Кол жазманын варианттарын салыштырып текшерүүгө мүмкүн эмес, «кагаздын саргайып калган барактарына» ишенүүгө туура келет, бирок анда жазылган нерселер чыныгы өмүр менен болгон сырткы байланышын эчак эле жоготконун, а ички байланышы болсо, баары бир аягына чейин түшүнүксүз экенин аңдап турам. Бул аңгемелерди жараткан коом алда качан жоголгон...

Көз ачып жумганча пайда болгон иллюзия: биз демейде коом деп атаган нерсе азыр барбы? Же ал да легендага айланган байыркы замандай эле закымбы? Жоктукка чөгүп бара жаткан убакыт ченемине байланыштырып караганда «байыркы заман» деген өзү эмне? Сиз булардын кимиси байыркыраак экенин билесизби: Гомерби же огуздардын кайсыл бир белгисиз акыныбы? Полифемби же Тепегезби? Одиссейби же Бейректи? Агамемнонбу же Салур Газзанбы?

Горгуд атанын кол жазмасы чыныгыбы же жасалмабы, анын кандай айырмасы бар? Баары бир закым да. Балким тексттеги бош калган жерлер кокустуктур, а балким толук жерлерин жашыруу максатында атайы ошентип чаташтырылгандыр. Эбегейсиз чоң бир аңгеменин ооздон оозго, акындан акынга бузулуусуз же бурмалоосуз өтүүсү мүмкүн эмес да: мындайга адамдын эч кан-

дай эстутуму чыдай албайт. Демек бир акын экинчисинин артында жашынып отурат. Бир купуянын артынан экинчиси көрүнүп турат. Мусулман жазуулары өз убакытын күткөнсүп, христиан жазууларынын артында абайлап жашынып турат...

...Ошондуктан кол жазмадагы бош калтырылган жерлер жана сюжеттеги «тешиктер» баяндоо үчүн керектүү болгон «түйүндөрдү» жана «токтотулган кадрларды» гана камсыз кылбастан, мистикалык бир мааниге да ээ болушу мүмкүн. Аны сөзсүз эле тарыхый чындыкка байланыштыруунун кажети жок. Анткени ал - жок. Ошол убакытта да, азыр да. Кудайдын аспабындагы керилген кылдардын үстүндөгү дарчылардын бийи гана бар. «Эгер Жараткан Өзү эмнени кааларын билген болсо, жана мындай билүүнүн сырткы түрлөрүнө карабастан аны менин акылыма жөнөтсө, анда менин ишим...».

Муну ким айтып жатат? Горгуд атабы? Же Горгуд атаны анын кол жазмасынын майда бөлүктөрүн монтаждоо аркылуу кайра тирилтип жаткан заманбап романистпи? Же адегенде Горгуд атанын ыйык момундугунан, андан кийин «толук эместин толугуна» канааттанган азыркы адамдын скептикалык үмүтсүздүгүнөн өткөрүлүп, о дүйнөлүк болуп калган эзелки убакыттын бир каарманыбы?

Эгер баары ушундай болсо, анда алар экөө тең: орто кылымдык китепчи да, заманбап романист да, «Менин ишим кичинекей» деп айтып, ырга түшүүгө толук укуктуу.

«Горгуд, сенин гопузуң кайда?» - Эми колуң калем менен кагазга тартылат, бир мүнөт, жана ырлар эркин агат...

Гопуз деген эмне? – деп сураганга үлгүрөсүз.

Автор (орус тилине өзүнүн мекендеши Вагиф Ибрагимоглу тарабынан чеберчилик менен которулган) муну кошумча текст менен түшүндүрүү үчүн атайы токтойт: «Гопуз (түркчө) – эки кылдуу музыкалык аспап, анын абдан чоюлган кылдарын басканда алар туткага жетпей ышкырык сыяктуу үндөрдү чыгарат».

Жакшы айтылган. Эркин кылдарды сырткы чындыктын пернелерине (ладдарына) бекитүү мүмкүн эмес болгондо – мелодияда ышкырык сыяктуу үндөр пайда болот. Шифр менен кодтордун аралашмасына чаташкан 21-чи кылымдын адамы мындай үндөрдү чочулоо менен тыңшайт.

Лев АННИНСКИЙ

СӨЗ БАШЫ, ЖЕ ТОЛУК ЭМЕСТИН ТОЛУКТУГУ

Мамлекеттик кол жазма институтунун (фондунун) орто кылым бөлүмүнүнө тиешелүү 3-чү сектордун каталогуна ылайык А-21/733 номери менен тиркелген жаңы кол жазма мени баарынан мурда, китепкана кызматкеринин айтканы менен кызыктырды. Анын сөзү боюнча бул кол жазма сыяктуу раритеттер демейде мазмуну боюнча абдан түшүнүктүү жана тарыхый жагдай жагынан алып караганда ачык болот, ошондуктан аларга көпчүлүк адамдар өзгөчө көңүл бурбайт. Менин таң калганымды сезип, аял сабырдуулук менен түшүндүрө баштады: «Бул кол жазманын башкалардан эч кандай айырмасы жок. Анын тексти али толугу менен изилдене элек, бирок 12-чи кылымга тиешелүү деп божомолдонууда. Анда тарыхый коомчулукка жакшы белгилүү болгон Гянджидеги жер титирөө фактысы тууралуу маалыматтар камтылган. Автордун баяндоо тили жана стили ачык, татаал эмес жана түшүнүүгө жеңил. Бирок...ошого карабастан бир «бирок» бар. Ал - кол жазманын толук эместиги: анын башы менен аягы жок. Кол жазма жер титирөөдө жабыр тартып, бир колдон экинчи колго өтүп, өрт учурунда күйүп, шилендилерде көмүлгөн болушу да мүмкүн деп ойлойбуз. Кыскасын айтканда анын азыркы абалы начар – аны окуу өтө оңой эмес. Андан сырткары кол жазманын кээ бир беттери түбүнөн, көбү ортосунан жыртылган, кээ бир бөлүктөрү жок, кээ биринде болсо оттун издери сакталып калган. Ал сиз үчүн кызыктуу болбойт».

Биз китеп шкафтарынын катарларынан өттүк, алардын чаң баскан текчелеринде көптөгөн жаңы жана эски кол жазмалар чалды-куйду үйүлүп жатыптыр. Мрамор тепкичтери

менен ылдый, эшикке карай түшүп жатып мен өзүмдүн суроомду дагы кайталадым, бирок ошол эле жоопту алдым: «Ал сизге кызыктуу болбойт».

Китепкана кызматкери менин алдымда кетип жаткан, бирок менин жүзүмдөн таң калуунун белгилерин сезгенсип, эч бир каалоосуз сөзүн улады:

- Бул кол жазма – фонддун соңку түшкөн материалдарынын бири, жакында эле бирөө өзү тууралуу эч нерсе айтпастан муну кезекчинин столуна таштап кетиптир. Биз дароо эле «525-чи гезитке» жарыя бердик: биз менен кабарлашыңыз, биз сиздин ким экениңизди, эмне менен шугулданарыңызды, бул кол жазманы кайдан тапканыңызды билишибиз керек, кол жазма үчүн сизге сыйлык бериле турганын билесиз, эски кол жазма таап, аны фондго тапшыргандарга акчалай сыйлык берилет. Кыскасы табылганын авторунан эч кандай дайын жок. Ал эми кезекчи... ал кезекчи да, андан сурагандан пайда жок – анын эсинде эч нерсе калган эмес.

- Ал кол жазманы көрсө болобу? – деп мен өз суроомду кайра кайталадым.

- Эми, айтканыңыздан кайтпай жатсаңыз, эмнеге болбосун? Албетте болот. Бирок ал азыр реставрациянын акыркы этабында. Менимче кол жазма Гянжда болгон жер титирөөнү тереңирээк жана кененирээк баяндайт. – Кызматкер бир аз ундөбөй туруп анан кайра өзүнүн ички каршылыгын жеңип, сөзүн улады: - Кээ бир адамдар Гянжда болуп өткөн зилзала жөнүндө баяндаманын майда-чүйдөлөрү орнаменттин оймо-чиймелери сыяктуу кийинчерээк гана жазылып, өздөрүнүн ичине же түбүнө такыр башка нерселерди жашырган деп ойлошот... Сиз бул жөнүндө эмне деп ойлойсуз?

Акыркы суроо мага кызыктай сезилди, муну моюнга алышым керек. «Бул жөнүндө эмне деп ойлойсуз?» - дегени эмне? Мен унчукпоону туура көрүп, эч нерсе деп жооп берген жокмун. Бирок суроо өзүнүн таң калыштуулугу менен эсимде кала берди.

Дагы бир нече күн өттү. Мени кандайдыр бир күч кайра кол жазма фондуна алып келди. Бул жолу мен фондко ачык

жана так максат менен келдим. Аны ишке ашыруу үчүн мага конкреттүү жардам керек эле. Байыркы кол жазмалардын графикалык сырлары болорун мен билчimin. Аларды туура окуу – араб жазуусун өтө мыкты деңгээлде өздөштүргөн адам үчүн да аткарылгыс тапшырма деп айтсак болот.

...Ал кыз арык, жагымсыз болчу. Анын мага жардам берүүгө өтө деле куштар эмес экени кейпинен көрүнүп турду, каалоосуз иштеген адамдардын жүздөрүнөн да так ушундай нерсени байкаса болот. Менин мүдүр мырзага билдирген өтүнүчүм жана анын жооп иретиндеги «албетте, каалаган убакытта келе бер, мен сага тажрыйбалуу жардамчыны берем, ал сага окуп берсин...» - деген сөздөрү бул кыздын дудук каршылыгы менен такыр келишпей жатты. Ага карап мен да өз ишиме көңүлсүз кириштим.

Адегенде бизге бир бөлмө бөлүп беришти. Кыздын билими чыгыш таануучу экен, ал тапшырык бланкын толтурду. № А-21/733 кол жазмасы бизге картон кутучасында берилди. Анын беттери нагыз эски манускрипттерге толугу менен шайкеш келди: алар өздөрүнүн баштапкы жаркыраган өңүн эчак эле жоготуп, сары жана күңүрт болуп калган. Кээ бир беттери чынында эле жыргылыптыр, кээ бир жерлеринде болсо оттун издери ачык эле көрүнүп турат. Бетинде нааразылыгы катып калган баягы жагымсыз кыз мага бир аз да көңүл буруп койбостон жана убакытты кетирбестен дароо ишке киришти жана – кантип ойлойсуздар? – үч күндүн ичинде бүтүн текстти окуп чыкты! Болгондо да жөн эле окубастан: «Эгер кааласаңыз, текстти сиз үчүн латын графикасына которуп... үч-төрт күндөн кийин көргөзөйүн» - деп сунуштады. Мен үчүн бул албетте күтүүсүз болду. Мындан артык эмнени каалайт элем?

Ошентип, акыры мен, белгиленген убакытта, латын тамгасы менен кайра басылып чыккан кол жазма менен жалгыз калдым. Чынын айтканда кол жазма окулуп жатканда мен ага толук катыша албадым, балким ошол себеп болдубу, айтор латын тилинде терилген беттерди алганымда айткан рахматыма баягы кыз күбүрөп түшүнүксүз жооп берди, мен анын мындай жообун жашырын жеме катары кабыл алдым. Ал бол-

со күтпөгөн жерден мени карай тез бурулуп төмөнкү сөздөрдү айтты: «Эгер сизди Гянждагы зилзала кызыктырып жатса, өкүнүп каласыз, себеби мында ал тууралуу эч нерсе жок, кол жазманын темасы такыр башка». Ал жообумду күтпөстөн дароо бурулуп, метлах төшөлгөн полду өзүнүн шиш такалары менен такылдатып, тез басып чыгып кетти.

Бөлмөчө эми жалгыз өзүмө калды. Бул тууралуу алдын-ала келишилген болчу. Мен текст менен дал ушул жерден таанышышым керек. «Толук эмес кол жазма» болсо менде, тактап айтканда ошол бөлмөдө калууга тийиш, анткени тексттерди салыштыруу иштери да каралган. Кийинчерээк текстти окуп жатып, беттер деп атоого кыйын болуп калган саргайган барактарды колдорума алганда, мен окулган нерселердин тирүү күбөлөрүн көргөндөй болдум.

«Бул такыр башка тема...» Ал эмне үчүн ошентип айтты?..

Башында мен Гянжинин тарыхына байланышкан өтө маанилүү эмес болсо дагы (мисалы, зилзала болгондон кийин шаарга дароо грузин аскерлери тарабынан кол салынып, тонолуусу сыяктуу фактылар) жаңы тарыхый маалыматтардын жана ачылыштардын босогосунда тургандай болдум. Балким институттун илимий кызматкерлери, мисалы, ошол эле чыгыш таануучу – кызды алып көрсөк, мени алардын кызыктуу диссертацияга жарай турган темасын алып алды деп ойлоп жатышкандыр?! Каршылаштарынын катарына кошуп койушкандыр?! Анткени кандай болгондо да мен алар үчүн сырттан келген адаммын да. Мына ушул жана башка ушул сыяктуу ойлор чынын айтсам менин тынчымды кетирип жатты.

Чыгыш-таануучу кыздын сөздөрү жөнүндө үзгүлтүксүз ойлонуп жатып мен бир аз убакыттын ичинде кандайдыр бир купуянын босогосунда тургандай сезимге ээ болдум. Мындай убакыттарда мени кандайдыр бир таң каларлык тынчсыздануу сезими баса баштады. Бирок мен ошол эле заматта өзүмдү колго алып, тынчтанууга аракет кылдым: «корко турган эч нерсе жок, бир аз убакыт өткөн соң алар менин шыктануум алардын илимий кызыкчылыктарына эч кандай тиешеси жок жөнөкөй гана кызыгуу экенин көрүшөт» деп өзүмө өзүм

айтып жаттым. Мен кол жазма менен таанышып, аны кайра аларга кайтарып берем, өзүмдүн жумуштарым чачтан көп... Мен тарыхчы, жазуучу же сейсмолог эмесмин го акыры. Анда мен киммин?! Оо Кудай, эмне үчүн мен ар кандай сырдуу нерселерге эч качан тойбойм?!

Сактоочу жайдын кызматкери айткан сөздөр толугу менен далилденди. Азыр толкундануумду кармаганга канчалык аракет кылсам да бүткөн боюмдун чымырашы (менин бүткөн бойумдун эч кандай себепсиз чымырашы өтө маанилүү окуялардын жакындашын билдирчү) менин толкунданууну басууга алымдын жетпестигин билдирди. Үч күндүн ичинде арасында аз-аздан эс алып жатып мен кол жазманы үч жолу окуп чыктым. Биринчи жолу окугандан кийин тексттин зыян тарткан бош жерлерин эске албаганда анын мазмуну мага жалпысынан түшүнүктүү болду. Бул кол жазманын эмне үчүн жазылганы, анын максаты жана эң маанилүү суроо: анын автору ким? Бул кол жазма кимге таандык? Мунун баары биринчи жолу окугандан кийин эле дароо түшүнүктүү болду. Экинчи жолу окуганда кол жазманын башка караңгы жерлерин ачтым. Андай жерлери аз эмес эле жана алар негизинен мазмун деңгээлдерине байланыштуу болчу. Ошентип, экинчи жолу окугандан кийин текстте мен үчүн түшүнүксүз жерлер деле калган жок.

Үчүнчү жолку окуу баарынан мурда руханий ырахатка болгон суусоомду канааттандыруу үчүн гана керек болду го деп ойлойм. Ыгы жок кооздоп айтылгандай көрүнгөнү менен чынында эле ошондой болду. Мен автордун улуулугуна дагы бир жолу ишендим. Ал байыркы жана улуу коом үчүн көп нерсе жасаптыр, ошондуктан менин ага болгон суктанычым жана таазимим чексиз. Бир гана нерсе чыныгы өкүнүүнү пайда кылып жатты. Ал коом эбак жок болгон. Ал алыскы жана кол жеткис байыркы заманда калган. Билбейм, мындай учурда «ал жоголуп кеткен» деген сөздү колдонууга болобу? Бирок ошол байыркы заман менен азыркы замандын ортосунда тилекке каршы өтө аз эле байланыш бар экени - кашайган чындык.

Чыгыш-таануучу кыз менен биз коридордо кезигиштик, шашылышта десем да болот. Мен үчүн бир маселе дагы эле чечилбеген бойдон калган. Ошол кыз көрсөткөн толук эмес текст абдан чоң бир тексттин бөлүгү болуп чыкты, ага кошуп өрүлгөндөй. Ошол себептен бирдей эмес тексттер бир-бири менен чаташып калган. Эгер бул нерсе болбогондо биздин кол жазманы бир карап эле аныктап койсок болмок. Бирок андай болбоду. Кол жазманын башталышы баарын адаштырып жатты. Кызматкер кыз бул жолу да көңүлсүз маанай менен түшүндүрдү: тексттин башталышы чынында эле Гянжидеги зилзала жөнүндө баяндайт, тактап айтканда ошол фактыны белгилейт, бирок андан кийин баарына жана жок эле дегенде окумуштуу адамдарга белгилүү болгон окуялар, капысынан, ополоң-тополоңсуз эле бир аңгеменин чектеринен үн чыгарбагандай өтүп, башкасына – биздин кол жазманын алгачкы жана негизги мазмунуна барып куюлат. Окулбаган эки же үч беттен кийин, кол жазма жарым сүйлөмдөн баштап өзүнчө жашоосун баштайт: «...күнү Байандур-хан мени кайра өзүнө чакырды, мен болсо, шашылып отуруп чак түштө Гүнортажга – хан турган жерге жетишип барып, кичи пейилдик менен башымды ийип, ага тынчтык кааладым». Бул сүйлөм кол жазманын экинчи сүйлөмү. Андан мурунку сүйлөм - Гянждагы зилзалага тиешелүү, бирок анын да толук бүтпөгөндүгү - таң калычтуу: «атактуу шаардыктар Гянжинин азаптуу калкы зилзаладан кийин кандай азаптарга кабылып жатканын көрүп, ошол күнү кечинде...»

Мына ошентип бири аяктай элек жатып такыр башка тема башталып жатты. «Толук эмес кол жазманын» текстин Гянждагы зилзалага байланышкан окуялардын ичине, түбүнө, так ушундай жол менен жашыруунун кандайдыр бир максаты бар беле?! Бул жөнүндө мен абдан көп ойлондум. Бирок натыйжа чыккан жок. «Акыры бул биздин ишибиз эмес да. Биз изи көрүнгөн окуялардын артынан барууга аракет кылабыз» - деп чечтим. Ушинтип мен издөө багытын аныктоого үмүт кылдым. Кандай натыйжага жеткенимди азыр өзүңүздөр көрөсүздөр.

Биринчи айтып кете турган нерсе, «Толук эмес кол жазманын» негизги мазмуну бирөөнүн атынан баяндалган. Чындыгында кол жазманын бул бөлүгүн «Эскерүүлөр» же «күбөлүктөр» деп атаса болот. Анткени кол жазманын бул бөлүгүндө алдын ала жазылган байкоолор жана пикирлер түрүндөгү даярдоо иштерин байкабай койууга болбойт. Алар келечекте чоңураак бир дастан¹ жазууда колдонулуусу үчүн ойлоношурулган. Сиз кеп эмне жөнүндө болуп жатканын албетте тапкандырсыз. Кеп маданиятыбыздын байыркы эстелиги – «Китаби Деде Горгуд»² дастаны тууралуу болуп жатат. Улуттун байыркы тарыхын, жашоо түрүн, элдин кубанычтары менен азаптарынын тамырларын ушунчалык анык чагылдырган экинчи мындай дастаныбыз жок, жана бул нерсе тилекке каршы - илимий чындык. Чыгарманын башталышында анын автору – Горгуд Ата огуздар³ дүйнөсүнүн чыныгы пайгамбары катары мүнөздөлөт. Он эки бөлүктөн турган улуу чыгарманын маанилүү тармактары андан да тереңирээк доорлорго чейин барат. Эстеликтеги адистер тарабынан «селсаяк» деп аталган сюжеттер Гомердин чыгармаларынан белгилүү болгон бир топ окуялар менен огуздардын дүйнөтаанымынын ортосунда байланыш бар деп айтууга негиз берет. Каармандардын кимиси байыркыраак замандарга таандык – Полифемби же Тепегезби? Одиссейби же Бейрекпи? Агамемнонбу же Салур Газзанбы? Пенелопабы же Банурчичекпи?

19-кылымдын белгилүү окумуштуулары, алардын арасында немис романтиги фон Диц, Түрк тилчиси, легендарлуу Хатибоглу, Орусиялык чыгыштаануучу, улуу Казым-бек өздөрүнүн изилдөө эмгектеринде ушул жана ушул сыяктуу суроолорду көп жолу көтөрүшкөн. Бүгүн бул суроолор өздөрүнүн курчтугун жоготту: аларга жооп берсе да болот,

---

¹Дастан – мифоэпикалык чыгармачылыктын алкагындагы адабий жанр.

²«Китаби Деде Горгуд» - түрк тилдүү элдердин бир катары үчүн жалпы болуп эсептелген «Горгуд Атанын китеби» эпосунун аталышынын арабташтырылган түрү.

³Огуздар – байыркы түрк тилдүү уруулардын бирикмесинин аталышы, азыркы азербайжандардын этникалык ата-бабалары. (Бул жерде жана мындан кийин котормочунун пикирлери).

жооп бербесе да болот. Эң башкысы мында турат, эгер ар башка аңгемелердин каармандары бир катарда туруп, бирин-бири эске түшүртсө, жооп өзүнөн-өзү пайда болуп турат, жана кимдин «байыркыраак» болгонун аныктоонун деле кажети жок. Бул дастан - чындыгында, байыркы огуз коомунун жашоосун чагылдырган беттер. Ал коом мамлекеттик түзүлүштүн мифологиялык замандарында пайда болуп, ошол кезде өмүр сүргөн, коомдук-саясий мамилелердин көз карандысыз системасын негиз туткан, коңшулары менен тынчтык жана согуш мамиледе болгон, бекем ички тартипти орноткон, өзүнүн жашоо түрүнүн негизине адилеттүүлүктүн принциптерин койгон, кол салууларга кабыл болуп, өзү да кол салган. Огуз коомунун адамзат тарыхында өз орду бар экени шексиз. Бирок тарыхчылардын эмгектеринде ал тилекке каршы дагы деле татыктуу чагылдырыла элек. Ушинтип ойлонуу жана айтуу – чындыктан өтө деле алыс эмес.

Байыркы огуздар өздөрүнөн кийин ысымдарын жана ар кандай улуу иш-аракеттерин гана калтырып, өздөрү жер жүзүнөн жоголуп кеткен байыркы хазарлар, египеттиктер, армяндар жана гректер сыяктуу эле көңүл бурууга татыктуу болгон маданиятты жаратышкан. «Китаби Деде Горгуд» - мына ошол огуз маданиятынын эң көрүнүктүү көркөм чагырылдыруусу.

Эми мына бул кол жазма да турат! Ал - чоң бир эстелик – дастан жаратууга негиз болуучу материал катары жазылган пикирлер жана күбөлүктөр. Ал – кийинирээк дастандын текстинде толук көрсөтүлгөн ар бир персонаждын жана ар бир окуянын схемалаштырылган сүрөттөмөсү. Дастандын баарына белгилүү болгон академиялык басылмасынын тексттери менен «Толук эмес кол жазманын» тексттерин салыштырууда күтүлбөгөн бир далай айырмалар табылат. Мисалы, дастандагы Бейрек менен «Толук эмес Кол жазмадагы» Бейрек. Бурла Хатун менен Салур Газзандын ортосундагы укмуштуу жана такыр башкача мамилелердин сүрөттөлүшү. Арруз Гожа менен Салур Газзандын ортосундагы каршылаштыктын чыныгы себептерин ачуу. Айтылгандардын баары анык. Бирок

дастандын текстинин, «Толук эмес Кол жазманын» жана андагы пикирлер менен күбөлүктөрдүн жалгыз автору болгон Деде Горгуд абдан олуттуу, татаал чыгармачылык жана жадагалса саясий миссияны аткарганы талашсыз. «Толук эмес Кол жазмада»: «Чынында ушундай болгон!» - деп негизделет. Дастандын текстинде болсо: «бирок келечек муундар өткөн мезгилди андай эмес мындай сезип, ушундай кабыл алышы керек!» - деп айтылат.

Бул жерден логикалык суроо пайда болушу мүмкүн: Эмне үчүн автор дастанды жазып бүткөндөн кийин «Толук эмес Кол жазмада» бекитилген бүтө элек материалды жок кылган эмес?! Ким билет? Балким аларды жоготуу аракеттери жасалгандыр. Анткени жөнөкөй логиканын талаптары ушундай да. Кол жазмадагы белгилер (пикирлер) менен дастандын текстиндеги укмуштуу айырмалыктар окурмандардын көпчүлүгүнүн баштарын оорутушу мүмкүн. Ким билет, балким кимдир бирөө «Толук эмес Кол жазмадагы» белгилерди (пикирлерди) жашыргысы келгендир, а анын өзүн болсо Гянждагы чоң зилзала жөнүндө күбөлөндүргөн башка манускрипттин текстине билинбес кылып кийгизип койууну каалагандыр?! Бул жерде чечкиндүү бир нерсе деп айтуу кыйын. Бирок бир нерсени азыр-көптүр так сезип жатам: ушул кол жазмалардын бирин (дастандын текстин же «Толук эмес Кол жазманы») автор сөзсүз жок кылышы керек эле. «Толук эмес Кол жазманын» жок кылынууга дуушар болуусу толук ыктымал эле. Бирок андай болгон жок. Бул улуу Жараткандын кудуреттүү күчүбү?! Так ошондой, бул -улуу Жараткандын кудуреттүү күчү!

Көпчүлүктүн ойун төмөнкүдөй суроо да ээлеши мүмкүн: адамдын эс тутуму эч кандай өзгөчө даярдыксыз эле «Илиада», «Одиссея» жана «Китаби Деде Горгуд» сыяктуу көлөмдүү дастандарды акыркы сабына чейин өзүнө сиңирип, текстин келечек муунга оозеки түрүндө бузбастан өткөрүп берүүгө жөндөмдүүбү? Буга жооп катары илимий жактан негизделген ар кандай далилдер келтирилет. Адабий эстеликти эске тутуу жана кийинки муунга өткөрүп берүү маселеси менен бирге аңгеменин текстин жазуу тартиби да өтө маанилүү. Ар бир тексттин башында кыскача пикирлер жазыларын биле-

биз. Аларды жазуучунун лабораториясынын жемиштери деп коюшат. № А-21/733 толук эмес кол жазмасы да автордун пикирлерине толгон жана алар ошол эле максат менен жазылган. Азыр эми ал автор Деде Горгуд экенин шек санабастан эле айта берсек болот. Балким мындан да тагыраак болуу үчүн бул ой-пикирлерди күбөлүктөр деп атоо керектир. А эмнеге болбосун?! Мындан эмне өзгөрүлөт? Балким Озандын¹ (шаман, акын) адамдык эс тутуу мүмкүнчүлүктөрүнүн чексиздигинен шек санагандардын (орус академиги Фоменкону жана анын тобун эстеп көрөлү) ойлору туурадыр. Кандай болгондо да биздин «Толук эмес Кол жазмабыз» анын автору чынында эле күн сайын жана саат сайын өзү күбө болгон окуяларды кагазга жазып отуруп өзү үчүн маанилүү болгон бир сынакка даярданганын талашсыз түрдө көрсөтүп турат. Анын кыскача жазылган ой-пикирлери менен күбөлүктөрүн карап отуруп төмөнкүдөй тыянак чыгарса болот: булар -бизге белгилүү болгон улуу дастанды жазуу үчүн даярдануу иштери болгон. Айрым эскиздер, сүйлөмдөр, жадагалса сөздөр жана кээ бир учурларда келечектеги чыгарманын стилистикасы тууралуу ой жүгүртүүлөр да кийинчерээк дастанда ар кандай түрдө кайра көргөзүлгөн. Эгер тактап айта турган болсок, баары тескерисинче болууда.

Азыркы күндө биз дастанда кайра көргөзүлгөн ландшафттын сүрөттөмөлөрүнүн, ыксыз татаал кооздолуп жазылган ой-пикирлердин, сүйлөмдөрдүн мүнөздөмөлөрүнүн жана башка көптөгөн нерселердин алгачкы жана негизги булагы текст жаратууга даярдануу катары жазылган ой-пикирлердин ичинде экенин даана билебиз.

Бир акылман киши «Деде Горгуд бизге кайтып келет, кантип келерин билбейм, бирок келет» деп айткан экен. Дагы бир акылман киши болсо кол жазмалар күйбөстүгүн жана алар жалындуу оттон да бүтүн жана аман-эсен чыгарын айткан экен.

---

¹Озан – байыркы түрк автору жана ритуалдык ырларды аткаруучу; азыркы ашугдарга – саз деп аталган чертме аспаптын коштоосу менен ырдаган төкмө ырчыларга жол көрсөтүп кеткен адам.

Жогоруда биз «кол жазманын биринчи жана негизги мазмуну» деген сөздү колдондук. Эмне үчүн? Анда анын экинчи мазмуну кандай? Ал эмне жөнүндө баяндайт? Биз экинчи же параллель деп болжоогон кол жазманын мазмунунун Гянждагы зилзала менен эч кандай байланышы жок. Анда кеп эмнеде болуп жатат? Бир купуянын артынан экинчи купуя көрүнүп турат. Деде Горгуддун ой-пикирлери деп саналган негизги текстти жакшылап окуганда ал кээ бир жерлеринде бөлүктөргө бөлүнүп, эки жакка ачылгандай болот, араларында пайда болгон боштуктардан болсо такыр башка, биринчи караганда укмуштуудай көрүнгөн мазмун келип чыгат. Мына ушундай мазмундун алгачкы үзүндүсү өзүнүн эмнеге таандык экени тууралуу эч кандай маалымат бербейт – жадагалса тексттин окшоштугунан күмөн саноо сыяктуу кандайдыр бир кызык сезим пайда болот: чынында эле ошолбу? Кийинчирээк эч кандай күмөн калбай калат.

Биз параллель деп аныктаган экинчи мазмун шах Исмаил Хатайи¹ деген ат менен белгилүү болгон Азербайжан менен Ирандын башкаруучусуна байланыштуу жана анын өмүрүнүн акыркы же белгилүү бир бөлүгүнө арналган. Эми мына ушул жерде акыл жеткис маалыматтар жатат, алар тарыхый аңгемелердей эмес, адабий мифдей таасир калтырат. Деде Горгуд – шах Исмаил. Шах Исмаил – Деде Горгуд. Бул эки тема тең симметриялык түрдө көрсөтүлбөгөнүн белгилеп кетүү керек. Кол жазманын Деде Горгудка байланышкан бөлүгү - көлөмү жагынан кыйла чоң. Ар бири өзүнүн тилинде «сүйлөгөн» бөлүктөр ошого карабастан бири-бирин так көзөмөлдөп, толуктап жана бүтүрүп турат.

Шах Исмаил, Леле, везир, Тажлу ханум, Хызыр... булар окурманды такыр башка дүйнөгө алып барып, жок эле дегенде көнүмүш түшүнүктөрдүн негизин солкулдатат. Ушул жерден балким эң негизги болгон суроолордун бири туулат. Эмне үчүн «Гянждагы зилзаланы» татаалдаштырып баяндаган бул кол жазма анысы аз келгенсип экиге да бөлүнөт? Же бул эки

---

¹Хатайи – Түрк династиясы болгон Сефевиддерден чыккан Исмаил шах 1-чинин акындык псевдоними.

башка кол жазмалар бири-бирине эки тарактай болуп кийгизилип турабы? Эмне үчүн? Эмненин урматына? Алардын кайсынысы экинчисин жашырууга багытталган?

Мени дагы деле бир нерсе тынчсыздандырып жатат, чынын айтсам, менин бул сезимим Исмаил шах жөнүндө аңгемелерге караганда Деде Горгуддун ой-пикирлерине көбүрөөк байланыштуу. Бул ой-пикирлердин (белгилерди) кемтиксиз сыры жөнүндө айтып мен күнөөлүү бир иш жасап жаткан жокмунбу? Сырдын ачылышынын, өзү туурабы? Чындыгында бул ой-пикирлер (белгилер) кылдат бир көйгөйдү териштирүүнүн негизинде жазылган. Тактап айтканда: тексттин бардык жерине чачылган бул ой-пикирлер (белгилер) негизги тема менен кошо жүрөт. Негизги тема болсо азыркы тил менен айтканда тергөө процессинин эле өзү болуп саналат. Башкача айтканда: биздин алдыбызда Улуу хан – огуздардын байыркы мамлекетинин Ханлар-ханы, атактуу Байандур-хан тарабынан жүргүзүлгөн тергөө процессинин жана азыркы тил менен айтканда катчынын милдетин Деде Горгуд аткарган детективдик изилдөөнүн этаптары ачылат. Ушул үзүндүлөрдү окугандан кийин сиз «тергөөчүлөр» да, «иши тергөөдөгү адамдар» да чынында кийинчирээк жазылган дастандын негизги жана кошумча каармандары экенин түшүнөсүз. Дастандын негизги персонаждары «Толук эмес Кол жазмада» мезгил-мезгили менен гана пайда болуп турган, негизги эмес адамдар катары көргөзүлгөнүн, а «Толук эмес Кол жазманын» негизги катышуучулары болсо, тескерисинче аңгеменин экинчи же болбосо үчүнчү планында көргөзүлгөнүн да көрөсүздөр. Бул тергөөнүн өзү дастандын текстиндеги бир катар караңгы жерлерге жарык чачат. Биз болсо карманалбастан алдыга аттап өтүп, огуздардын – ич жана дыш¹ уруу бирикмесинин негизин түзгөн жана басымдуулук кылган тектеш уруулардын арасындагы кастыктын негизги себеби, согуш жана мамлекеттин кыйроосу менен аяктаган уруш-чатактын жашыруун негизги себептери дал ушул жүргүзүлгөн тергөөнүн натыйжасында ачыларын белгилеп кетишибиз керек.

---

¹Ич,дыш (түрк.) – «ички», негизги, «сырткы», четтик.

Иштин мазмунун түшүнгөн сайын өзүңдү абдан татаал, жадагалса коркунучтуу, бирок ошол эле учурда абдан жөнөкөй жана бир катар белгилери боюнча күлкүлүү жагдайга күбө болгондой сезесин. Бизден өтө алыс замандарда жашаган адамдар деле биздикиндей эле сезимдер жана каалоолор менен жашагандарын көрөсүң: аларды кайгыга жана убарага салган нерселер бизге өтө жакын сезилет. Алар менен биздин ортобузда ушунчалык чоң убакыт аралыгы жоктой көрүнөт. Бул убакыт аралыгы тек гана кийим түрү менен дамдык талаптарга, косметика менен парфюмерия жыттарына, тартип менен этикеттин өзгөчөлүктөрүнө, кыскасын айтканда, стильдик, кененирээк ала турган болсок, - формалдык өзгөрүүлөргө гана сарпталгандай сезилет. Мазмундун өзү ошол эле бойдон калган – ал азыркыдай деп айтууга болбойт, бирок ошентип божомолдоого негиз бар: чынында аз эле нерсе өзгөргөн, тактап айтканда, баары ошол эле бойдон уланууда. Бирок...

Менимче, тергөөнүн себеби жөнүндө да айтып кетсек жакшы болор эле. Биринчи караганда өзгөчө деле көңүлгө татыбаган бир окуя тергөө процессинин башталышына түрткү болгон. Негизги огуздардын башчысы, Салур Газзан деп аталган ханга анын уруулаштарынын арасында душмандардын тыңчысы пайда болгону тууралуу кабар жетет. Ал тыңчы душмандарга мамлекеттин маанилүү сырларын ачып, мамлекетти буза турган иштер менен алек болуп жатканы айтылат. Мисалы, Салур Газзан өзүнүн желдеттери менен чоң ууга чыкканда бул тууралуу кабар дароо анын душмандарына жетип, натыйжада, душмандар үчүн огуздарга чабуул жасап, аларды тоноого ыңгайлуу жагдай пайда болот. Менимче, автор, башка бардык нерселерден сырткары, анын өзүнөн жана ал жашаган мезгилден алыскы Гянжда боло турган зилзаланы да укмуштуудай кыраакылык менен алдын ала айтып, коргоосуз калган шаарга таш боор душмандын кол салышын да алдын ала көрө билген. Андан соң. Бейрек үйлөнүүгө даярданат. Бул жерде да тыңчы өзүнүн кара санатай ишин жасайт. Эгер дастандын текстине таяна турган болсок, бул жолкусун-

да душмандар Бейректи арам ой менен уурдап алышып, он алты жылга созулган узак убакыт бою Байбурд сепилинин үңкүрүндө кармашат. Тексттин дагы бир жеринде, дастандын каарманы, атактуу Бекил бек бутун кокустатып алат, тыңчы бул жөнүндө дароо душмандарга кабар берет ж.б.у.с. Кыскасын айтканда тыңчынын иш-аракети огуздарга абдан олуттуу сокку берет, ошондуктан Салур-Газзан тыңчыны кармоого катуу буйрук берет.

Тыңчы кармалды, бирок көйгөй бүткөн жок, чынында – дал ушул жерден чыныгы көйгөйлөр башталат. Эки жүздүү тыңчыны тез арада кармоону жана аны «төрткө бөлүүнү (бул жерде мен «Толук эмес Кол жазмадан» цитата келтирип жатам) жаалданып талап кылып жатышкан атактуу огуз бектери» тыңчынын бети ачылгандан кийин күтүлбөгөн жерден жүз сексен градуска бурулуп, күнөөлүү деп табылып өзүнүн жазасын күтүп отурган жеринен, тактап айтканда, үңкүрдөн – зындандан аны бошотууга катуу аракет кылып, колдорунан келген бардык нерсени жасашат. Жана ошентип отуруп өздөрүнүн максатына жетишет. Натыйжада кеңешме чакырылып, бектер добуш беришет, ошентип түн ортосунда тыңчыны зындандан чыгарышып, ага огуздардын жеринен кетүүгө, алардын көздөрүнө көрүнбөөгө, кыскасын айтканда дастанда айтылгандай «көзгө көрүнбөй жоголууга» буйрук беришет.

Тергөө иши чынында дал ушул окуядан кийин башталат. Жогорку хан бул окуя жөнүндө уккан соң, тыңчыны ким уурдап кеткенин аныктоо максатында чыныгы тергөөнү баштайт, ага Огуздун атактуу бектери Салур Газзан, Шершамсадин, Бекил, Арруз Годжа чакырылат. Ханлар-ханга башка ак сөөк эрлер менен аялдар дагы чакырылып, көрсөтмө беришет. Алардын ар бири окуяны өзүнчө түшүндүрүп, тергөөнү илгерилетүүгө же болбосо чаташтырууга умтулат.

Ошентип Деде Горгуд Огуздардын коомунда болгон алгачкы тергөө процессинин жалгыз катчысы, башкача айтканда кабарчысы болуп чыгат. Анын тергөө учурунда жазган ой-пикирлерин, ар түрдүү күбөлүктөрүн келечектеги эбегейсиз чоң

чыгарманын – дастандын эскиздери деп баалоого болот. Ал бул чыгарманы жазууну эң башында эле божомолдогонбу же жокпу – бул башка маселе. Анын жазган нерселеринин жалпы багыты жогоруда айтылган болжолдоо менен макул болууга негиз түзөт. «Толук эмес Кол жазманын» ички мааниси менен руху катуу тартылган ушундай бир канатка артылат. Дарчы болууга мажбур болгон каармандар болсо ошол канаттын үстүндө «бийлөө» учурунда өздөрүнүн ички дүйнөлөрүн жана өзгөчөлүктөрүн өздөрү билбестен ачып, өздөрүн ачык-айрым мүнөздөшөт. Деде Горгуд болсо канаттын аркы жагында туруп, а балким анын астында отуруп алып, алардын ар бир кыймылын ыкылас коюп байкап турат, ар бир туура эмес кадамды белгилеп, көрүлгөн-угулган нерсенин баарын өзүнүн мээсине, эсине, акылына, кааласаңар жүрөгүнө сактайт, - бирок эң башкысы ! – мунун баарын кагазга өткөрүп, өз текстин жаратат. «Толук эмес Кол жазма» - мына ушундай нерсе! Анын толук эместиги мына ушул жактан келип чыгууда! Бирок анын дал ушул касиетинде анын толуктугу менен аякталгандыгы сакталган. Бүгүнкү күндө ошол толуктук жана аяктагандык ушул чуулгандуу толук эместиктен азыктанган биздин божомолдорубузда пайда болот.

Мен арсар болуп жатам: Мага ким так айта алат: «Толук эмес Кол жазманы» чыгарып, аны окурманга сунуштаганым туурабы же туура эмеспи?! Кызык, мен өзүм канча аракет кылсам да бул суроого жооп таба албадым...

ДАГЫ БИР СӨЗ БАШЫ, ЖЕ БУЛ ДҮЙНӨДӨГҮ АЙЫРМАЛЫКТАРДЫН КУДАЙ ҮЧҮН МААНИСИ БАРБЫ

Кол жазманын ичинде сыртка чыгууга умтулган дагы бир кол жазма байкалат. Бул мага эмнени эстеткенин элестетип көрүңүз. Христиан жазууларынын артында абайлагансып жашырынган жана Севильедеги Альказар сарайынын дубалдарында араң көрүнүп турган мусулман жазуулары жөндүү ассоциация иретинде эске келет. Жеңүүчүлөр алгачкы жазууларды мына ушундай жол менен жашырууга ниеттенип, душмандын жазууларын тебелеген Христиан доорундагы жазуулар ушул нерседен улам Кудайга жакыныраак болуп каларына чындап эле ишенишсе керек. Бирок көзгө көрүнбөс кылып жоготулган жана убакыт менен кайра пайда болгон дал ошол мусулман жазуулары деле балким Кудайга болгон кайрылууну чагылдыраттыр, а балким алар экөө тең бирдей эле каалоолор менен ниеттерди чагылдырган сүйлөмдөрдүр. Эң негизги нерсе – христиан жазууларынын да, мусулман жазууларынын да тамгалары бир эле бийиктикке багытталган.

Бардык библиографиялык аныктамаларда «Толук эмес Кол жазма» деп белгиленген уникалдуу раритет чынында такыр башка нерсе; анын ичинде жашырылган нерсе кол жазмада чагылдырылган маданияттан таң калычтуу түрдө айырмаланган башка бир маданиятты алып жүрөт. Биринчи караганда мындай болжолдоонун жөнү жок. Анткени бир кол жазманын текстинде дагы бир – такыр башка кол жазманын бар экенин моюнга алуу – сөзсүз жаңы суроолорду пайда кылат. Башка тексттин түпкүрүндө жашырынган бул кол жазма кимден жана эмнеден жашынган, кимден жана эмнеден кор-

гоо издеген? Бул кол жазманын биздин күнгө чейин ушинтип өзүн көмүп, жашырып сактап келишинде кандайдыр бир маани барбы? Ушинтип өзүн өзү сактоонун чыныгы баалуулугу баамдалабы? Мени аңдоосуз коркунуч басып, өзүмдү акыл жеткис жана билип болбос чындык менен бетме-бет тургандай сезип жатам. Эсимде белгилүү физик Нильс Бордун дагы бир белгилүү физик Вольфанг Паулиге айткан сөздөрү калкып чыгат: «Сиздердин идеяңыздар чындык болуу үчүн ошончолук алаңгазарбы?!» Көзгө көрүнбөгөн жогорку логикалык тегеректин учтары кошулганда, Улуу Акылсыздык сөзсүз Улуу Чындыкка айланат. Мында албетте бир нерсе бар.

Менимче, «Толук эмес Кол жазма» өзгөрмө толук эместигине карабастан горгудтаануучуларды бир кыйла дүрбөлөңгө түшүрөт жана ошону менен бирге дастандын көптөгөн караңгы жана түшүнүксүз жерлерин ачыкка чыгарат. Бирок адистер үчүн жаңы болгон текстте көрсөтүлгөн чындыктын өзү да күмөнгө кабылары толук ыктымал. Гусейн Джавиддин¹ «күмөн санаган адамдын пикири анык туура» деген белгилүү сабы өзүнүн туруктуулугун бир нече жолу далилдеген, ал бүгүнкү күндө да маанилүү жана эртеңки күндө да маанилүү болору шексиз. Бир нерсе азыр эле белгилүү: мындан кийин эч нерсе монументтей кыймылсыз, катып калган жана мурдагыдай жансыз абалда болбойт. Аңгемелердин мифоэпикалык мыйзамдары боюнча жана скульптуралык-статуардык формада жаралган көптөгөн персонаждар «Толук эмес Кол жазманын» текстинде күтүлбөгөн жерден сууп калган кыймылсыздыктан бошонуп, тирилишет, сүйө башташат, жек көрө башташат, бирөөгө берилгендигин көргөзө башташат, арамза ойлорун көргөзүшөт, алдашат, күлүшөт, ыйлашат...

Текшерип келгенде алардын баары эң жөнөкөй эле адамдар экени аныкталат: бектер жана алардын уулдары, хандар жана алардын мураскорлору башка бардык жөнөкөй, ажалдуу адамдар сыяктуу эле аба менен дем алып, жерде ба-

---

¹Гусейн Джавид (1882-?) – акын жана драматург, Азербайжан адабиятындагы философиялык романтизмдин көрүнүктүү өкүлү. 1936-жылы репрессияланып, ГУЛАГда каза болгон.

сып жүрүшөт. Мына ушул жерде байыркы Огуз коомунун чыныгы адеп-ахлактык жашоосу көрүнө баштайт. Аягына чыгарыла элек жазуулар, байкоолор жана схематикалык шарттуу белгилер жеңил парда сыяктуу эки жакка ачылып, өзүнүн чыныгы көрүнүшүн жоготкон жана көркөмдүк апыртма статусун алган көптөгөн маанилерди ачат. Мисалы, асманда экиге бөлүнүп, булуттар бир жагынан, көз алдыңа чексиздиктин бүтүн тереңдигин көргөзөт, экинчи жагынан - сени Кудайга, эң улуу жана эң бийик Чындыкка жакындатат.

«Толук эмес Кол жазманын» түшүнүксүз болгон же өзгөчө түшүндүрмөлөрдү талап кылган мазмундуу жана башка жерлеринин баарын белгилеп көрсөтүүнүн зарылдыгы жок деп эсептейбиз. Мындай кылуунун биздин оюбуз боюнча эч кандай жөнү жок. Анткени Ойчул окурман сунушталган тексттен адашпайт. Ар кандай алдын ала түшүндүрмөлөр кандайдыр бир илимий киришме статусуна ээ болууга умтулат, бирок биз мындай аракеттерден алыспыз.

«Толук эмес Кол жазма» үзүлгөн жерден же бир нерсе толук айтылбай калган жерден гана токтоп, зарылдык пайда болгон учурда гана өзүбүздүн жеке, субъективдүү түшүндүрмөлөрүбүздү бергенибиз - жөндүүрөөк болмок. Биз түшүндүрмөлөрүбүздү тексттин жүрүшүндө берүүнү натыйжалуураак деп эсептеп, аларды китепке өзгөчө шрифт менен жайгаштырууну чечтик. Окурман аларды оңой эле ажыратат. Мындан сырткары, окурман тексттин кадимки кашаалардын ичине коюлган бөлүктөрүн аңгеменин башынан аягына чейин көрө алат. Кашаанын ичиндеги жазуулар жана түшүндүрмөлөр «Толук эмес Кол жазманын» авторунун өзүнө таандык.

Төмөнкү жагдайды да эске алуу зарыл. Биз «Толук эмес Кол жазманын» мазмунунун негизги деңгээли чындыгында бири-бирин толуктап турган эки ар түрдүү багыттардын параллель кыймылы деп буга чейин эле айткан элек. Биринчи багыт - Байандур-хандын (катчы-китаб-Деде Горгуд) Огуз коомунда болгон экстраординардуу бир окуя боюнча баштаган тергөө процессинин жазуу түрүндө бекитилиши. Экинчи багыт - автордун өзүнүн, тактап айтканда, Деде Горгуддун өз-

гөчө түшүндөрмөлөрүнөн, эстеликке калтырылган ой-пикирлеринен жана схематикалык сүрөттөрүнөн турат. Тергөөнүн жүрүшүнүн өзү даанышман адамга ошол убактагы окуяларды тереңирээк түшүнүүгө жана «Огуздун атактуу адамдарына» тагыраак баа берүүгө түрткү бериши толук ыктымал. Анын «ой-пикирлерин» тергөөнүн жүрүшүндөгү өзүнчө стенографиялык жазуулар катары кабыл алууга эч нерсе тоскоолдук кылбайт. Ошону менен бирге бул ой-пикирлердин мүнөзү автордун мындан да жооптуураак иш баштоо – көлөмдүү бир дастан жазуу жөнүндө олуттуу ниети бар экенин ишенердик кылып күбөлөндүрөт. Ушунчалык татаал жана улуу тапшырманы алдын ала даярдануусуз эле жүзөгө ашырып жиберүү мүмкүн эмес экени - анык. Автордун тиги же бул персонаж тууралуу же бир окуянын каарманы тууралуу ой жүгүртүүлөрү, же болбосо анын тиги же бул фактылар менен көрүнүштөргө баа берүүсү толук объективдүүлүккө жакын болушу ыктымал. Көркөм текстте болсо, тактап айтканда «Китаби Деде Горгуд» дастанынын канондук вариантында биз маанилүү өзгөрүүлөрдү жолуктурабыз. «Толук эмес Кол жазманын» жана бизге белгилүү болгон дастандын тексттери бири биринен абдан айырмаланып турат. Ошондуктан «Толук эмес Кол жазмадагы» объективдүү (а балким субъективдүү?), башкача айтканда адекваттуу, шайкеш ой-пикирлер орчундуу өзгөрүүлөргө кабыл болгон. Бул эмне, автордун шалакы унутчаактыгыбы же буюртмачынын бүгүнкү күндө модага айланган державалык (улуулук) аң сезимди же мамлекеттик ой жүгүртүүнү жактагандыгын билдирген талабыбы? Балким бул нерсе элди адеп-ахлактык жактан тарбиялоо маанисинде болгондур? Бул суроолордун баарына мен төмөнкүдөй жооп бере алам. Менимче бул өзгөрүүлөр жана алардын себептери же болбосо дастан менен кол жазмадагы бир эле адамдардын окшоштугу Кудай деген ысымды алып жүргөн эң акыркы инстанция үчүн эч кандай мааниге ээ эмес.

АЯГЫНДА, СОҢКУ БАШ СӨЗ же «билбейм» деп айта алгандардын укугу

Биздин «Толук эмес Кол жазманын» аны башка кол жазмалар менен салыштырууга мүмкүндүк бербеген бир маанилүү өзгөчөлүгү бар. Биздин кол жазманын башкалардан айырмаланып аягы гана эмес башы да жок. Балким бул нерсе кол жазмага жана Гянждагы зилзалага байланышкан мезгилдерге тиешелүү бир белгидир же балким кол жазманын автору романдын жанры сыяктуу ырааттуу, системалык бир текст жазууга ниеттенбегендир, бардык нерсе болушу мүмкүн. Чынында автордун өзү үчүн тексттин башы да аягы да бар. «Толук эмес Кол жазманын» текстине чачылган көптөгөн ар түрдүү көрсөтмөлөр БАШЫНДА эмне болгонун так жана толук көргөзөт. Эгер баары дал ушундай болгон болсо, демек текст бизге өзүн аягына чыкпаган, толук эмес жана жарым кылып көрсөтүп жатат.

...Кээде мен өзүмдү кадимки этикага туура келбеген нерсе менен алек болуп жаткандай сезем. Бирөөнүн чөнтөгүн тинтип, кулпунун ачкыч сала турган тешигине карап, бирөөнүн жашыруун, сырдаш каттарын окуп, бирөөнүн мага аманат кылып берген сырын жайып жаткандай болом... Кол жазманы окуп жатканда ушундай дүрбөлөңгө түшүрүүчү жана жадатма айыптоолор мага тынчтык бербестен, алдыма абдан курч суроолорду койдү. Жооп өзү эле келди. Эгерде Жаратуучу эмне талап кылынарын билген болсо, жана аны түрү менен маңыздык көрсөткүчтөрүнө карабастан менин мээме жөнөтсө, анда менин ишим чоң эмес. Менин буга тиешем жок. Эгер «Толук эмес Кол жазма»: «мени менен сүйлөш» - деп талап кылса, менин үн чыгарбоого акым жок.

Эми буга өзүңөр баа берип көргүлө. Сиздерге «Толук эмес Кол жазманы» көрсөтүп, мен туура иш кылып жатамбы? Же туура эмес иш кылып жатамбы? Мен өзүмдүн суроолорума дагы деле жооп издөөдөмүн.

Сиздер окуган нерселердин баарын жазып бүткөнүмдөн кийин таң калыштуу, бирок ошол эле учурда түшүнүктүү бир нерсе болду. Акыркы сүйлөмдү жазып бүткөнүмдө (буга чейинки «Мен өзүмдүн суроолорума дагы деле жооп издөөдөмүн» деген сүйлөмдү) мени күтүүсүз жерден уйку басты. Башым эркиме моюн бербестен столдун үстүнө түштү жана бул учурда мен өзүмдү четтен көрө баштадым. Мындай абал узакка созулган жок. Түшүмдө мага бир адам келди. Бирок анын бардык белгилери: кийими, бети, бою жана келбети – ойгонорум менен эсимден учуп кетти. Бир нерсе гана эсимде бекем сакталыптыр - экөөбүздүн ортобузда болгон диалог.

- Сен эмне үчүн муну жасадың? – деп сурады тиги киши.

- Билбейм, - деп жооп бердим.

Оо Жараткан, билбегендерди бардык нерсени билгендердин каарынан жана ачуусунан сактай көр. Оомин.

* * *

Зилзаладан кийин Гянждын шордуу калкы кандай кыйынчылыктарга кабылганын көрүп, шаардын атактуу адамдары ошол эле күнү кечинде...

...күнү Баяндур-хан мени кайра өзүнө чакырды, мен болсо чакырылган жерге шашылып, чак түштө Гүнортаджга – хан турган жайга жетип келип, ага сылыктык менен башымды ийип, тынчтык кааладым.

Хан менден сурады:

- Горгуд балам, сени эмнеге чакырганымды билесиңби?

- Билбейм, улуу урматтуу хан, - деп жооп бердим.

- Горгуд балам, буга сен гана ылайыктуусуң. Сени мен тандадым, - деп айтты Байандур хан. – Экөөбүз жалпы бир иш кылабыз. Мага кабар беришти. Огузда чатак иш болуп жаткандай, сенин кулагыңа да бир нерсе жеткендир. Тыңчы

пайда болгонун айтышты жана аны кармашкан сыяктанат, анан...тыңчыны зындандан чыгарып, бошотуп жиберешкендей көрүнөт... Сага маалым болгон нерсенин баарын мага айт, экөөбүз бирге чечели бул маселени.

Муну айтып Байандур хан үнсүз катып калды.

Мен болсо Байандур-ханга иштин маңызы белгилүү экенин түшүнүп, өзүм да унчукпай, күтүп турдум.

Баяндур-хандын ачык жүзү кызарып, томсоро баштады. Хан мени тигиле карап: Сен кандайча эч нерсе уккан жоксуң?! Чынында элеби?! Сенин билбей калышың мүмкүн эмес?! – дегендей болду. Бирок анын оозунан сөз чыккан жок, ал мени унчукпай карап турду, кыймылдаган да жок. Менден жооп күтүп жатты.

Бардык хандардын ханы – Ханлар-ханга, Улуу хан - Байандур-ханга жалган айтууга болобу?! Сансыз аскерлердин жол башчысына, сансыз капкара кулдарга жана зындан менен кыйноокананын жанында үймөлөктөгөн тажрыйбалуу баш кесерлерге ээ болгон ханга кантип жалган айтууга болот...

- Уктум, ханым, бир аз укканым бар... - моюнга алгандан башка эч нерсем калган жок, мойнума алдым.

Анан өзүмчө ойлондум: «Хандын бир нерсени билгени бар, бирок мага кайрылып жатканына караганда анын билгени толук эмес. Кандай кылышым керек? Оо Теңирим¹, сенин жардамыңа үмүт кылам. Хандын билгени кайсыл чекитке чейин барып токтогонун билсем жакшы болот эле. Ал кайсыл жерден билбестиктин дубалына барып такалат? Аны бул дубалдын кайсыл жагына жетелейм? Кантип?! Оо Кудуреттүү Теңир, менин рухумду Сен гана шыктандыра аласың».

- Эмнени уктуң?! Айт. Муну карагыла. Көз карашыңдын курчтугу жана тартынбастыгы каякка учуп кетти?! Же башка жерлерде учуп жүрөсүңбү? Горгуд! – хандын үнү даңылдап, каардуу боло баштады.

- Ойго батып кеттим, ханым. Бул жалган дүйнөдө сүйлөгөн ар бир сөзүң, ойлогон ар бир оюң, ордуна чыгып, жүзөгө ашып калышы мүмкүн. Бир аз эле элестетип койгон ар бир нерсеңди өңдө көрүп калышың ыктымал...

¹Теңир (түрк.-асман) – түрк тилдүү элдердин жогорку Кудайы.

Менин сөздөрүм Байандур-ханга жакты. Билинер-билин-бес күлүмсүрөп да койгонсуду.

(Эстеп калуу керек, ыңгайлуу учурда пайдаланам – мындай учур, менимче, дагы көп жолу болот)

Анан мен дагы бир нерсе дедим, бирок Байандур-ханды карап, ал мени укпай жатканын түшүндүм. Чынында эле ушундай болчу. Хандын сарайында өскөн кызгылт кырчындардын арасында кичинекей бир чымчык тикенектерге урунуп, жан талашып бошонууга аракеттенип жатыптыр. Байандур-хан чымчыктын тыбырап жатканын терезеден байкай баштады, мен болсо байкуш чымчыктын бошонуу үчүн жасап жаткан жаны тынбаган аракеттерин хандын ийининин артынан тигиле карап, ичимден ойлоп жаттым: чымчык аны катуу кармаган курч тикенектерден бошоно алаар бекен?

- Гылбаш, жөнө, байкушту тикенектерден бошотуп кой, - Байандур-хан бул сөздөрдү дээрлик дабышсыз айтты. Мага бул абдан таң калардык болуп көрүндү. Анткени бул жерде, хан жатуучу бөлмөдө бизден башка эч ким жок болчу. Анын үстүнө Байандур-хан Гылбашты каерден көрө алды?! Бирок көрдү да. Мен Байандур-хандын жонунун артынан моюнумду созуп жатканда Гылбаш чымчыкты тикенектен бошотконго жетишип, шашпастан алыстап бара жатыптыр.

- Гылбаш, анан мага кир.

Мен дагы бир жолу абдан таң калып катып калдым. Сарайдын аркы жагында турган Гылбаш Байандур-хандын дээрлик шыбырап айткан сөздөрүн кантип укту?! Мына эми бир аз убакыт өткөн соң Гылбаш биздин жаныбызга, хан жатуучу бөлмөгө келип калды.

(Гылбаш Байандур-хандын көлөкөсү, деми, акылы жана жаны болчу. Огуздун ичинде ага эч ким каяша айта алчу эмес. Ошого карабастан Гылбаштын эч качан өзүнүн сөзү болгон эмес. Ал бар болгону Байандур-хандын айткан сөздөрүн баарына жеткирип турган. Гылбаш кабар таратып турган жана кабар алып

келип турган. Гылбаш Огуздун бектерине хандын сөздөрүн жеткирип турган жана жооп катары ошол сөздөрдүн аткарылышын гана талап кылган. Гылбаш - хандын жакын адамы болгон. Бирок хандын вазир башка адам болгону да чындык. Ал - Газлык Годжа деген урматтуу адам болгон. Хан бардык маанилүү мамлекеттик иштер боюнча ошол киши менен кеңешкени да чын. Бирок эч кимге айтылбай турган маселени чечүү зарылдыгы пайда болгондо Байандур-хан бардык маселелерди сөзсүз Гылбаштын жардамы менен чечкен. Мен айтып жаткан Гылбаш мына ушундай Гылбаш болгон.

Гылбаштын тарыхын мага бир жолу Салур Газзан айтып берген. Азыр ал экөөбүздүн маегибиз эсиме түштү. Байандур-хан Гылбашты өзүнүн хан сарайына анын бала кезинде эле алып келген. Ал - кыпчактар тарабынан туткунга түшүрүлгөн үй бүлөдөн болгон жана кулдукта төрөлгөн. Кийинчерээк анын ата-энеси кандайдыр бир жолун таап, ханга кабар жөнөтүшөт. Алар өздөрүнүн уулун туткундан кутказып алууну хандан суранышат. Бул өтүнүчтөн кийин: ошол жерге кол салуу аракеттери уюштурулуп, натыйжада Гылбаш туткундан кутказылат. Гылбаш Байандур-хандан ырайым сурайт. Байандур-хан Гылбаштын атасын билгендиктен жана сыйлагандыктан, Гылбашты өзүнүн улуу колдоочулугуна алат. Азыр эми Байандур-хандын бардык сырларын жана купуяларын бир гана Гылбаш сактачу. Бирок...)

Байандур-хан Гылбаш келгенге чейин терезеден жылбай турду. Бакты карап эле тура берди. Эң жаман мезгилдерде да мен хандын эрки ушинтип жаанын кылы сыяктуу тартылып, түйүлгөнүн көрө элек элем. Демек Байандур-хан терең жана олуттуу маселени кароого ниеттенип, Гылбашты жөн эле чакырган жок...

Бул жерге биринчи жолу жеткенимде кол жазма фондун кызматкерлери айткандай чынында эле кызыксыз болуп көрүндү. Чыгыш-таануучу кыз туура айткан экен. Бул такыр башка тема экен. Байандур-хан, Гылбаш, Деде Горгуд – булар эмнени талкуулап жатышат? Огузда эмне болду? Алар эмне

деген тилде сүйлөшүп жатышат? А эгер буга дал ошол чыгыш-таануучу кыздын тиешеси бар болсочу? Бул анын жасаган иши эмеспи – текстти «таң калычтуудай-кызыктуу» кылып көргөзүү максатында анын кээ бир жерлерин «оңдоп» же «кайра иштеп чыккан» эмеспи? Жок, буга далил жок. Кыскасын айтканда андан кийин эмне болгонун билгиңиз келеби?! Андан кийин бороон болуп, ал чыныгы чымын-куюнга айланат.

...Байандур-хан бул жолкусунда да Гылбаш жанында турганын дароо сизди. Ал бизге бурулуп, ар бирибизди өзүнчө ыкылас коюп теше карап, анан сүйлөдү:

- Бул сырды экөөңөр тең билишиңер керек. Горгуд, - Байандур-хан өзүнүн колун мен тарапка жайды, эми анын көз карашы ачууга толду. - Сен, - деди, - жазасың. Бул бөлмөдө болгон ар бир нерсени, ким сүйлөсө да анын ар бир сөзүн, ар бир тамганы жазасың. Гылбаш, сен, - Байандур-хан Гылбашка бурулду, - ишибиз аягына чыкканга чейин биздин аймактан бир да тирүү жандын, бир да эркектин, бир да аялдын чыкпашын камсыз кыл. Чабуулдар, аңчылыктар, саякаттар – булардын баарын убактылуу калтырабыз. Кимди чакырсам да дароо менин алдымда болуп калышы керек – анан көрөбүз... Дагы бир нерсе... Сен, Гылбаш, өзүң билгендей кыл, бирок биздин бардык сөздөрүбүз жана кептерибиз ушул жерде кала турган болсун, аларды жерге көмүп сал, бирок бир да адам биздин сөздөрүбүздү башка бирөөгө жеткирбей тургандай кыл. Эч ким, жадагалса Газзлыг Годжа да, угуп жатасыңбы? Бир да сөз сыртка чыкпашы керек. Бул иш жашырын сакталышы керек. Түшүндүңбү? Канчалык кыйын болсо да күнөөлүүнү табышыбыз керек, табабыз. – Байандур-хан экөөбүздү дагы бир жолу баштан аягыбызга чейин карап, жүзүн короо тарапка бурду, анан терезенин жанына барды. – Гылбаш сага мен түшүндүрө албай калган нерсенин баарын түшүндүрүп берет, баргыла эми, - хан сөзүн бүтүрдү.

Анын акыркы сөздөрү мага тиешелүү болчу. Биз Гылбаш экөөбүз хан жатуучу бөлмөдөн чыгып кеттик.

- Түшүндүрчү, Гылбаш – дедим.

Биз узун кире бериш бөлмөдөн жанаша өтүп, короого кирдик. Короонун так борборунда өскөн абдан узун барпыйган кара жыгачтын көлөкөсү жашыл чөптүн үстүнө килем сыяктуу жайылыптыр. Биз көлөкөгө буттарыбызды кайчылаштырып отурдук.

- Ханыбыз, албетте бизге улуу ишеним көргөзүүдө, - деп Гылбаш абдан оор басырыктуулук менен сүйлөй баштады, - биз да анын ишенимин акташыбыз керек. Буга эмне дейсиң, Горгуд?

- Мен эмне дей алам? Сен менин сөздөрүм менен сүйлөп жатасың. Хан тергөө жүргүзүүгө ниеттенип жатат, ошондойбу, Гылбаш? - мен да өз кезегим менен суроо бердим. Акыры, жакындан бери мага тынчтык бербей, акылымда жүргөн суурумду бердим.

- Ооба, хан тергөө жүргүзөт, - деди Гылбаш. - Тыңчы кишенден өз алдынча бошоно алмак эмес. Муну сен да, мен да билем, муну ич огуздардын ар бир ымыркайы да билет. (Мени муздак тер каптап жатканын сездим). Ал чымчык болуп булут үстүндөгү бийиктикке учуп кете албайт же чычкан болуп жер астына кирип кете албайт. Ага кишенден кутулууга жана биздин аймактан чыгып кетүүгө бирөөлөр жардам беришкени ачыктан ачык жана баарынан түшүнүктүү болуп турат. Туурабы? Бул мыйзамсыз ишке дем берген бирөө бар экени шексиз. Ошол дем берүүчүнү таап, ханыбызды кубандыруу - биздин милдетибиз. Ал үчүн...

(Мен Гылбаштын ар бир сөзүн, кичинекей баладай болуп «албетте, албетте» деп күбүрөнүп, башымды ийкеп ырастап жаттым. Ошентүүдөн башка айлам бар беле? Антпесе болбойт. Гылбаш болсо чалыр көздөрүнүн жүлжүйгөн көз карашы менен менин жүрөгүмдүн так ортосуна кирүүнү каалагансып акырын сүйлөп, мени ыкылас коюп карап жатты. Башымда ой зуулдап жатты: «Байандур-ханга кимдир-бирөө өзү барып, бардык нерсени өз оозу менен жеткиргени шексиз» Бирок ал ким? Муну Гылбаштан эпчилдик менен сурап билип алсам жакшы болор эле... Жок, мунун баары пайдасыз, учуп кетип жаткан жебени эч ким

токтото албайт. Ким ушакчы, а ким андай эмес – азыр муну билүүнүн мааниси деле жок. Коркунучтуу окуялар жакындап жатат. Байандур-хандын кан куюлган көздөрүнүн тигилген көз карашына ким чыдай алат?! Оо бектер, бектер, силерди...бизди... кандай деген кара күндөр күтүүдө. Оо Кудуреттүү Теңирим, сенден үмүт кылам...»)

- Сен каякка учуп-кетип калдың, Горгуд?! – Гылбаштын үнү мени кара жыгачтын көлөкөсүнө кайтарды.

-Менби?!.. Мен бул жердемин, сенин жаныңда, Гылбаш.

- Жанымда болгон жоксуң. Көңүлүңдү бошотпостон мага кулак сал, мени ук. Огузда эч ким Байандур-ханды өзүнүн күй-өө баласын аяды деп айтпашы үчүн ишти Газзандын өзүнөн баштайлы.

-Туурабы? Газзандан баштайлыбы?!

- Туура, так ошондой. Анан Шершамсаддин, Бекил, Арруз Годжа...

-Бейрек... - деп акырын кошуп жибердим.

Гылбаш менин Бейректи кошуп жибергениме эч бир маани бербестен, көңүлсүз жооп берди:

- Бейрек кандай жамандык жасап жибермек эле?! Анда күмөн жок. – Капыстан эле аңгемени башка темага бургусу келди, жадагалса үнү да жылыды: - Горгуд, а биздин Бейрек баягы эле Бейрек да, чынбы? Он алты жыл туткунда болуу, болгондо да Байбурдда болуу... Ошондой жерде ушунча жыл бою кыйналбастан жыргап жашоо ар бир баатырдын колунан келе бербейт. Бул Бейрек өтө айлакер адам экен. Мынча акылды каяктан алган?

- Ал кичине кезинен эле акылдуу. Ал Бамсы Бейрек да – Боз Айгырды минген адам эмеспи – деп гана жооп бере алдым. Башка жооп табылбады.

(сенин бардык куу амалдарың бир күнү эртең мененки туман сыяктуу учуп жок болоору шексиз, анткени эч ким күндү жаба албайт...)

- Бейрек жакында Байандур-хандын алдына барыптыр деп уктум, ушул чынбы, Гылбаш?! – деп ачык-айрым адам сыктанып сурадым.

- Ооба, бирок анын биз карап жаткан ишке эч кандай тие-шеши жок.

Мен ушул жерден бир нерсени так түшүндүм: Гылбаш Бейрек жөнүндө сүйлөшүүнү каалабай жатат, бул - олуттуу бир белги. Гылбаш эми ордуна турду, мен да анын артынан турдум. Биз сарайдын башка жагына, Негизги Эшиктерге карай жөнөдүк.

- Мени узатып жатып Гылбаш эскертти:

- Горгуд, эртең таң атаар менен кел. Калемич менен кагаздарың жанында болсун. Сенден дагы бир жолу суранам. Теңирдин аты менен суранам, бул жерде уккандарыңды эч кимге айта көрбө. Хандын буйругу ушундай, муну өзүң билесиң да.

- Бир да сөз айтылбашы керек болсо бир да сөз айтылбайт, кабатыр болбо.

- Ооба, бир сөз да айтылбасын. Биз хандын эркин аткарабыз: ал эмне буйруса ошону кылабыз.

- Туура айтасың.

- Жолуң ачык болсун. Бар эми. Мен сени эртең менен күтөм.

- Сени Кудуреттүү Теңирим Өзү колдосун. Жакшы кал. Аман бол – деп мен айттым.

Анан атка отуруп, хан сарайынан чыгып кеттим. Атты тездетип отуруп, бир аздан кийин Гүнортаждан кыйла аралыкка алыстадым. Бирок Аладаг тоосунун бооруна тигилген жайкы боз үйгө кантип жектеним эсимде жок. Аттан түштүм, аттын башы жердеги чыктуу чөптү карай созулду, ал оттогону обочолонду. Үңкүрдүн жанынан орун алган жарык-ташка таянып, жерге отурдум. Бир кыйла убакытка чейин ушинтип отурдум. Башымда ойлор бир-бири менен жарышып жаткан эркин күлүктөр сыяктуу зуулдап жатты, а мен болсо алардын бирин да аркандап, ооздуктай албай койдум. Мен жарыксыз жана караңгы нерселерди алдын ала сездим, алар менин жүрөгүмдү кемире баштады: «Эмне кылуу керек? Эгерде Байандур-хан

тыңчы тууралуу чындыктын баарын билсе, кайгыга батабыз, баштарыбызга шерменделиктин боз күлдөрү себилет...»

* * *

Түн аяктап, таң агара баштады. Менин көздөрүм жумулуп, үргүлөп жаттым. Асмандагы ай болсо өз сапарын аяктоого даярданып, асмандын бир жагынан экинчи жагына өтүп калган. «Түндө жыргал жок», - деп ойлодум, анан үңкүрдүн ичине өтүп, таштан жасалган жатакка жаттым. Бирок канчалык аракет кылсам да уктай албадым. Башымда ар түрдүү ойлор жанданып, тынчты алган коркунучтар бир-бири менен аралашып жатты: Койуу жасалган камыр өзүнө көп сууну сиңирип алат. Мен эмне кылышым керек? Фатима кемпир коркконунан көздөрүн жаап, оозун ачып жиберсечи? Аны менен жолугуп, хан чакырганда эмне деп айтууну алдын ала үйрөтүп койгонум ашыкча болбос... Бирок башка жагынан караганда сакал менен мурутту суюк хына менен бойоо мүмкүн эместигин моюнга алуу керек. Байандур-хан ар бир чачты кармап көрөт, аны жарыктын алдында карайт, билип алат... Эмнени айтайын, оор болот. Бейрек, бул - баягы эле Бейрек... тыңчы Бейрек, кантип? Ханга биз жөнүндө сен шыбырап койгон жок белең?! Мен Бейрек деп ысым берген сени түз жолдон Бурла Хатун чыгарган жокпу? Бул иш Хатунсуз болгон жок, кантип ансыз болсун? Бул жерде эч кандай шек жок. Же кунаажынды көргөн букадай болуп шилекейиң агып кеттиби? Өзүңдү кармай албай жатасыңбы, ачык ооз-бука?

(Эгер бука өзүнүн эриндерин бошотуп, шилекейин чыгарып жатса – демек: Күнөөкөрлөрдүн ушул уулдары дагы дал ушундай болушууда. Алар жашоодо кыз көрбөй жүрүп, анан суп-сулуу кызды жолуктуруп калышса, суктануудан шилекейлерин кармай алышпайт. «Ачык ооз бука» деп айтканда көз алдымда Бейрек гана эмес, Огуз мамлекетинин башка көптөгөн жаш бектери да турат.)

Андай болсо сактангын тыңчы, сенин атыңды Бейрек деп мен койгом, мындан ары Кудуреттүү Теңирим өзү да сени сактабайт... Ары жакта ким калды? Газзан... Газзан өзү ким? Хандын кызы Бурла-хатундун күйөөсү. Алар Теңиримдин ар бир куттуу күнү чатакташып, бири-бирин муунтуп салууга даяр турушат, бирок Газзан – мурдагы эле Салур Газзан. Газзан Байандур-ханга эч качан чыккынчылык кылбайт. Хан муну билет. Хан Газзанга чексиз ишенет. Анда эгер туура түшүнүп жаткан болсом, Газзандын үстүнөн тергөө жүргүзүү адамдардын көздөрүнө туман каптатуу аракетин эмеспи? Башка жагынан карай турган болсок, Бурла-хатун да бир аз тынчтанат, Газзандын текебердиги да бир аз азайат, Огуздун калган бардык эли болсо, муну карап туруп хандын адилеттүүлүгүндөгү бир жолу даңктайт. Жакшы ойлоп табылган. Эгер тергөөдө Газзан тыңчыны бошотууга Горгуд кеңеш берген десечи – анда эмне болот? Эгер Арруз да моюнуна алсачы? Шершамсадинчи? Жок, мунун акылы жетпейт, Бекил болсо мага каршы барбайт, мага зыян тийгизүүдөн абайлайт. Арруз... Фатима кемпир менен Арруз – хандын тергөөгө байланышкан күмөндөрүнүн чынжырындагы эң туруксуз жана эң коркунучтуу төңөлүк. Фатима – аял киши, анын башын эптеп айландырса болот. А мына Арруз... жаман кишинин жаман баласы. Өзүнөн жана өзүнүн баласынан башкасынын баарын, жадагалса бүт дүйнөнү соккуга коюп, шамалга сапырып салат, ох деп да койбойт. Анын текебердиги өтө чоң, бийик тоолордон да ашат. Текебердүү адамдар эч кимге ырайым кылбайт. Бул - турган чындык. Бир айла бар! Бардык нерсени Аррузга байлап салуу керек. Бул туура амал экени талашсыз. «Фатима – Арруз – тыңчы». Мындай тизмек баарына жагат. Салур Газзанга жагат. Бурла Хатунга – ооба, дагы бир жолу ооба. Шершамсадингечи? Ага баары бир – башкаруучусу Газзан ыраазы болсо эле болду. Бекилчи? Бекил тергөөгө эмнени кабарлай алмак эле? Бекил Газзанга таарынып жүрөт. Алар бири-бирин жек көрүшөт.

(Экөөнүн ортосундагы кастыкты Газзан өзүнчө түшүндүрөт, Бекил да өзүнчө түшүндүрөт. Аларды түшүнүп, тартипке келтире алгандар бактылуу.)

Бекил менен Аррузду кагыштыруу – мына ушул нерсе азыр эң маанилүү болуп турат. Ушуну кыла алсак – Арруздун көрсөтмөлөрү бардык маанисин жоготот. Байандур-хан аны угуп да койбойт. Ушундай болору го шексиз, бирок мындай тузакты уюштуруу – анчалык оңой иш эмес. Бекил Арруз менен сүзүшкөндөн көрө Бейрек жана Газзан менен чатакташат. Гылбаш тузакты тузак экенин биринчи караштан эле билип алат. Ал деле Аррузга колдоо көрсөтпөйт, анткени анын Газзанга каршы турууга эч кандай себеби жок. Баары, баары Аррузга каршы болуп турат. Бекилден башка баары. Арруз өзүнүн текебердиги жана жемелей бергендиги менен баарына жек көрүнүп, баарын чарчаткан. «Эгер менин уулум Басат болбогондо, Басат мындай, Басат тигиндей, Басат бардык нерсе, эгер Басат болбогондо, ким жеңмек, бир көздүү жүзү караны ким жеңе алмак? ..» Арруз, Арруз гана... Бирок этиеттикти да унутпоо керек. Акыл менен иш кылуу зарыл: Арруз өтө куу адам. Андан эртелеш керек. Бейрек - капкандагы кызыктыруучу эт сыяктуу. Арруз бир гана Бейректен күмөн санап калышы керек. Ал үчүн бардык нерсени ушундай кылып уюштуруу зарыл. Мындан сырткары эгер тереңирээк каза турган болсок, хандын өзүнө деле чынында бир гана Арруздун башы керек...

Уйку соонун ортосундабы же чала уйкудабы, мен кайгылуу иштерибиз жөнүндө көпкө чейин ойлондум. Кантип уктап калганымды билбей калыптырмын. Кичинекей өлүм мени өзүнө тартып алды.

* * *

Эртең менен ойгонгонумда күн тоонун чокусунан акырын чыгып, дүйнөнү карап жаткан экен. Мен Байандур-хан турган жерге, гүнортаджга шашылыш жөнөдүм. Гылбаш эки-жакка оор басырыктуу басып, мени хан сарайында күтүп туруптур.

Анын жанында эки узун бойлуу, кең далылуу аскер бар экен. Алардын тулку бою берилген буйрукту дароо аткарууга даяр экендиктерин көрсөтүп турду. Алар мени менен сылык ийилип саламдашышты.

- Салам алейкум. Эртең менен эрте хандан буйрук келди, Горгуд: бүгүнкү кеңешке Салур Газзан келсин, бул - хандын сөзү. Ал суроолорго жооп берет. Сен даярсыңбы, Горгуд? – деп мени менен учурашып, өзүнүн биринчи суроосун берди.

- Мен даярмын, Гылбаш, - деп жооп бердим. «Түнкү ой жүгүртүүлөр туура болуп чыкты. Гылбаш бир демени билет. Хан Газзандан баштаптыр», - деп ойлоп калдым.

- Анда барып, Газзан-бекти ханга, кеңешке чакыргыла. Хандын буйругу ушундай: Газзан келсин, ага муну жеткиргиле. – Гылбаш өзү менен бирге жүргөн жоокерлерге буйрук берди.

Жоокерлер унчукпастан жана камырабастан баштарын ийип, аткананы карай басышты, ал жерден аттарды алып чыгып, ээрге учуп чыгышты, анан күлүктөрдүн оозун буруп, Негизги дарбаза аркылуу чыгып, көз ачып жумганча аттарын катуу чапкан бойдон көзгө көрүнбөй калышты. Хандын короосу акырындык менен элге толду. Малкананын жанында кызматчы кыздардын жандары тынбай жатты, кээ бири уй саап, кээ бири очокко от жага баштады. Малканалар менен кашаалар бошоду, кой менен төөлөр шалбааларда оттоп жүрдү. Эки кул эки аттын жүгөндөрүнөн кармап, Негизги дарбазанын артына шашылбастан жетелеп чыгарышты. Мен бул аттарды тааныдым. Кайтадан Бейрек эсиме келди. Аттардын бири эчки-баштуу айгыр Кечер, а экинчиси болсо – кочкормаңдай айгыр Дуйру деп аталчу. Алар экөө тең Байандур-хандын атканасындагы эң курч аттар болчу. Бейректин үйлөнүүсүнө байланышкан иштерди аткарууда дал ушул аттарды минип жүргөм. Келиндин агасы Дели Гарджар, ошо курусун...

- Горгуд, бул жерге кел, көлөкөгө. – Гылбаштын үнү мени хандын сарайына кайтарды.

Күн өзүнүн туруктуу жерине – абдан бийик болгон кара жыгачтын чокусуна шашылбастан жакындап жатты. Биз көлөкөгө отурдук.

- Эмне дейсиң, Горгуд, ушул жерде Газзанды күтөлүбү же ханга кирип «биз келдик» - деп кабарлап койолубу? – деп Гылбаш менден сурады.

- Сен өзүң билесиң да, Гылбаш – деп тайсалдатып жооп кайтардым. Ошол замат нукер¹ келип калып, маселе өзүнөн өзү эле чечилип калды. «Хан экөөңүздөрдү көргүсү келип жатат», - деп кабарлады. Гылбаш экөөбүз бири-бирибизге карашып алып, такты турган бөлмөгө жөнөдүк. Бөлмөгө кирип тактыда отурган Байандур-хандын терең ойлонуп отурганын көрдүк.

Мен хан менен сылык саламдаштым, хан болсо мага жооп берип, колун шилтеп отурууга чакырды. Биз отурдук.

- Горгуд балам, сен билесиңби, - деп Байандур-хан сөзүн баштап, мени көңүл коюп карады. Анын көздөрүнөн кайгынын изи көрүндү. – Мени эмне кыйнап жатканын билесиңби? Огуздун атактуу, даңктуу бектери бүгүн Огуздун тагдыры жөнүндө такыр кам көрбөй жатышат, муну моюнга алуу мен үчүн өтө оор. Бул аз келгенсип эми Газзан да көйгөй жаратууда. Аны ушундай ишке аралашат деп такыр ойлогон жок элем...

«Ал дагы». Ушинтип айтылды. Эгер хан мени текшерип жаткан болсо, унчукпай эле койгонум жакшы. Эгер анын сөзүндө жаман ниет жок болсо, андан бетер унчукпашым керек – мен айткан нерсе ханда күмөн пайда кылып, анын жүрөгүндө так калтырышы мүмкүн», - ушинтип ойлонуп мен үн чыгарбай турдум.

Байандур-хан күтүлбөгөн жерден Гылбашка бурулуп, андан сурады:

- Гылбаш, Газзан эмне болду, келдиби?

- Азыр келип калат, ханым. Ага кабарчыларды жөнөттүк, - деп жооп берди Гылбаш.

- Келгенде аны жылуу тосуп алып, сый көргөзгүлө. Ал – неберебиздин атасы.

Акыркы сөздөрүн айтып жатып Байандур-хан мени кадала карады. Анын көз карашы чечендик менен суроо бе-

---

¹Нукер (араб.) – өзгөчө тапшырмаларды аткаруучу кызматчы.

рип жаткансыды: «Сен бул тууралуу кандай ойдосуң?» Мен жооп бербедим, ылдый карап сылык эңкейип туруп калдым. Жымжырттык көпкө созулду.

Анан нөкөр келди:

- Ханым, Газзан-бек келди. Уулу Урруз менен бирге. Кирүүгө уруксат сурап жатышат.

Гылбаш Байандур-ханды карады, Байандур-хан болсо Гылбашты карады.

- Урруз менен биргеби? – деп Байандур-хан кайра сурады.
– Эмне үчүн Урруз менен келди?

(Мен Газзандын акылына суктандым. Ал да, албетте, бир демени билип жатса керек. Ал баарын күн мурун байкаштырган: Урруздун келиши Байандур-хандын жүрөгүн ырайымдуулуктун жылуу каны сыяктуу жууп, жумшартат... Жакшы жүрүш, эч нерсе дей албайсың.)

Мен: «Бактыга жараша Газзан коркунучту өзүнөн буруп салды. Эми биз калдык. Менин атым айтылбаса керек деген үмүттөмүн, иншалла¹.

Гылбаш колун шилтөө аркылуу нөкөргө кетүүгө буйрук берди. Ал чыгып кетти.

- Эмне буйрук бересиз, ханым?! – деп Гылбаш ханга сылык бурулуп сурады.

Байандур-хан жооп берди:

- Уррузду бул жерге киргизбегиле. Ал ички короого өтүп, кулдардын арасынан өзүнө жаңы кул тандасын. Күзөтүүчүлөргө айт: ага кыз-күңдөргө барууга уруксат берем – эч нерсе болбойт, ал али бала да. Ал эми Газзан кирсин.

Гылбаш: «Айтканыңыз болот, ханым» - деп чыгып кетти.

Байандур-хан жүзүн мага буруп, сөз айтты:

- Сен отурган жериңден жылбай отур. Жазууга даярсыңбы?

- Даярмын ханым. – Мен буттарымды кайчылаштырдым, өзүмдү ыңгайлуу жайгаштырып кайталадым: - Даярмын.

---

¹Иншалла (араб.) – сөзмө сөз: Алла-таала ошондой кылсын.

Байандур-хан ыкыластуу көз карашын менден бурбастан төмөнкүдөй деди:

- Жаз, Горгуд, жаз, балам, мен айткан бардык нерсени, ал айткан бардык нерсени, - баарын жаз. Бир да сөздү калтырбай жаз. Бардык нерсени жазып, сактап койуу зарыл. Мунун баарын бүгүн болбосо да эртең окугандар болот. Алар биздин иштер тууралуу билишсин. Баса, мен сурайын дедим эле – сен өзүң бул жөнүндө эмне деп ойлойсуң?

Менимче, Газзандын өзгөчө деле күнөөсү жоктой көрүнөт. Өзүнүн акылсыздыгы жана жумшактыгы менен алсыздык көрсөтүп, аяп койгондур?! – Ал эч нерсени жашырбастан мени текшерди.

- Ханым, Газзан – атактуу киши, - деп жооп бердим. – Анын ханга болгон берилгендиги чексиз. Газзан Огуздун таянычы... - Мен акыркы сөздөрүмдү айтып жатканда Газзан кирип келди. Угушу керек эле, иншалла.

Газзандын артынан Гылбаш келе жаткан. Газзан тизесин бүгүп, эреже боюнча, өйдө турбастан жана башын көтөрбөстөн Байандур-хандын жанына келип, анын колдорун бир нече жолу өптү:

- Улуу хан даңкка бөлөнсүн, - деп айтып, эми гана башын көтөрдү. Мен тарапты курч көз карашы менен бир карап, көздөрү менен суроо узатты: «Эмне болду?»

- Аман экенсиң, көрүп турам, Газзан. Отур, отур дейм, шашпай отуруп Огузда эмне жаңылыктар болуп жатканын айтып бер бизге. Элди кандай чын жана жалган окуялар тынчсыздандырып жатат?! Урруз менен бирге келиптирсиң деп жатышат, ошондойбу? Жакшы. Сен, Газзан бул жерге отур, Горгуд балам, сен жакыныраак отуруп, ишиңди аткар. Гылбаш? Сен тиги жакта тур. Газзан эмне болуп жатканын дагы деле түшүнө электиги мага даана көрүнүп турду. Сезишин го сизди, өзүнүн баласы Уррузду кошо ээрчитип келгенине караганда эмне болуп жатканын сизди, бирок менимче иштин маңызын аягына чейин түшүнгөн жок. Орундашып алгандан кийин ал мени дагы бир жолу карады, анын көз карашында миң суроо бар эле, мен болсо аны жакшылап караганда тизелеринин

үстүнө иреттеп койгон колдорунун бир аз титирей баштаганын байкадым. Менин карап жатканымды байкап калган Газзан колдорун мутаккенин¹ астына сала койду. Анан Байандур-ханга кайрылып мындай деди:

- Хан ата. Урруз айтканынан кайтпай туруп алды. Ал: «Таятама кетип жатасың – мени да алып ал, анын колун урматтап өбөйүн» - деп көздөрүнөн жаш куюлуп, жалынып-жалбарды. Мына ошондуктан мен аны сизди урматтап, колдоруңузду өбүүгө мүмкүнчүлүгү болсун деп өзүм менен кошо алып келдим. Мен туура кылыптырмынбы?

- Жакшы иш кылыптырсың, Газзан, балам. Кош келипсиңер. Ушунча болгондон кийин кызыбыз Бурла Хатунду да ала келсеңер болмок экен.

Байандур-хан өзүнүн бул сөздөрү менен Газзанды шылдыңдап жатканын баары сезди, бирок Газзан эч нерсе болбогондой жооп берип жатты:

- «Жолуңар жакшы болсун, - деп Бурла Хатун бизди жолго узатты. – Атама салам айта баргыла. Мен атама жакында эле барып, ага башымды ийип, урмат-сый көргөзүп, колун өөп келгем. Бурла Хатун ушинтип айтты. Газзан, ал баягы эле Газзан. Бурла Хатундун ханга келип, эмне деп сүйлөгөндүгү тууралуу баарын билерин дароо айтып билдирди. Байандур-хандын каштары мурунунун эки көз арасындагы бөлүгүнө чогула түштү, чала сөздөргө убакыт коротпостон ал дароо иштин маңызына киришти:

- Газзан, сен эмне үчүн чакырылганыңды билесиңби?

Салур Газзан ошол эле замат өзүнүн бетине чыныгы таң калуунун көшөгөсүн илип, көздөрүн чоң ачып, жароокер үнү менен жооп берди:

- Билбейм, хан ата. Мага бул жөнүндө кабар беришкен жок. Сиздин каалаган буйругуңузду өзүмдүн башым жана кылычым менен аткарууга даярмын. Сиздин жолуңузга каза табуу мен үчүн сыймык, мага ошондой мүмкүнчүлүк бериңиз. Эмне болду? Бирөөлөргө кол салууну ойлоп жатасыздарбы?

---

¹Мутакке – килемде отургандар таяна турган жумуру жаздыктар.

Мен бүтүн бойдон сиздин көңүлүңүздөмүн, буйрук бериңиз! – муну айтып, Газзан эки жагын карады.

Мен жазуумду токтотпостон өзүнүн сакалын ырааты менен сылап жаткан Байандур-ханды карадым. Байандур-хан болсо ыраазычылык менен башын ийкеп, жооп берди:

- Газзан, сенин тайманбаган эрдигиңди бүт дүйнө билет. Сенин бектигиң... - ушул жерден Байандур-хан бир аз токтоп, менин башкага алагды болбой жазып жатканымды текшергенсип, мен жакты карады. Мен болсо кагаздардын үстүнө андан бетер эңкейдим, Байандур-хан менин жазуу менен алектенип жатканыма көзү жетип, сөзүн бир калыпта улады:

- Сенин бектигиң жөнүндө да, Газзан, мен толук билем. Сенин атактуу урууң Огуздун жерине тамыр жайганын билем. Салур чымчыгы сага өзүнүн канаттары менен дем берип, эрдиктерге шыктандырат. Сени билем жана сага ишенем. Мен сага таянам, Газзан. Анткени сен менин күйөө баламсың.

- Сизге ыраазычылыгымды билдирем, хан ата сизге түбөлүк даңк болсун! Кара башымды сиз үчүн кыйууга мүмкүндүк бериңиз, мага ырайым көрсөтүңүз...

(Мына Газзан! «Менин кара башым» - деген сөздү ойлоп таба койгонун кара. Анын оозунан ушундай сөздү биринчи угушум. Кара баш, кандай гана сөз! А бирок эмне үчүн «кара»? Анын «менин кара башым сиз үчүн курмандыкка чалынсын» деген сөзү жетишпей турду эле. Жок, жок, мындай эмес: «Менин жашоомдун кара бөлүгүн курмандыкка чалам»? Мына мындай: «Курмандык катары кабыл кыл, ханым менин», - минтсе да болот: «Бегим менин, жашоомдун кара бөлүгүн». Бул жакшыраак болот, ошондойбу? Унутпайм, иншалла.)

- Кара башымды сиз үчүн кыйууга мүмкүндүк бериңиз, ырайым көрсөтүңүз, - деп айтып, Газзан чөгөлөп, жерге чеке-син коюп, Байандур-ханга чексиз берилгендигин көрсөтүүгө аракеттенди.

- Тур, Газзан, токтот мындайыңды, Газзан, сен мага жат адам белең? Буга эмне болгон? Гылбаш!..

Гылбаш Газзанды сылык бирок ошол эле учурда бекем кучактап, аны өтө эле катуу чөгөлөөдөн токтотту. Газзан: «Ханым менин, өз атамдан да кымбат атамсыз» - деп күбүрөп жатып акырындык менен тынчтанды жана мурдагыдай кадимки абалда отуруп калды.

- Газзан, балам, билип алгының – Огуз тууралуу ойлор мага тынчтык бербей жатат. – Газзандын унчукпай калганына ынангандан кийин, Байандур-хан өз сөзүн улады: - Бул ойлор, Газзан, өтө оор. Огузда тыңчы пайда болгонун айтып жатышат, Газзан, тыңчы!..

- Мен сизди жаңылыш угуп алган жокмунбу, башкаруучум менин? Тыңчы? – Газзандын таң калуусу ушунчалык чын болуп көрүнгөндүктөн жадагалса мен да ал тыңчы жөнүндө биринчи жолу угуп жатканына аз эле жерден ишенип кала жаздадым. Газзан мени таң калтырды. Аңгыча болбой менин ичимде зырылдаган бир сезим пайда болду, мага кимдир - бирөө үн чыгарбастан шыбырагандай болду: «Ханды кара». Ханды карадым да селдейип туруп калдым. Хандын көз карашы Газзанга эмес мага кадалып туруптур. Анын көз карашы менин чексиз таң калууга толгон жүзүмдү курч шибеге тешип жибергендей болду.

- Сен жазгын, Горгуд балам, башка нерсеге алагды болбо, жаз. – Байандур-хандын үнү таанылгыс болуп өзгөрдү. Селлеме дарыясынын тоо агымынан келген суусундай муп-муздак болуп калды. Ал Газзанга бурулуп, үнүн бир аз жылуулатты:

- Көрдүңбү, Газзан, жадагалса Горгуд да таң калып жатат. Сен бул иш жөнүндө эч нерсе билбейм деп айтканы турасыңбы?

- Билген жокмун... айтайын дегеним, хан ата билгем, ал тыңчы өзүнө татыктуу жазасын алган. Биз аны кармадык, дал ушундай болгон, үңкүргө таштадык, чыдагыс азаптарга салдык. Анан...аны кууп жибердик, ал дайынсыз жоголду, Огуздун чек арасынан чыгып кетти, бизге кайтпас болуп көчүп кетти жана эч качан, иншалла, эч качан кайрылып келбейт. Аны жок кылдык, менин хан атам, ал түбү менен жоголду...

- Ошондойбу? Жок кылдык дейсиңби... Кантип жок кылдыңар? Төрткө бөлө чаап өлтүрдүңөрбү? Майда бөлүктөр-

гө кесип өлтүрдүңөрбү? Мына бул туура нерсе... башкаларга сабак болсун деп чечипсиңер да. Же анын башын алып салдыңарбы? Бул да туура. Абдан туура... Сага мактоолор болсун, Газзан. Тура тур, тура тур, а балким анын өлүк денесин тарп жегендерге жедирүү үчүн башы менен ылдый каратып, тик аскадан ыргытып жибергендириңер? Бул деле жаман эмес. Аны жок кылдык деп жатасыңбы, Газзан?! Мен сени туура түшүндүмбү?

Газзан күнөө кылган балага окшоп башын шылкыйтып отурду, анын денеси акыркы булчуңуна чейин түйүлүп, ички дүйнөсү болсо абдан тынчсызданып турду.

- Жок, төрткө кесип өлтүрүшкөн жок. – Газзандын үнү акырын чыкты.

- Төрткө кесип өлтүрүшкөн жок?! – Байандур-хандын үнү күркүрөдү.

- Жок, хан ата. Бирок билиңиз, мында менин күнөөм жок. – Газзан тирүү да, өлүк да эмес эле.

- Ошого ант бере аласыңбы, Газзан?

- Атаке, ханым... - Газзан мурдагыдай сүйлөгөн жок, болгону шыбырап жатты.

- Газзан, дагы бир жолу сурап жатам, менин ачуумду келтирбе, Газзан сенден дагы бир жолу сурап жатам: тилим жалган айтпайт деп ант бере аласыңбы?

- Ант бере алам, хан ата. Сиздин башыңыз менен ант берем, менин тилим калп айтпайт, чындыктан башка эч нерсе айтпайт.

(Кайсыл чындык тууралуу айтып жатасың сен Газзан? Бул чындык сенин кара башыңа жаңы балакеттерди алып келерин билесиңби, билесиң го?! Сен айта баштаган чындык чынбы өзү? Кудуреттүү Теңирден башка ким биле алат? Чындыкты сүйлөгөнгө ант бердиңби? Анда айт. Бүт чындыкты айт. Айт, мага курсактуу Фатима келген деп айт. Ал силер тыңчы деп чуңкурга таштаган шордуу сенин да менин да балам дегенди айт. Айт, айт муну. Анткени сен чындыкты сүйлөшүң керек болот. Бирок андан кийин мен жөнүндө унут. Мени унут, Газзан, түбөлүккө

унут. Мындан кийин кандайдыр бир балакетке кабылсаң, Горгудду издебе.)

- Жок, менин башым менен ант кылба. – Байандур-хан акыры жооп кайтарды.

- Жаш уулум Урруздун өмүрү менен...

- Жок! – Байандур-хан катуу ачууланды.

Газзан эмне кыларын билбей калды:

- Анан эмне кылайын?

Аңгыча болбой анын ойуна кылт этип бир деме келе калды:

- Угуңузчу, ханым. Ант берем. Карыган энемдин өмүрү менен ант берем. Энемдин өмүрү менен ант берем: менде күнөө жок.

Байандур-хандын ачуусу тикенектүү бутактардан бошонгон кубанычтуу чымчык сыяктуу ошол эле заматта канаттарын жайып, учуп кетти. Хан айтты:

- Мына азыр сага ишенем. Бүтүн Огуз сенин антыңа ишенет. Энеңди жакшы көрөсүң, билем.

(ушул жерде Байандур-хан бир аз күлүмсүрөп койду. Газзан менен кыпчактардын Күүлдөгөн Мелик деп аталган жол башчысынын ортосундагы «келишим» эсине келсе керек. Ал - белгилүү окуя. Огуздун баары ал жөнүндө билчү. Ал окуя Күүлдөгөн Меликтин Огузга жасаган чабуулдарынын биринде болгон. Ошол чабуулда Меликтин иши оңунан чыгып, ал Огуздун чек ара жанындагы жерлерин тап-такыр кыйратып, көптөгөн элди өзү менен кошо туткун кылып алып кеткен. Бектердин беги, жол башчы Салур Газзан өзү болсо, бул убакытта, тандалган жоокерлеринин коштоосунда чоң ууда жүргөн. Ошондуктан анын жерлери коргоосуз калган. Натыйжада Газзан ушул каталыгы үчүн Байандур-хандын алдында катуу жооп берүүгө мажбур болгон. Ошентип душман Огуздун чек аралык жерлеринен тиштүү тарактай жүрүп өткөн. Бирок Газзандын Күүлдөгөн Меликке жооп иретинде жасала турган чабуулунун алдында койгон шарты эл оозунда аңгеме катары сакталып калган: «тоноп алган нерсеңдин баарын өзүңө калтырсаң болот. Аялымды кызмат-

чы кылып калтыр, уулумду нукер кылып калтыр. Мага энемди кайтарып бер – ушуну менен эсептешкен болобуз». Кийинчерээк Байандур-хандын алдында жооп берип жатып, Газзан Күүлдөгөн Меликке кылган сунушун аскердик амал катары көргөзүүгө аракеттенген. Ал: «Мен куулук жасагам», - деп кайталай берди. Ошондо хан ага ишендиби же ишенген жокпу - айтуу кыйын, бирок иштин маңызы башкада. Душманга каршы жүрүшкө аттанган Газзандын артынан Огуздун башка бектери да жетип келишти. Туткундагыларды бошотушту. Душманды талкалашты. Газзандын сөздөрү жөнүндө уккан Бурла Хатун күйөөсү менен бир жыл бою сүйлөшпөдү. «Мени саттың, уулуңду саттың, жерди бердиң, арамза жансың» - деп айтты. Ошол курч сөздөр менин жанымда айтылган, өз кулагым менен уккам мен аларды. Газзан болсо: «Ал - аскердик амал болгон, ал - аялдын иши эмес» - деп Бурла Хатунду ынандырууга бүт аракетин жасады, бирок канчалык аракет жасап, өзүн кемсинткен абалга койсо да максатына жеткен жок. Газзан Гүнортаджга, Байандур-хан турган жерге барып, бардык нерсени ханга түшүндүрүүгө мажбур болду. Мына ошондон кийин гана Бурла Хатунга Байандур-хандан буйрук келди. Аны Гылбаш жеткирди: «Аял – бул аял. Эркектердин аскердик иштерине аялдын кийгилишүүсү туура эмес. Газзан биздин уулубуз, күйөө балабыз – ал бизге дайыма бала, күйөө бала бойдон кала берет. Кызым менин, Бурла Хатун, сен өзүңдүн орунуңду билгин, күйөөңдү айыптаганды токтот. Сенин күчүң – күйөөңө баш ийгендигиңде», - мына ушинтип Гылбаш айтты.

Бурла Хатун баш ийди, атасынын айтканына каршы чыга албады: «ошондой болсун» - деп Газзанды кечирди, өз таарынычынан аттап өттү. Мына ошол кезден баштап Огузда ким өзүнүн энесинин өмүрү менен ант берсе, дароо Газзанды эстешчү.)

- Антыңа ишенем, тынчтангын. Эми мага баарын айтып бер Газзан.

Байандур-хан өзүнүн тактысынан туруп, Газзандын маңдайына келди, анын төбөсүнө көздөрүн кадап, сурады:

- Мага жооп берчи, тыңчынын качуусуна ким жардам берди? Ал чымчык эмес да, өзү учуп кеткидей. Ага бирөө көмөк-

төшкөн, ошондойбу? Күзөтчүлөрдү ким жаш баладай кылып алдап, тыңчыны уурдай алды? Ким муну жасады, Газзан, кайсыл акмак? Жооп бер, Гылбаш!

Сүйлөп бүтүп, Байандур-хан ордуна кайтып келип отурду. Гылбаш хандын буйругун ашыкча сөзсүз эле түшүндү. Гылбаш күчтүү экен, эч нерсе айта албайсың. Ал Газзандын башын кучактай калып, аны өзүнө гана белгилүү болгон ыкма менен кысканда Газзан кокуйлаган бойдон эсин жоготуп, ичи толо каптай болуп жерге кулап түштү. Эл алдында Газзан барс сыяктуу кайраттуу эле, бирок өзү жалгыз калганда эрдик аны таштап кетчү – муну Огузда баары билчү.

- Бетине суу чач, - деди Байандур-хан өзүн дайыма токтоо алып жүргөн Гылбашка.

Гылбаш бөлмөнүн арткы жагынан чөгүн алып келип, аны Газзандын башына төгүп жиберди. Суу Газзандын башы менен бетинен агып, кийимдерине түштү, анан денесине сиңди. Газзан коңурук тартып, өзүнө келди.

- Газзан, балам, сага эмне болду? Сен эсиңди жоготкон жоксуңбу? – деп Байандур-хан добушун өзгөртпөстөн сурады.

- Эч нерсе болгон жок хан ата. Эч нерсе. Мага эмне болгонун өзүм да түшүнбөй калдым... Көздөрүм караңгылап, көз алдымдагы жарык күн күүгүм тартты, эч нерсени сезбей калдым, эмнеден экенин билбейм – көзүн жүлжүйтүп, Гылбашты карады: - мага чөгүндү берип койчу, Гылбаш, суу ичким келип жатат.

Гылбаш идишке суу толтуруп, Газзанга сунду. Газзан титиреген колдору менен идишти ала калып, андагы сууну ушунчалык тамшануу жана сугалактык менен иче баштады, сырттан караган кишиге ал миң жыл суу ичпегендей көрүнмөк. Ал узак жана көп ичти. Менин: «Ал эмне, агып жаткан дарыяны ичип жатабы?» - деп ойлогонум эсимде.

Байандур-хан мени дагы бир жолу тез карап, жүзүн Газзанга бурду, жана мындай деди:

- Жаз, Горгуд, сен жаза бер, балам. Газзан, дагы бир жолу сурап жатам. Антыңды унутпа. Мага чындыкты гана айт. Тыңчыны ким уурдады? Өзүн айтасыңбы же...

- Арруз уурдады, ханым, Арруз, - деп айта салды Газзан эч ойлонбостон.

- Энеңдин агасы, сенин таякең Арруз да, ошондойбу?

-Так ошондой, менин таякем Арруз.

- Жылкы ооздуу Аррузбу? – хан бир маани менен кайта сурады.

(Байандур-хан жакшы сөз ойлоп табыптыр. «Жылкы ооздуу». Арруздун бети чынында эле жылкынын тумшугуна окшоп кетет. Бирок хан Аррузду жылкынын тумшугуна эмес, оозуна окшотту. «Жылкыооздуу Арруз Годжа» - мээлеп айтылган, кооз үндүү ысым. Эстеп калыш керек экен.

Бир аздан кийин мени Газзан абдан таң калтырды. Хан айткан сөздү ал дароо эле ала коюп, Арруздун ысымына кадай койду. Менин акылымдагы нерсе Газзандын тилинде жүрдү. Ал менин ойлорумду окуп жаткан жокпу?)

- Дал ошол жылкы ооздуу Арруз Годжа эки жүздүү тыңчыны качырып жиберген, ханым менин, - деп Газзан кайталап айтып, эмнегедир мен жакты карап койду. «Туура айтып жатамбы?» - деп сурагандай болду. Мен башымды билинер-билинбес ийкеп, анын ишенимин бекемдегим келди. Оюмда ага мындай деп жаттым: «туп-туура, сен туура жолдосуң, эгер андан кайтпасаң, иншалла, баары жакшы болот, сен туура жолдосуң, так ушундай».

- Так ушундай, ханым, мага ишениңиз. Бардык балакет-терибибиздин себеби Арруз. Өз энемдин өмүрү менен ант берем. Эгер ишенбесеңиз, Бурла Хатундан сураңыз. – Газзанда бара-бара көбүрөөк ишеним пайда боло баштады. – Огуздун бардык балакеттеринин себеби ошол Арруз, билип коюңуз, ханым. Туура айтылган: Жылкы ооздуу Арруз.

(Газзан мени айтып жиберейин деп, өзүн зорго кармап турду. Теңирдин ырайымына татыган экенбиз, чоң бир балаадан аман калдык.)

Байандур-хан үндөбөстөн тактысына сүйөнүп чалкалады. Өзүнүн ак сакалын колдору менен дагы бир жолу акырын жана жумшак сылай баштады. Көпкө чейин эч ким үн чыгарбады. Хандын көз ирмебей бир жерди карап турушу, анын терең ойлонуп жатканын билдирди. Мен Гылбашты карадым, ал да мени бир карап койду. Байандур-хан чечим кабыл алып жатты. Газзан анын өзүнө керектүү жана өзүнө пайдалуу багытка Байандур-ханды тарта алдыбы? Капысынан мени да Арруз жөнүндө сурай баштаса эмне болот? Бир нерсе анык: Арруз Годжа союла турган курмандык катары белгиленди. Чечим – өлүмдөн да коркунучтуу. Бул анык. Арруздун тагдыры чечилди. Ал Газзандын бир тууган таякеси болгону Байандур-хандын чечими калыс экенин эл алдында андан бетер катуу белгилейт.

(Салур Газзан менен анын таякеси Арруз Годжанын ортосунда эч качан жээн менен таякенин ортосундагыдай жылуу сезим болгон эмес. Алар удаалаш болгондуктан жаш чагынан баштап эле бири-бири менен теңтайлашып келишкен. Анын үстүнө Арруз дайыма өзүнүн улуу экенин далилдөөгө аракеттенген. Өзүн маанилүүрөөк көргөзүү үчүн ал жадагалса сакалын да эрте койо берген, ошондуктан жаш Газзанга салыштырганда улгайган кишиге окшоп көрүнгөн. Арруз Годжа деп атагам мен аны. Азыр эми Байандур-хан анын атына, менимче, жарашыктуу дагы бир атты кошту: Жылкы ооздуу Арруз Годжа. Байандур-хан эки сөздү жабыштырып, бир сөз кылды, мунун даңкы болсо мага калат: эгер муну аягына чейин жазып бүтүрүү иши менин бешенеме жазылган болсо, кийин баары Аррузга кошумча атты Горгуд ойлоп тапкан деп айтышат. Байандур-хан адамдарга кошумча ысымдарды бергени тууралуу башкалардын билишин каалабайт. Мисалы, азыр деле «жылкы ооздуу» деген сөздү айтып жатып, ал, мен тарапты карабастан, өзү койгон кошумча ысымды мага үнү менен гана жөнөтүп жиберди. Горгуд, балам, эстеп кал, дейт.

Алар – Газзан жана Арруз – эч качан бири бирин жакшы көрүшкөн эмес, мен муну буга чейин эле белгилеп кеткем. Му-

нун терең, жөнөкөй жана ачык себептери болгон. Бирок дагы бир себеп бар эле – көздөрдөн жана кулактардан жашырылган, жымжырт жана бекем жерде катылган жашыруун себеби бар... Дал ушул нерсе Байандур-хан ойлонуп жаткан учурда эсима келди.

...Ошол кездер Огуз үчүн өтө оор болду. Дайыны жок жерден келген белгисиз бир уруу Газылыг тоосунун тармактарында отурукташып алып, Селлам тоо дарыясынын бир айрыгы болгон Бузлусел кичи дарыясынын суусун бууп салышты. Уруунун санжеткис жоосуна жаңы жерлер абдан жагып, алардын ал жерден кетүү тууралуу ниеттери да жок экени көрүнүп турду. Ал уруунун тилин эч ким түшүнбөйт эле, алар менен сүйлөшүп, ниеттерин билүү мүмкүн эмес эле. Мурда да сүйлөшүүлөргө мени жөнөтүшчү, бул жолу да мени жиберешти. «Суунун жолун ачышсын. Ордуна эмне сурашса ошону беребиз», - деп айтууну Газзандын ордосунда чогулган бектер мага тапшырышты. «Байандур-хандын буйругу ушундай: Горгуд баруусу керек. Алардын жол башчысы менен сүйлөшүү жүргүз, Деде. Биз алар каалаган шарттарга макулбуз». Атактуу бектер мени уялбастан түз эле өлүмгө жөнөтүп жатышты...

...Жол башчысы бир көздүү, илмигий, үрөйү суук жана бою кичинекей бир киши экен. Анын жалгыз көзү мени тирүүлөй эле жутуп жиберейин дегенсип ушунчалык сугалактык менен тигиле карады. Эсим ооп кала жаздап, буттарым жерге кадалып калды. «Оо ырайымдуу Теңирим, үйгө тирүү кайтсам эле болду», - деп ичимден Жарык-таштын күчүн жардамга чакырдым, дубаларды айтып өзүмдү асмандын эркине бердим. «Күн сайын эки адам жана жүз кой берип турасыңар. Бул сууга болгон төлөмүңөр болот», - ушинтип айтты бир көздүү жол башчы, бирок анын айтканын сөз деп деле айтууга болбойт. Өзүнүн алсыз денесине ылайык келген ичке, чыңырган үнү менен ал бир деме деп чыйкылдады, жанында тизелеп отурган тилмеч болсо, ал биздин тилди кайдан билип алганын билбейм, которуп берди. «Эгер талапты аткарбасаңар, суунун артынан абаны да бууп салабыз, Огузду жок кылабыз. Бул биздин акыркы сөзүбүз».

- Силерге күнүнө эки адам эмне үчүн керек? – деп сурадым.
– Койлорду биз жейбиз, адамдардын жүрөктөрүн биздин кол башчыбыз – деди тилмеч, Жалгыз көздүүгө жылуу карап.

«О кокуй, булар адам жегичтер го», - деген ой келди мага. Мен өз элиме кайтууга уруксат сурадым.

-Бар, бирок эртең таң эрте менен талаптарыбыз бизге жеткизилбесе, келишим күчүн жоготот. Өзүңөрдөн көргүлө. (Огузга кандай жеткенимди билбейм, эсимде жок. Газзанга келдим. Мени уккандан кийин бектер баштарын шылкыйтып, терең ойго батышты...)

- Байандур-хан тактысынан түшө калып, терезеге келди, каалаган буйрукту орундатууга дайым даяр турган Гылбашты чакырды. Гылбаш эңкейип ханга жакындады.

- Гылбаш, чымчык тикенекке дагы чаташып калыптыр. Бар, аны куткар, өмүр сүрсүн. Анан өзү үчүн гана айтып жаткансып, угулар-угулбас кылып кошумчалады: «Кичинекей бир чымчык болсо эмне болуптур, ал да жашагысы келет, дем алгысы келет, асманда учкусу келет, кичинекей чымчык болсо эле эмне экен...» - деп акырын айтты, бирок биз уктук.

Гылбаш чымчыкты бошотуп, учуруп жибергенден кийин кармалбастан дароо бизге кайрылып келди.

- ошондой де... - деп баштады Байандур-хан кең бөлмөдө ары-бери басып, демек сен, Газзан, Аррузду айыптап жатасың, ошондойбу? Сен өзүн айттың ушинтип. Өзүңдү сенден башка ким билет? Бирок... өзүбүзгө да суроо берип көрбөйлүбү. Аррузга бул эмне үчүн керек? Тыңчыны эмне үчүн бошотуп жиберди дейм? Эмнеге атактуу бектерге каршы чыкты? Ал эч качан акылсыз болгон эмес. Эч качан. Ал ар бир ишти дайыма алдын ала ойлонуп туруп анан кылат. Демек, кандайдыр бир жашырын ниети бар экен да...

- Хан ата... - Газзан киришип кетти.

- ...Ал эч качан бир ойсуз аракет жасабайт. Эмне дегин келип жатат, айт! – хан Газзанга чыдамсыздык менен карады.

-Хан Ата, билип алыңыз, тыңчы ага башынан эле кызмат кылган. Тыңчыны бошотуп Арруз өзүнүн эле адамын куткарды. Туурабы?

Байандур-хан үндөгөн жок. Баары бири бирине төп келип жаткансыйт. Тыңчы душмандарга кызмат кылды. Тыңчы Арруздун адамы экен, Аррузга анын ар бир кадамы белгилүү болгон. Арруз тыңчыга багыт берип турган. Демек ал өзү да чыккынчы экен, Огуздун душманы. Баары ачык жана түшүнүктүү болду. Тергөө аяктады деп эсептесе болот. Теңир бизге жардам бере көр.

(Эгер хан Бейректин үйлөнүү тою тууралуу кабарды Байбурдка жеткизүү үчүн тыңчыны ким пайдаланганын билип калса эмне болот? Кабарды го Арруз жиберген, бирок ага ошол ойду айткан ким? Оо кудуреттүү Теңир сенин жардамыңа гана үмүт кылам)

- Демек, тыңчыны Арруз бошоткон экен да, ошондойбу?
- Байандур-хан акырын сурады, бирок жаман ою бар экени үнүнөн билинип турду.

- Уурдады, хан ата, Арруз уурдады, - Газзан ойлонбостон ырастады.

(Мен Байандур-хан баарын билерин дароо түшүндүм. Ага Газзан уюштурган кичине кеңеш жана андагы добуш берүү тууралуу баары белгилүү. Тыңчыны эч ким уурдабаганын жана аны ар бир бек күнөөсүз деп таап, аны дароо бошотуу тууралуу чечимди ар бири колдогонун да билет. Андай болсо эмне үчүн Байандур-хан окуя чынында кандай болгонун билип туруп чыныгы күнөөлүүнү издөөнү улантып жатат?! Конкреттүү күнөөлүү жок да!)

Жымжырттыкты Байандур-хан бузду:

- Тыңчы кармалгандан кийин Арруз өзүн кандай алып жүргөнүн айтып бербейсиңби? – деп акыры Байандур-хан Газзандан сурады. – А эмнеге, сен, Газзан, бектер менен болгон кичине кеңеш жөнүндө унчукпайсың? Кичине кеңеш өткөргөнсүңөр да, туурабы? Биринчи добушта баары бир чечим болсун деп кыйкырышты: өлүм. Ошондойбу?

- Ошондой, так ошондой, ханым, - Газзан шашылып жооп берди, ал хандын бардык сөздөрүнө ойлонбостон туруп ма-

кул деп жооп берүүнү чечкендиги көрүнүп турду. – Мен өзүм да ошентип айткам, эмирим, мен биринчи айткам: өлүм, өлүм гана болсун. Кан, кан гана болсун. Огуздагыларга сабак болсун. Мындан ары эч ким чыккынчылык жолуна түшпөөсү үчүн. Огузга чыккынчылык кылуу жеке мага жана Ханлар-хан Байандур-хандын жеке өзүнө чыккынчылык кылуу болуп саналат, мындайга чыдап турууга болобу?! Кан төгүлүп, өч алынуусу керек. Тыңчы өзүнүн жаман ишин каны менен гана жууй алат. Эки жүздүү чыккынчы өлүмгө, өлүмгө гана татыктуу. Аны төрткө бөлүү керек, майда бөлүктөргө кесип салуу керек, асып салуу керек, жоготуу керек, жок кылуу керек, бир гана аны эмес, Огузда - шектүү адамдар дагы көп. Дели Дондар, Алп Рустам, Бекил...Арруз, ханым, бети ачылган тыңчыдан алыс эмес. Огуздун чек арага жакын аймактары кастыктын очогуна айланган, акылына келгендин баарын сүйлөй беришет, өз билгенин кылышат. Бизди – негизги огуздарды алсыратууну каалашат, бирок ойлору орундалбайт, эч качан! Андай болбойт. Биз, биз аларды жок кылабыз. Баарын... үхх, Деде... Деде... - Газзан өтө чоң бир жүктү көтөрүүдөн чарчагансып, жеңилдей түштү, эмнегедир мага кайрылып, суранган үн менен сүйлөдү: - Деде, мен эмне, туура эмес айтып жатамбы, Деде?! Деде, менин сөзүмдү ырастачы. Ханыбызга айтчы...

- Мен башымды шылкыйтып жерди карадым. Мен эмне демек элем? Менин бактыма, Газзан менден жооп күткөн жок. Сөзүн айтып, жанын жеңилдетип алган соң унчукпай калды. Мына сага! Газзан ушундай нерсени ачык айттыбы? Менимче Газзан бүгүн өзүнүн ичинде каткан бардык купуя ойлорун бир гана Байандур-ханга жагынуу максатында айткан жок. Газзан ханга өз оюн билдирген соң «үхх» деп үшкүрүп, тынчтанып калды. Оозунан от чыгарган ажыдаар көз ачып жумганча жоош козуга айланды.

- Байандур-хан менен Гылбаш Газзанды биринчи жолу көргөнсүп өтө кызыгып карап жатышканын байкадым. Газзанбы бул өзү? Ушундай сөздөрдү айтууга ушул Газзан батындыбы?

- Кудуреттүү Теңир, жамандыкты жакшылыкка айландыр! Оо кудуреттүү Теңир, сен баарынан жогору турасың,

бизди кечир, кечире көр. Чыныгы Газзанды ушуга чейин бил-бептирмин, кудуреттүү Теңир, кечир, аны кечир, эмне деп жатканын өзү билген жок ал, Теңир, эл алдында Огуздун бирдигин бузууга чакырганын түшүнбөй калды ал. Чыр-чатак чыгарууну каалаганын түшүнбөй калды өзү байкуш. Аны кечир. Кудуреттүү Теңир, бир гана сен чыныгы улуусуң.

(Оюнда катып жүргөн нерсенин баарын Газзан бир азубакыттан кийин жүзөгө ашырды. Мурдатан калыптанып калган салт боюнча ар бир уруунун жол башчысы бир нече жылда бир жолу өзүнүн уруулаштарына үйүн жана аялынан башка бардык мүлкүн тоноого бериши керек. Бул салт каяктан жана качан пайда болгонун билбейм, бирок биз аны катуу кармачубуз. Анткени уруулаштарынын бактысы – жол башчынын да бактысы экенине жана өзүнүн байлыгын марттык менен жана өкүнбөстөн берген жол башчыга кудуреттүү Теңир атак-даңкты жүз эсе кайтарып берерине ишенчүбүз. Байандур-хан Газзанга буйрук берет: «Өзүңдүн үйүңдү негизги жана четтеги огуздардын бектерине тоноого бер». Газзан буйрукту аткарат. Бирок четтеги огуздарды чакырбайт. Ушул себептен ачык кастык башталат.)

Байандур-хан көңүлүн дагы бир жолу сарайдын короосуна бурду. Анан акырын, каалабагансып, бизге бурулду. Анан айтты:

- Гылбаш, менин неберем Уррузду алып келүүгө буйрук бер. Силер баргыла, эс алгыла, бүгүнкүгө жетиштүү, силерди өзүм чакырам.

Баарыбыз туруп, ханга баш ийип, анын кабыл алуучу бөлмөсүнөн чыктык.

* * *

...Жаш Урруз-бекти кыйынчылык менен табышты. Таятасынын конок үйүндө узак отура албаптыр, Негизги дарбазадан билинбей чыгып, ат майданына жөнөптүр. Бир сөз менен айтканда жаш. Бул тууралуу Байандур-ханга кабарлашты. Ал

жылмайып: «Короодон чыгып кетиптир дейсиңерби? Демек, туткун кыздарга да барбаптыр? Кетсе кетиптир, мейли эми, бирок кайра келгенде мага кирсин. Мен менен көрүшмөйүнчө кетпесин. Ат майданына кызыгыптыр... Демек, чоңойуптур да, шумпай десе». Бул сөздөрдү хан жашырбастан жылуу сезимдери менен айткан соң Эндерунга¹ кирди.

Биз Гылбаш экөөбүз хан эс ала турган үйдүн короосуна чыктык. Газзан жаныбызда жок эле. Бизди күтүп тургансып күн да чоң кара жыгачтын чокусуна барып, ошол жерде туруп калды. Анын бутактарынын көлөкөсү ала-була жашыл килемге окшоп дагы жерге төшөлдү. Гылбаш мага кайрылды:

- Каршымда отуруу – каршы болуу деген эмес. Эгер каршы болбосоң, кел, отуралы, Горгуд. – Бир гана Гылбаш сөздөрдү бир эле учурда сураныч менен буйрукту билдире тургандай кылып эбине келтире айта алат эле. Ал жоопту күтпөстөн кара жыгачтын алдына өтүп, буттарын кайчылаштырып отурду. – Өт, жаныма отур. Бир деме ичүүнү каалайсыңбы? Балким бир деме жегиң келип жаткандыр? Курсагың ачкандыр? – Бул жолкусунда ал оштонтуп сүйлөгөн жок.

- Гылбаштын каршысында отуруп, мен токтоолук менен жооп берип жаттым: шарап ичпейм. Байандур-хандын сурагында башым ачык болуусу керек. Мас болуп калсам – уят.

Гылбаш макул болуп күлүп койду.

- Жакшы ойлойсуң, - деп айтты, - мен да шарап ичпейм, жүзүм ширесичи?

- Дагы менин жообумду күтпөстөн каалаган буйрукту дароо аткарууга даяр болуп, алысыраакта жылбай турган нөкөрлөрдү башын ийкеп чакырды. Нөкөрлөр дароо чуркап келишти.

- Буюруңуз, мырза, - деп айтышты алар эңкейе ийилип.

- Жегенге даяр болгон нерседен алып келгиле, - паллоо алып келгиле, эти менен болсун, нан ала келгиле, айранды² унутпагыла. Жүзүм ширесичи, Горгуд? – Гылбаш менден дагы сурады.

¹Эндерун (фарс) – хандын ички, бирөөгө кирүүгө тыйуу салынган бөлмөсү.

²Айран – койдун сүтүнөн уютулуп жасалган ичимдик

Мен жакшылап ойлонбостон, тузакка түшүп жатканымды билбестен бейгам жооп берип жаттым.

- Болот, жүзүм ширесинин даамы жакшы, алып келе беришсин, - деп макулдугумду айттым.

- Баргыла, айтылган нерселерди алып келгиле. – Гылбаш нөкөрлөрдү жөнөттү.

Нөкөрлөр хандын ашканасы тарапка жүгүрүп кетишти.

- Газзан хан менен бирге эндерунга кирген го? –Мен Гылбашты сүйлөтүүгө аракеттендим, бирок шекшип калбоосу үчүн сөздөрдү көңүлсүз айтып жаттым.

- Сен Газзанга абдан жакынсың, билем – деп ойлонбой сүйлөгөнсүп, Гылбаш өзүнүн дагы бир ыкмасын колдонду.

- Сен деле Газзан менен көп жолугушуп жүрчү эмес белең.

- Абдан көп жолугушчумун, аны танбайм. Эмне болду?

- Эч нерсе, чындыгында мени бүгүн кара ойлор каптап, кыйнап жатат. Газзанды балакеттен сактоо керек, Гылбаш. Газзан бүткүл Огуздун үмүтү жана таянычы, өзүң билесиң да...

- А сен жүзүм ширеси эмне экенин билесиңби, Горгуд?! – Мына экинчи жолу Гылбаш бир нерседен этиеттенгенсип, түз жооптон качып жатат. Газзан Байандур-хандын тууганы катары анын ички бөлмөсүнө кошо кирдиби же аны жашырын бир бөлмөгө камап коюштубу – Гылбаш билген, бирок жооп берген жок. Экинчи суроо аркылуу мен Газзандын башынын үстүндө чынында эле кара булуттар чогулуп жатканын астыртадан билүүгө аракеттендим. Гылбаш өзүнө бекем турду. Эки суроону тең жоопсуз калтырды. «Жүзүм ширеси» тууралуу сөз козгоп, мени ачыктан-ачык адаштырып жатты. Тузак даярдап жатат. Коёндун тузагын даярдап жатат. А мен өзүмчү? Тузакка өзүм түштүм.

- Жүзүм ширеси... кантип билбейин?! Жүзүм ширеси... бул жүзүм ширеси... тактап айтканда, жүзүм мөмөлөрүнүн ширеси... - деп мен өзүмчө кобурап, Гылбаштын эмне үчүн кубанычтуу күлкүгө батканына таң калдым.

- Азыр алып келишет, ичкенде билесиң. Жүзүмдүн мөмөлөрү дейсиңби? – деди ал күлгөнүн токтотуп.

- Аны билгенде эмне? – демейде чуңкур идишти толтурууга даяр болгон менин чыдамым бир аз солкулдай түштү. Үнүм каардуу чыкты.

- Ачууланба, Горгуд. Тынчтан. Айтчы, жүзүм ширеси ошол эле шарап эмеспи?! Жүзүм ширеси үч айдан кийин эмнеге айланат?! Ойлонуп көрчү...

Аңгыча нөкөрлөр тамак-аш жана челекке толтура суу алып жетип келишти. Адегенде дасторкон салышты. Анан тамак-ашты коюшту. Ийилип таазим кылган соң четке жылып, туруп калышты. Буйрук күтүп турушту.

- Кара, мына бул жүзүм ширеси. Бул шарап эмеспи? Бул шире жыгачтан жасалган идиштерде бир нече ай бою сакталып, азыр эми ичүүгө даяр болду, болгон айырмасы ушунда гана. Мына бул жүзүм, а мына бул жүзүм ширеси. Андай эмеспи? – Гылбаш менин идишимди макталган жүзүм ширеси менен толтурду.

Мен өзүмдү бир аз жоготуп койдум, көңүлүм чөктү. Жөнөкөй сөздө катылган ушундай оңой тузакты түшүнүп биле албаганыма ичимден өзүмдү жемеледим.

- Айтпадымбы, ачууланба. – Гылбаш жарашуу белгиси катары колун ийиниме койду. – Биз боордошпуз. Же тамашаны түшүнбөйсүңбү?... Ич. Ич, ойлоруң жүзүм ширесинде эрип кетсин. Сеникиндей башты күчтүү шарап да жеңе албайт. Бул болсо – анча деле күчтүү эмес. Мас кыла турган эмес.

Бата кылып, тамакка кириштик, жедик, көп ичтик. Бара-бара маанайыбыз да ачылды. Күн өзүнүн артынан биздин килемди да тартты: аны адегенде хандын короосуна жабып, анан конок үйдүн баарын каптатты, Гүнортажды, анан бүт Огузду жапты. Килем акырын жана түк моюн бербей жылып жатты, бул - чоң кара жыгачтын алдындагы биздин килемибиз эмес эле, бул – башка килем эле.

Хан сарайынын аркы жагында, Негизги дарбазанын өтүүчү жеринде атчан адам көрүндү. Ал аттан түштү, нөкөрлөр болсо атты атканага алып кетишти, келген адам нөкөрлөрдүн бири менен бир деме жөнүндө сүйлөшүп жатты: бир демени сурады, ал жооп берди. Андан кийин гана бейтааныш

адам термелген жүрүш менен биз тарапка басты. Биз тамактанып бүткөнбүз, күн болсо баштарыбызды эми ысыта баштаган, жүзүм ширеси куюлган акыркы идишти бошоткон соң турдук.

- Бул ким болду экен? – деп Гылбашка угуза сурадым, бирок чынында мен андан эмес, өзүмдөн сурадым.

- Шершамсаддинден башка ким ушинтип басат? – Гылбаштын эриндерин жеңил жылмайуу козгоду. – Мен аны басышынан эле билем.

Гылбаш көзүн Негизги дарбазадан мага бурду. Анын курч, жүлжүйгөн көздөрү мени тигиле карады. Эриндеринен жылмайуу кете элек эле. Ооба, ал Шершамсаддин экен. Дароо тааныбаганыма айран калдым. Шершамсаддин кадамын тездетти, чайпалып басып, биздин жаныбызга чуркап эле келгендей болду. Ийилип таазим кылды.

Мен Шершамсаддиндин бетин жакшылап карадым. Анын көздөрү ушундай сөздөрдү кыйкырып айтып жаткансыды: «Өтүнөм, Деде, сурачы, мен эмне үчүн чакыртылганымды сурачы. Бул Гылбаш эч качан сурабайт. Мен шордууга жардам берчи, ырайым көрсөт...»

- Саламатта бол, Шершамсаддин! Эмне болду? Эмне ишиң бар? Өзүң келдиңби же хан чакырттыбы? – Гылбаштан озунуп мен сурап жибердим.

- Жок, Горгуд, айланайын - деп Шершамсаддин жеңилдей түшүп, демин чыгарып айтты, - эч нерсе болгон жок. Теңирге шүгүр, Огузда баары жайында, баары тынч. Хан да мени чакырган жок. Жүрөгүм чыдабады, кармана албадым. – Шершамсаддин Гылбашка бурулду. – Жүрөгүм чыдабады, Газзан мырзамдын артынан жөнөдүм. Аны бул жерде күтө турайын. Эгер Гылбаш уруксат берсе...

- Эмне деп жатасың? Эмне жөнүндө сурап жатасың? Сен Гылбашка жат адам белең, Гылбаш сен менен ынак эмеспи? Кош келипсиң, досум менин, биз сени көрүп кубанып жатабыз! Бизге келгениң - сый көрсөткөнүң... - Чынын айтсам, Гылбаштын ак көңүлдүгү, жадагалса мага да, чектен чыгып кеткендей көрүндү.

- А мен силерге эч нерсе бере албайм, куру кол келдим. Анткени абдан шашылдым. Бейкапар отургам, капыстан эле акылыма бир нерсе келди, туруп, Гүнортаджга жөнөгүн деген ой келди. Газзан мырзам каяка барса мен да ошол жакка барам.

(Бул жерде күлбөй койууга болобу? Биз, Гылбаш экөөбүз эриндерибизди тиштеп, бири бирибизди карадык. Жок, албетте, Шершамсаддин жолдоштукка бек. Дайыма Газзандын жанында жүргөн. Байандур-хан үчүн Гылбаш кандай болсо Шершамсаддин да Газзанга дал ошондой болгон. Шершамсаддиндин келгенин укканда Байандур-хан эмне деп ойлоп калышы керек эле? Ал өзү деле Шершамсаддинди тергөөгө чакырайын деп жүрсө керек – Шершамсаддиндин көрсөтмөлөрү көп нерсеге жарык чачмак. Өзү келиптир, демек анын оолуккан башында өзүнө белгисиз бирок туура күмөндөр пайда болгон. Шершамсаддин де, азаматыбыз биздин... баарын бузуп салбаса эле болду, кудуреттүү Теңир, мунун бардык акылы оң колуна түшүп кеткен, бир гана Шершамсаддин ушинтип орунсуз сүйлөйт: «Шашылганымдан куру кол келдим». Чынында эле күлбөй койо албайсың.)

Гылбаш үнсүз күлкүдөн солкулдап жатты. Шершамсаддин болсо мунун себебин түшүнбөй көздөрүн ачып-жаап, таң калып жатты. Мен ойлодум: «Оо Кудуреттүү Теңир, бул жигит эч качан акылдуулугу менен айырмаланган эмес, а балким жөн эле кууланып, бизди маскаралап жаткандыр, мага акыл бере көр, кудуреттүү Теңир, боло турган нерсе баары бир болот, бирок ал жакшы нерсе болсо экен».

Гылбаш күлкүсүн зорго токтотуп жатып мага мындай деди:

- Шершамсаддин, сен бул жерге келип туура кылыптырсың. Анткени хан сени да чакырууга буйрук берген. Бирок Газзандан кийин. Газзандан кийин хан сени көрүүнү каалайт. Мен сага кабарчы жөнөтөйүн деп ойлоп жаткам. Сен өзүң келип калганың жакшы болду. Куру кол келгениңе кайгырба, эч нерсе эмес. Белектериңди эмки келгенде бересиң. Гылбаш ак көңүлдүү аскерди ачык эле шылдыңдап, өз көңүлүн ачып

алган соң Шершамсаддинге жону менен бурулуп, нөкөрлөрдү баш ийкеп чакырды, аларга буйруду: «Бул киши менен алек болгула, сураганын бергиле, курсагын тойгузгула, суусундук бергиле, шарапты аябагыла, черин жазып, жыргап алсын», анан, шашкалактаган Шершамсаддинге эч кандай көңүл бурбастан менин чыканагымды акырын түртүп мындай деди: «Жүр, Горгуд, хан бизди күтүп жатат, кечикпешибиз керек», Гылбаш эч жакты карабастан тез басып жөнөдү.

Бир нерсени азыр гана түшүндүм, биз тамактанып жатканда жана Шершамсаддин менен сүйлөшүп жатканда Гылбаш бир көзү менен, кез-кезде эки көзү менен деле хан турган бөлмөнүн терезесин карап, белгини күтүп туруптур. Белгини алды.

- Тезирээк бол! – Гылбаш ага жетип калганымды жону менен сезиптир. Бирок ал мага эмес эле өзүнө буйрук берип жаткандай сезилди. Өзүн өзү шаштырып жаткансыды. Бөлмөгө киргенде биз эс алып, бизди күтүп жаткан ханды көрдүк.

- Өткүлө, отургула, - Байандур-хан буйруду.

Биз баштарыбызды шылкыйтып, өз орундарыбызды ээледик – мен терезенин жанында, Гылбаш терезенин тушунда. «Короодо эмне болуп жатканын көрүп туруу үчүн, - деген ой келди акылыма. – Анын көзү, түф, түф, көз тийбесин, шумкардын көзүндөй, баарын көрөт, баарын байкайт, желкесинде да көзү бардай, желмогуз». Гылбаштын көзүн ойлосо, дагы баягы жүзү кара эсима келе түштү... Акылыма бир көздүү жол башчы келди. «Оо кудуреттүү Теңир, баштан кечирген жаман нерселердин кайталанышынан сактай көр», - ичимден асманга дубаларымды учурдум, Байандур-хандын үнү мени кайра жерге – кеңешме өтүүчү бөлмөгө түшүрдү. Бирок буга чейин мен .....эстөөгө жетиштим... Ушул жерден кол жазманын тексти дагы бир жолу үзүлөт, Деде Горгуд эмнени эстегендиги биз үчүн тилекке каршы түбөлүк сыр бойдон кала берет.

- ...Горгуд, балам, сенин оюң кандай, Гылбаш, сен эмне дейсиң? Мурунку аңгемеден бир нерсени түшүндүрөбү? Газзан окуяны туура түшүндүрдүбү? - Байандур-хан бизге кайрылды.

- Биз, Гылбаш экөөбүз дагы бири бирибизди карап койдук. Ал башын ийкеди, сен башта деди: «Албетте мен биринчи сүйлөшүм керек. Анткени хан биринчи менин атымды айтпадыбы».

(Жаман кишинин жаман уулу. Кара, өз акылы өзүндө. Каякта сага, мени менен теңешүүгө? Бирок мен менен тирешүүгө күчүң жетеби... Же өзүңдүн жүзүм ширең менен алдадым деп ойлодуңбу?..)

Мен жооп бердим:

- Ханым менин, менимче, Газзан-бек чындыкты айтты. Кичине кеңешти гана жашырып койду. Унутуп калса керек. Катуу толкунданды. Чындык ... Мага муну айтуу оор, бирок айтам. Бүгүн болбосо да, эртең балакет болгону турат, Огуз коркунуч астында турат, билиңиз, ханым.

- Чын элеби? – Байандур-хан бул жөнүндө менден кем эмес билерин ачык эле билдирип, таң калымыш болуп койду. Бирок ошентсе да талап кылды:

- Сүйлө, Горгуд, балам. Эч коркпой эле айта бер. Кененирээк айтчы, элибиздин үстүндө кандай балакет турат?! Сөздөрүң таң каларлык, сөздөрүң коркунучтуу... - Хан канчалык бейкапар сүйлөөгө аракеттенсе да, мен түшүндүм: менин айткан сөзүм аны аркандады.

Мен кайраттана түштүм. Айттым:

- Ханым, сурабаңыз. Менден сурабаңыз. Газзан Аррузду көрсөткөнүн өзүңүз уктуңуз. Менден сурабаңыз. Кимден кааласаңыз – сураңыз, бирок менден сурабаңыз. Билиңиз: негизги огуздар менен четки огуздар азыркы учурда мурдагыдай бүтүн бир Огуз болбой калышты. Алардын ортосунда кастык башталган. Мында шек жок. Бүгүн ал билинбей чок болуп кызарып жатат, эртең болсо от болуп күйөт. Ханды сакта, кудуреттүү Теңир!

- Ошондой де...сөзүңдү улай бер, Горгуд, - Байандур-хан мутаккеге жөлөнүп, менден көзүн албастан сүйлөдү. – Дагы көп сүйлөшөбүз, улай бер.

(Эгер Байандур-хан өзү менен аңгемелешип жаткан адамды мына ушинтип көздөрүн жүлжүйтүп, көз албай карап турса, демек ал кызыгуу көрсөтүп, бардык көңүлүн маектин маңызына буруп жатат. Сени карап турганы менен сенин сөздөрүңдүн жашырын маңызына көңүл коюп жатат. Анын көңүлүн эч нерсе алагды кыла албайт, анткени ал өзү бүтүн көңүл болуп калат. Байандур-хандын көздөрү мына мынтип жүлжүйгөн учурлар эсимде өтө аз, аны мен көпкө чейин байкадым – аны мындай абалда бир нече жолу гана көргөм. Мына эми азыр ал өзүнүн жүлжүйгөн көздөрүнүн көз карашын мага кадап турду.)

Мен сөзүмдү уладым:

- Окуянын чыныгы маңызы терең, алыс жана бекем катылган, атактуу ханым. Алдыда менин акылман ханым божомолдогондон да көп сөз бар, ханым, оройлук үчүн кечирим сурайм, ханым...

Маңызына жетүү үчүн көп кийимдерди чечүү керек болот...

Байандур-хан айтты:

- Горгуд, балам! Менин билишимче дубалдарыбыздын артында кол салууга даяр турган душманыбыз жок, дарыялар ашкан жок, суу каптабайт, тоолор болсо бизге кулап түшпөй эле турат. Сени кандай болгон чыдамсыздык шаштырып жатат, Горгуд, же шашылыш айтыла турган ишиң барбы? Биз өтө зарыл иштерден бошпуз. Убакытыбыз да көп. Туурабы, Гылбаш? Чындыкка көп кийим кийгизилген дейсиңби? Анын эмнеси бар экен: мына сен ал кийимдердин топчуларын, илгичтерин чеч, акыйкатты жыңалачта, чындыкты айтып бер. Убакытыбыз көп, кабатыр болбо. Ооба, уктум, уктум. Жамандын жаман уулу, Шершамсаддин келиптир. Ага мыйзамдын тиешеси жок окшойт. Биз аны чакырдык беле? Жок, чакырган эмеспиз. Эч нерсе эмес. Эч нерсе болбойт. Огуздун тизгиндери менен жүгөнү канчалык бошогондугун сезип жатасыңбы, балам Горгуд?! Ар ким оюна келгенин жасап жатат. Шершамсаддин ханга келгиси келсе, дароо Гүнортаджга жөнөйт. Эртең айнып кетсе – чакырылса да келбей койот. Мындай болбойт. Болбойт.

Мен башымды шылкыйтып, жерди карадым.

- Мунун сага тиешеси жок, - Байандур-хан сөзүн улады. - Сен бир демеден уялып жатасыңбы? Кайталайм, сага мунун тиешеси жок. Бул башка маселенин маңызы... Эмне жөнүндө сүйлөп жаттым эле? Аа, ооба, азыр бизде тез аранын ичинде бүтүрүүнү талап кылган иштерибиз жок, убакытыбыз көп. Ошондуктан баарын башынан, алыстан жана түбүнөн баштап айт. Өзүң айткандай кийимдерин чечип, маңызын ачыкка чыгар. Анын баштапкы жылаңачтыгын көрсөт. Купуянын денесине кир. Рухуна кир. Башынан, негизинен башта. Эмнени билериңди жана эмнелер сенин курч акылыңдан жашыруун экенин көрөлү.

Байандур-хан сөзүн токтотту. Мен болсо ал дагы бир деме дегиси келет деп божомолдоп, күтүп турдум. Ал дагы айткысы келип, айтты:

- Билгин, Горгуд, балам, бардык окуялардын, тарыхтын, укмуштуу окуялардын жана түшүнүксүз көрүнүштөрдүн бир күнү сага кереги тиет. Ошондуктан ыкыласты жакшылап кой. Көңүл буруу - маанилүү экени талашсыз, бирок баарынан мурда адилеттүү бол. Азыр эми... Мен сени угуп жатам. Сен айткан кызарып жаткан кастыктын өзөгү эмнеде? Сен өзүң айтпадыңбы: кастык башталды деп. Бул коркунучтуу сөздөрү мен айткан жокмун. Гылбаш, ким айтты муну, бул кимдин сөздөрү?

- Горгуд айтты, ханым, бул анын сөздөрү, - Гылбаш ырастайды.

- Анда өзүнүн сөздөрү үчүн ал өзү жооп берсин, - деди хан.

Бөлмө тынч болуп калды. Аны бузууга эч кимибиздин алыбыз жетпеди. «Эмнеден баштасам, кудуреттүү Теңир? Билгенимдин баарын айтып салсамбы? А хандын негизги огуздарга ачуусу келсечи – анда эмне болот? Гылбашты жазалоо аскерлери менен жөнөтүп аларды жазалайбы? Ар бир бекке ишине жараша тиешесин берет... А эгер бектер кийин биригишип менден өч алууну чечишсечи? Оо кудуреттүү Теңир, сенден үмүт кылам. Башка жагынан карасам... Эгер Байандур-хан билген нерселерди жашырып, толук айтпай койсом, - анда эмне бо-

лот? Ал жөндөн жөн айткан жок да: «Эмнени билериңди жана эмнени билбегениңди билгим келет...» Ушинтип айтты Байандур-хан. Эмне кылуу керек? Кимден үмүт кылам? Билгенимдин баарын айтып берүүдөн башка айлам жок. Кудуреттүү Теңир, менин рухумду бекемде, жанымды сергит. Жарык-таш, сенин аягыңа жыгылам. Кудуреттүү Теңир, өзүңдүн ыйык атың менен мени шыктандыр жана күнөөлөрүмдү кечир.

Ошентип мен акыйкат сөздөрдү сүйлөй баштадым. Күлүк аттын буттары шайыр, озандын¹ тили шамалдан тез. Бирок ар бир озандын эле жөндөмдүүлүгү боло бербейт. Мен болсо Теңирдин ырайымы менен озан болдум. Кээде мага адамдардын көздөрүнөн жашырылган дүйнөдөн анык кабарлар жетип тургандай сезилет. Эмне болот, кандай болот – ал эч кимге белгисиз. Менден башкасына. Ушунчалык катуу ынтаа менен сүйлөп баштап, токтоно албай калдым.

Менин аңгемем үч күн жана үч түнгө созулду. Үч күн жана үч түн бою Байандур-хан бир да сөз айтпады, сөзүмдү бөлгөн да жок, белгиленген убакытта тамак алып келинип турду, унчукпай тамактандык, анан мен кайра сөзүмдү улап жаттым. Кээде кичүү өлүм Байандур-ханды өзүнө тартып, ал үлгүрөп кетип жатты, мындай учурда Гылбаш экөөбүз башыбызды туш келген жерге жөлөй коюп, бир аз болсо да уктап, эс алып алууга үлгүрүп жаттык. Байандур-хан ойгонойун деп калганда Гылбаш мени түртүп, ойготуп жатты, мен болсо көздөрүмдөн уйкуну кууп, сөзүмдү улаганга даярданган сайын Байандур-хан көздөрүн ачып – сөзүңдү улай бер дегенсип мени карап жатканын көрүп турдум. Сөзүмдү уладым. Ошентип үч күн жана үч түн учуп-өтүп кетти. Ошол убакыттын ичинде Байандур-хан ага кирүү үчүн өз кезектерин күтүп, коуроодо кыйналып жаткан Салур Газзанды, Шершамсадинди, Уррузду жана көптөгөн башка адамдарды бир жолу да эстеп койгон жок. Мен, Горгуд, үч күн жана үч түн бою сүйлөдүм, бардык хандардын ханы – ханлар хан Байандур-хан болсо менин сөздөрүмдү угуп, добушумду ыкылас коюп тыңшады. Мен эмнени айтып бердим? Эмне үчүн? Балким мен Байандур-хан-

---

¹Озан – шаман, жомокчу.

га бардык нерсени айтпай эле коюшум керек эле? Билбейм. Бир нерсени так билем: мага кудуреттүү Теңир дем берди, сүйлөгөн сайын мен жеңилдеп, ичимде каткан нерселеримди бошотуп жаттым, үчүнчү түн бүткөндө өзүмдү бош, жарым өлүктөй жана денем суугандай сездим...

Өзүмдүн аңгемемди мен, Горгуд, мындай баштадым:

- Улуу хан! Бүтүн Огуздун жалгыз тиреги сизсиз, жамандык менен кайгыда баары сизден үмүт кылышат. Сиздин саламаттыгыңызды тилеп, асманга дубаларын айтышат, адамдар сиздин ысымыңыз менен ант беришет, жана мындай анттан күчтүү ант жок. Биздин бийик тоолорубуз – жалгыз сизге таандык, биздин сууга толгон дарыяларыбыз – жалгыз сизге таандык. Сиздин аскериңиз - улуу, кошуунуңуз – сан жеткис, сизге көптөгөн кулдар жана нөкөрлөр кызмат кылышат. Бирок сиз бул нерселер тууралуу билесизби...

«Толук эмес Кол жазманын» бул жери, жогоруда айтылгандай, былжырак бир деме менен булганган, кагазы бүтүн бойдон калган, бирок башка нерсе тийгени үчүн текстти окуу мүмкүн эмес болуп калган. Тексттин эки-үчкө жакын беттерин калыбына келтирүүгө мүмкүн эмес деп божомолдоого болот, ошондуктан Деде Горгуддун жазууларынын кээ бир бөлүктөрү биз үчүн түбөлүк жоголду деп эсептей берсе болот. Качандыр бир убакытта жана кимдир бирөө кол жазманын эң кызыктуу жерин атайын бузуп, атайын зыянга келтирген деген ойдон алысмын. Мунун себеби башкача болсо керек. Бирок бардык кичине жана чоң кокустуктар бирге чогултулганда – ТАГДЫР деген бир, жалпы атка ээ болушат. Мен бул жерде Огуздун тагдырын айтканым жок, кеп «Толук эмес Кол жазманын» тагдырында, - эгер кол жазманын бүгүнкү күнгө чейин ушундай калыпта келгени бул - ТАГДЫРдын буйругу десекчи? Мен бул суроону риторикалык максат менен жабылган ойлоп табылган, жөнөкөй маселелердин катарына кошом.

- Кийинки текстти Деде Горгуддун үзүлгөн аңгемесинин уландысы, Байандур-ханга үч күн жана үч түн бою айтып берген аңгемесинин бир бөлүгү катары кароо керек.

...жана, адат боюнча бектер мага чабарман жөнөтүшүп, ат койуу салтын аткарып берүүмдү суранышты. Аларга барып сурадым:

- Салгылашууда ал өзүн көрсөтө алдыбы, душмандын башын чаптыбы?

- Ооба, Деде, баатырдыгын көрсөттү, көп душмандын башын кыйды, өзү жалгыз кырк соодагердин өмүрүн сактады, жүз каракчыдан да корккон жок, - деп бектер сыймыктанып жооп беришти.

- Ак ниет бектер бул баланын жүрөгү катуу экенин, ашказаны күчтүү экенин, боору жана бөйрөгү кубаттуу экенин ырастай алабы? - деп сурадым.

Жооп беришти:

- Мыкты, алсыз эмес, күчтүү. Ал - биздин уруу терегибиздин бутактарындагы жазгы бүчүрү сыяктуу. Ага ысым бер, Деде.

Мен Байбура-бекке суроо бердим:

- Айтчы, Байбура-бек, сен балаңды буга чейин эмне деп атайт элең?

Байбура-бек жооп берди:

- Мен аны Басам, Бамсы¹ деп атачумун.

Мен айттым:

- Баатырдын чоңойгондогу аты Бамсы Бейрек² болсун.

Жаш жигит менин алдымда турду, анын жүзүндө кубаныч жаркырап турганы менен көздөрүнүн түбүндө кайгы бар экенин байкадым, жакшыраак карап, анын бетинде бири-биринин маңдайында буттары кайчылаштырып жана кол кармашып отурган күн менен түндүн караанын даана көрдүм. Жүрөгүм зыр деп жаман нерсени алдын ала сезгендей болдум. Рухумду бекемдеп жаш жигитти дагы бир жолу ынтаа коюп жакшылап карадым. Эч нерсени көрбөдүм, жанымды эч нерсе тынчсыздандырган жок. Ой жүгүрттүм: «Бул бала мага бөлөк,

¹Басам, Бамсы - «катуу», «бекем», «түйүлгөн» деген сөздүн эркелетип-кичирейтилген варианты.

²Бейрек - «бейрек» - «бөйрөк» деген сөздүн диалекттик формасы.

мага жакын болбойт. Бул баланын жолу узак болуп көрүнүп турат, бирок менин жолум менен кесилишпейт экен. Баары Теңирдин колунда. Менин тиешем жок. Сапарың оң болсун». Бирок менин ички дүйнөмдө күмөн менен коркунуч жыланы ийрилип жатты.

Баланы башка көздөрдөн алысыраак жакка ээрчитип барып, жаңы берилген ысымын кайталап, салтты аткардым.

Ханым, ат койуу салты аткарылган соң, Бейрекке ат койгонумдан кийин Байбура-бек жана башка бардык атактуу бектер кубанып, сүйүнүштү. Байбура-бектин үйүндө чоң той өткөрүштү. Бирок салтанаттын эң ортосунда жүрөгүм кысылып, чатырдан чыктым, ханым. Ай жарык, аба таза болчу, Газылыг тоосунун чокусунан учуп келген таза шамал аз-аздан согуп, тоо чөптөрүнүн жытын айдап келген мелүүн жел көкүрөгүмдү толтурду. Мен Бейрек деп ат койгон жанагы бала менин артымдан аңдып келгенсип жана алдымдагы жердин астынан өсүп чыга калгансып менин алдымда туруп калды. Ал мындай деди:

- Деде, сизге эмне керек болсо айтыңыз – баарын аткарам.

Сылыктыгында кеп жок, алдаганда эмне? Бирок баары бир бул балада менин ичимди муздаткан жана ичимдеги күмөн жыланын кыймылдаткан бир деме бар эле. Түнкү караңгылыкта жаман жигиттин бети таң каларлык жаркылдап жатты. Кулактарыма шыбыр же онтоо угулгансыды. Асман шыбырап жаттыбы же жер онтоп жаттыбы – аныктоого мүмкүн эмес, бирок бул белгинин мааниси түшүнүктүү болчу: бул жаш жигит Огузга балакет алып келет.

Мен Бейрек деп атаган баягы жаш жигит менин алдымда комуздун кылындай болуп керилип турду, анын кара көздөрү каяшасыз баш ийүүчүлүктү билдиргени менен көз карашында жанар тоонун астынан атылып чыккан, алоолонгон жалын күйүп жатты. Унчукпайт, мени көздүн төбөсү менен карап, сөздөрүмдү кызыгуу менен күтүп жатат.

- Бейрек, балам, соодагерлерди ырайымсыз душмандан коргоп жатканда корккон жоксуңбу? - деп сурадым.

- Коркунучтун буга кандай тиешеси бар, Деде?! Мен коркконду билбейм, - мен Бейрек деп атаган неме ачууну келтире тургандай жооп берип жатты.

- Душманды кантип жеңдиң анда? Алар көп болсо, а сен өзүң жалгыз...

- Сага гана чынын айтайын, Деде. Каракчылар болгон жок – аларды менин дос-жолдошторум ойношту. Мен аларга соодагерлерди коркутууну үйрөттүм. Соодагерлер алардын согушчан кыйкырыктарынан жүрөктөрү түшүп калды, акырында мен жетип келип, калп каракчыларды кубаламыш болуп койдум.

- Анда кандай болуп калды? Эч кимдин башын кыйган жоксуңбу? – Мен чексиз таң калдым.

- Бир башты кыя чаптым, Деде, ансыз кантип болсун? Жолдошторумдун биринин башын кыя чаптым... Йаланджикоглу¹ деген бирөө бар эле... Ошонун башын кыя чаптым. Чыккынчылык кылды ал. Бул жамандын жаман уулу соодагерди жарандар кылып, андан тоноп алган буюмдарын куржунуна катып коюптур. Менден катыптыр!

- Ал Йаланджиктин² баласы Йалынджик эмеспи? - деп сурадым.

- Жок, Деде, Йалынджик эмес, Йалынджиктин эгиз агасы бар эле, анын аты Йаланджик оглу Паланджик³ болчу. Ошонун...башын... кырт этип...чаап салдым, - деп айтты Бейрек.

Менин үрөйүм учту, ханым. Өзүмдү кыйнап, зорго сурадым:

- Бул жөнүндө бирөө билдиби? Атаң же негизги огуздардын атактуу бектеринин бири билеби муну?

- Жок, бул жөнүндө эч ким билген жок. Менин набимен башка бир да тирүү жан билбейт. Мен ага толук ишенем. Эми сен да билесиң, Деде.

Мени бул нерсе абдан таң калтырды, ханым. Бул жаман-

¹Йаланджик – «йалан» - «жалган» деген сөздөн келип чыккан энчилүү ат.

²Йалынджик – «йалын» - «жылаңач», «томаяктар» деген сөздөн келип чыккан энчилүү ат.

³Паланджик – «палан» - «ат жабуу, үртүк», «калп» деген сөздөн келип чыккан энчилүү ат.

дын жаман уулу, көрсө, атактуу ысымды ушундай жол менен тапкан турбайбы! Мынчалык куулукту каерден үйрөндү экен, качан жетише калды – кичинекей бала го...

- Эмне үчүн сен мага сырыңды ачтың? – деп кайра сурадым.

Мен Бейрек деп атаган неме жооп берди:

- Билесизби, Горгуд ата...

Ушул жерден баштап кол жазманы окуу кыйын болуп калат. Бирок мен, жеке өзүм, зыян тарткан үзүндүнү кайра калыбына келтирүүнүн зарылдыгы жок деп эсептейм, анткени тексттен жок дегенде эки нерсе ачык даана көрүнүп турат. Биринчиден Бейрек Деде Горгудка өз ыктыяры менен ачылып, сырын айтып жатат, Деде Горгуд анын сырын сактайт деп үмүт кылат. Тагыраак айтканда үмүт кылбайт, толук ишенет: Деде аны сатпайт. Ошентип бул жерде Деде Горгуддун милдеттеринин бир өзгөчө белгиленип жатат. Бул нерсе дастандын каноникалык вариантынын көркөм текстин окуганда көзгө илинбейт. Ар бир адам өзүнүн сырын Дедеге ишенип тапшыра алат, анткени ал – купуялардын сактоочуусу. Огуздун атактуу адамдары Деденин ага айтылган сырларды көздүн карегиндей сактарына жана аны эч ким ал сырларды айттыра албастыгына Огуздун атактуу бектери толук ишенишет. Деде мүрзөдөй дудук болот. Бирок эгер сен сырларды сактап жүрсөң жана аларды эч ким менен бөлүшпөсөң, жиндер менен шайтандар сенин артыңдан түшүп, сенден эптеп өч алууга аракет кылышат – кылган ишиңе сөзсүз жооп берүүгө туура келет. Ушундай жана ушул сыяктуу башка ырым-жырымдар жана ишенимдер байыркы уруулардын арасында кеңири жайылгандыгы илим дүйнөсүнө белгилүү. Ошондуктан ошол кездеги адамдардын көпчүлүгү үчүн Деде оор абалдан чыгуунун ыңгайлуу бир жолу болгон: ага сырыңды тапшыр, аны ал өзү сактасын, жана мүмкүн болгон жин-шайтандардын баары менен өзү күрөшсүн. Байыркы огуздар ар кандай купуялардан мүмкүн болушунча оолак болууга аракет кылышканы мына ушундан билинип турат, алар ар түрдүү сырлар жана осуят-

тар менен алпурушууну жактырышкан эмес. Деде Горгуддун ушундай милдетти аткаруу үчүн тандалгандыгы, анын сыйкырдуу күчү - анын сырларга тиешелүү болгондугу менен дагы аныкталат. Менимче биринчи себеп мына ушунда жатат.

Экинчи себеп тереңирээк жерде жатат. Менимче, Бейрек, эл арасында айтылгандай, бир ок менен эки коёнду өлтүрүүнү ниеттенген, бир шилтөө менен эки маселени чечүүнү каалаган. Дедеге өз сырын ачуу аркылуу Бейрек аны өзүнүн досуна, ишеничтүү адамына айландырган. Деде Горгуд - Огуздун эң кадырлуу адамдарынын бири, анын сөздөрү менен айткандары жогорудан түшкөн аян катары кабыл алынат, анын ысымы менен ант бере башташкан. Мына ушундай киши автоматтык түрдө Бейректин башында пайда болуп жаткан адепсиз пландардын аткарылышынын кепилдиги болуп калат эле. Бул себеп биринчи себептей ишендирерлик болбогонуна карабастан аны эсептен чыгарууга болбойт. Анткени жогоруда Деде Горгуд же, менимче, Байандур-хан айткандай: эгер акылыңа бир деме келсе, демек ал нерсе чындыгында бар, чындыгы турмушта сөзсүз болот же болуусу мүмкүн.

Көрсөтүлгөн жоромолдоолордун бири, биринчиси болсо керек, кол жазманын текстинин кийинки бөлүгүндө аныкталат. Деде Горгуд өзү сырларды сактоо милдети оор жүк болорун айтып, уруулаштарынын ички сырларын ыктыярдуу жана аргасыз сактоонун укмуштуудай жоопкерчилигин белгилейт.

- ...жана ошондуктан өзүмдүн сырымды сизге ишенип тапшырдым. Аны сиз сактайсыз, Деде. - Мен Бейрек деп ат койгон неме сөзүн аяктаган соң унчукпай калды.

Мен эмне кылышым керек эле? Ханым, мен чагылган ургансып катып калдым. Бул жамандын жаман уулу мени аркандап, өзүнүн купуясына байлап койду. Мындан ары мен анын сырын сактоого аргасыз болуп калдым. Бул чыдагыс азап, менин ханым, анык азап. Мындай уруунун купуясын сактоо, менин ханым, өтө урматтуу иш эмес, ал кулдуктан да оор, муну билиңиз...

(Огузда баары эле купуялардын сактоочусу жана ээси болууга татыктуу боло берген эместигин кошумчалап кетүү керек. Сөз жок – бул оор, түйшүктүү жүк, бирок адамды жүдөткөн дал ушул сырдуу жана чаташкан чыйыр жолдор кадыр-баркка жана өзгөчө абалга алып баруучу түз жол болуп саналат. Муну биз ойлоп тапкан эмеспиз, андыктан биз өзгөртпөйбүз. Мага кимдер гана өз жүрөктөрүн ачпады – бүткүл жарык дүйнөгө таарынып азап чеккен адамдар, өлтүрүүчүлөр жана өлтүрүлгөндөр, өз баласынын атасы тууралуу купуяны билген энелер, өз балдарынын энесинен күмөн санаган аталар... анан дагы – сүйгөндөр, сүйүлбөгөндөр, сүйбөгөндөр, сүйүлгөндөр... анан дагы – келиндери тарабынан үмүтсүздүккө жеткирилген кайын энелер, күйөө балдарына ачууланып-жаалданган кайын аталар...)

Огуздун бардык сырлары мага жүктөлгөн. А мен болсо аларды өз учурунда Жарык-ташка аманат катары тапшыргандыгым үчүн гана жашап, дем алып жүрө алдым. Эгер Жарык-таш болбосо эмне кылар элем, билбейм...)

* * *

Бейрек менен сүйлөшүп бүткөн соң мен чатырга кайрылып келдим. Бектер мас болуп калышкан экен, күчтүү шарап баштарына тээптир. Баары бир убакта сүйлөп, эч ким бири бирин укпай жатты. Мен ойго баттым. Башымда кара ойлор ийрилип жатты. Бардык ойлорум Бейрек тууралуу болду. «Бул баланын келечегин Жарык-таштан сурап билүү зарыл, кудуреттүү Теңир анын акылынын жолун бөгөп салыптыр. Буга чейин эч ким мени менен мынтип сүйлөшүүгө батымы барган эмес. Анын келечеги караңгы жана кайгылуу. Жарык-таш, Жарык-таш гана менин көзүмдү ачат, ошодон сурашым керек». Ошентип, тойдо отуруп ойлонуп жатып, акыркы сөздөрүмдү жарым үн менен бир нече жолу кайталап жибергенимди да байкабаптырмын. Бирок менин тынчсыздануумду тойдо отургандар да байкашыптыр. Байбура-бек мени эчак эле карап отуруптур. Сурады:

- Горгуд, ата, эмнеге шараптан даам татпайсың? Буйрук берсең каалаган нерсеңдин баарын алып келишет. Бүгүн менин майрамым экенин билесиң го. Менин уулума сонун ысым бердиң. Бүгүн баарына жакшылык каалайм. Нөкөрлөр, келгиле, болгула тезирээк, Горгудка эң жакшы, эң күчтүү шараптан алып келгиле! Кааласа – ичет, а каалабаса...

Байбура сөзүн аягына чыгарбастан токтоп калды. Менин тынчсызданып жатканымды байкаган го. Канчалык аракет кылсам да Бейректин айтканын аягына чейин түшүнө албадым. Эгер азыр бектер мени ичирип коюшса, ойлодум мен, мас абалымда Жарык-ташка жакындай албай калам. Бул жерде калып, кабагымды чытып, тойдогуларды капалантканым да келбейт, анын үстүнө бул жамандык менен аякташы да ыктымал.

- Менин жолум алыс, дүйнөбүз караңгы – мага кетүүгө уруксатыңарды бергиле, бектерим. Силер болсо жегиле, ичкиле, көңүл ачкыла. Мага уруксат бергиле, Байбура-бек, - деп айтып, жоопту күтпөстөн ордумдан турдум. Баталуу бол, уулундун чоң үйлөнүү тоюнда тойлойбуз. Үйүңөрдөн кубаныч менен шаттуулук кетпесин, атактуу бектер, бактылуу болгула! Мен болсо жолго чыгышым керек.

Байбура-бек менден калып конок болуумду көпкө чейин абдан суранды, коноктор болсо аны чогуу колдоп жатышты, шарап аларды көп сүйлөттү. Бир гана Бейрек унчукпай турду. Анын көздөрүнүн жаркыраган суук түрү менин жанымды теше сайып жатты. Чечкиндүү түрдө жүгүнүп коштошуп, мен чатырдан чыктым, ээр токуп, артымды карабастан атты ары чаап жөнөдүм. Эңсеген үңкүргө жана Жарык-ташка кантип жеткеним эсимде жок. Түн жарык болду. Туздун күкүмдөрү сыяктуу асманга чачылган жылдыздар биринен бири өтүп үлбүлдөп жанып турду. Жарык-таш өзүнүн сырдуу шооласын таратып жатты. Мен өзүмдүн колумду Жарык-таштын көкүрөгүнө койдум, ал жерде анын жүрөгү согуп турган эле, анан сурадым:

- Оо Жарык-таш, бүгүн дагы бир сыр кошулду, угуп жатасыңбы мени?

Жарык-таш мага жооп иретинде эч кандай белги берген жок. Айлананын баарын жымжырттык каптады. Кулагымда өткүр жымжырттык зыңылдап жатты. Мен суроомду кайталадым. Түшүмдө болобу же өңүмдө болобу, мага жооп бер, анткени бүгүн мага дагы бир купуяны ишенип тапшырышты. Аны өзүңө аласыңбы же ал менин ичимде чирип, мени алсыратып жок кылмайынча менде жүрө берсинби?

Айланадагы өкүм сүргөн чексиз жымжырттык кайрадан мага жооп болду. Мен ойлодум: «Бул жымжырттык - өзгөчө бир белги эмеспи? Албетте – белги. Жарык-таш мени угуп, жаңы купуяны кабыл алууга макулдугун билдирип жатат».

Көңүлүм көтөрүлүп, мен Жарык-ташка эч нерсени жашырбастан, эч нерсени калтырбастан, окуя кандай болсо ошондой кылып айтып бердим. Жарык-таш бир да добуш чыгарбастан мени укту, а мен болсо ага өзүмдүн коркунучтарым жөнүндө айттым, ошентип отуруп кантип уктап кеткенимди байкабай калыпмын, андагы менин көргөнүм...

(Көргөнүмдү так айтууга болбойт, такыр болбойт. Кудуреттүү Теңир, көргөнүмдү элге керектүү, эл самаган бир аңгемеге, «Огузнаме»¹ деп аталууга татыктуу болгон аңгемеге айландырууга шыктандыр. Бардык Огуз көзүнө жаш алсын. Байбура бек «Оо, менин уулум!» деп боздоп, онтоп ыйласын.)

Уйку мага бардык нерсени ачты. Татыксыз болгон мен, Бейректин келечегин көргөзгөн пайгамбарлык уйкуну өзүм көрө алат белем? Мунун баарын албетте Жарык-таш көрсөттү. Адегенде мени уйкуга батырды. Анан таштын астынан туман десең туман эмес, бирок тунарык айланадагы бардык нерсени каптап, акыры мени да менин ойлорум менен бирге кучагына алды. Ошол тунарык мени уйкуга батырды, дал ошол тунарык мага Бейректин бардык иштерин анык көрсөттү. Жарык – таштын ошондой кереметтүү касиети бар, ханым. Анын күчү убакыт жашырган нерселерди ачып, купуяларды көрсөтө алат. Эгер Жарык-таштын укмуштуу колдоосу бол-

---

¹Огузнаме (фарс) – «Огуз жөнүндө сөз»; «Огуз тууралуу аңгеме».

богондо мен эмне кыла алмак элем? Мен Жарык-ташсыз ким-мин? Горгудмун, болгону ошол. Андайлар көп. Мени ата даражасына көтөргөн Жарык-таш эмеспи? Менин Горгуд¹ ата деп аталышыма укук берген Жарык-таш эмеспи?

Түшүмдө мен мындай нерсени көрдүм. Ханым менин, менин көргөнүм...

* * *

...Бүгүн шах адаттагыдан эртерээк ойгонду. Ойгонгон соң ал адегенде көпкө чейин колу-бутун созуп, анан алтын бахрома (кооздук үчүн түрдүү жиптен жасалган чачы, чок) менен кооздолуп капталган оор баркыт пардасын аралап хан укточу бөлмөгө көшөрүп кирип жаткан күн нурунан көздөрүн жүлжүйтүп, ар капталына ооноп жатты. Буга чейин ал бир да жолу минткен эмес. Вазир-ага² ханды диванхананын кире бериш бөлмөсүндө эчак эле күтүп турган. Бүгүн элчилер келмек – негизги шаары, элдин айтуусу боюнча суунун так ортосуна курулган алыскы өлкөнүн элчилери. Алар кантип жетип келишкенин – бир гана Худавенди – алем³ билет. Алыс жана кооптуу жолдон келишти. Бир аздан кийин кабыл алуу бөлмөсүнө горчубаши⁴ да кирип келди. Вазир аны карады, ал болсо – вазирди карады. Көпкө чейин унчукпай турушту. Акыры жалкоо үнү менен күңкүлдөдү:

- Гиблейи-алем⁵ эс алууда.

- Элчилер бир аздан кийин хан сарайында болушат. Анан...

- Горчубаши сөзүн жарым жолдон бөлдү.

- Дагы эмне? – вазир бир аз тирилгендей болду.

- Леле иш тапшырды. Шашылыш иш. Балким...

- Леле буйругандай кыл. Эмне үчүн мен менен кеңешүүнү чечтиң?

- Алла улуу, мен эмне дедим?! Сенин ачуунду келтире

¹Горгуд: «гор» - от, «гуд» - жыргал, жакшылык.

²Ага (фарс) – такыр, мырза

³Худавенди-алем (фарс) – дүйнөлөрдүн Жаратуучусу – Алла.

⁴Горчубаши – хандын жеке сакчыларынын башчысы

⁵Гиблейи-алем (араб) – дүйнөлөрдүн түйүнү – шахтын наамы.

турган эч деме айткан жокмун го! – горчубаши үндөбөй, андан кийин бир да сөз айткан жок...

...Ички эс алуучу бөлмөдөн адегенде фаррашбаши¹ Сафий-ар чыкты. Бул деген анын артынан диванханага шах өзү чыгат дегенди билдирет эле, бирок бул жолкусунда андай болгон жок. Шах кармалып жатты. Фаррашбаши Сафийар вазирдин жанына келип ага акырын үнү менен бир деме деди. Вазир-ага башын ийкеп, диванханадан тез басып чыгып кетти. Горчубаши Сафийарды көзү менен белги берип чакырды, ал дароо келди.

- Вазир-ага каяка кетти, сен ага эмне дедиң? – деп сурады горчубаши.

Фаррашбаши Сафийар эки жагын этиет карап, даярдык менен сылык жооп берди:

- Элчилер жөнүндө айттым. Шах аларды вазир-ага алаксытып, кармап турсун деп буйруду. Гиблейи-алем кармалып жатат. Сен жөнүндө да сурады. Сени бул жерде, буйрукту күтүп турат деп айттым.

- Ошентип айттыңбы? Азамат, жакшы айтыпсың. Гиблейи-алем өзүн кандай сезип жатат, көрүнүшү кандай? Баары жакшыбы, иншалла?

- Баары жакшы. Аллага шүгүр, шахыбыз, анын жолунда курман болойун, өзүн жакшы сезип жатат.

- Аллага мактоолор болсун, бар, өз ишиңди кыл эми. Аллага шүгүр... - горчубаши башын ийкеп, Сафийарды жөнөттү. Ал чыгып кетти.

Ошол эле убакта диванханага Гусейн-бек Леле² кирип келди. Горчубаши тик турду. Леле башын көтөрбөстөн жай басып так тарапка жүрдү, анан бир аз туруп, тактын оң аягынын жанына отурду. Башын ошол калыпта кармап, теспесин тарта баштады. Горчубаши жакындап Лелинин маңдайында тура калды, өзүнүн терезени тосуп калганын байкабады.

---

¹Фаррашбаши – фарраштардын – шахтын жеке кызматчыларынын башчысы; камергер.

²Леле – энчилүү ат, «эмчектеш ага» деген диалект сөзүнөн алынган. Негизги ысымга сыйлуу аталыш катары кошулуп айтылат.

- Жыл, четке жыл, нур чачып туруучу шахыбыздын аты менен айтып жатам, мени Алланын жарыгынан бөлбө, - Леле муну акырын добуш менен башын көтөрбөй айтты.

- Леле, буттарыңдын алдында өлөйүн, биздин нур чачып туруучу шахыбыздын атынан суранам, менин ишимди бүгүн чечип берчи, суранам сенден.

- Мейли - мейли, мен сага айтпадымбы. Сабырдуу бол. Убакыты келе элек – азыр шах чыгат. Тура тур. Жок, жок, Алланын ысымы менен бар, ишиңди аткар. Анан, анан кийин. Мен сөз бердим го.

Диванхана эшигинин алдында кайрадан фаррашбаши пайда болду. Ал күтүү бөлмөсүн тез жана жакшылап карап өттү. Анан эшикке бурулуп эңкейип катып калды. Диванханага шах кирди. Каршы эшиктен вазир жана башка сарай кызматчылары кирди. Леле ордунан тура калды. Горчубаши жерге колдорун жайа калып, үстөмөнүнөн жыгылды. Леле шахтын жанына сылык басып келип, тизелерин бүктү – анын жүзүндө чыныгы сүйүү жана суктаныч жарк этип турду.

- Сен кайтып келдиңби, Леле?! – шах Леленин көзүнө карап сурады. Сарай кызматкерлеринин тобунан Вазир-ага бөлүнүп чыкты. Шахтын жанына келип, шыбырады:

- Шахым, элчилер буйрук күтүп жатышат...

- Ооба, ооба, билем, тынчсызданба, Леле, анан сүйлөшөбүз, көп сөз бар, ошондуктан адегенде элчилер менен сүйлөшөлү. Сен мага айтчы, буйругум аткарылдыбы же?...

- Аткарылды, шахым, ансыз болбойт да. Туура сиздин каалооңуз боюнча аткарылды.

- Жакшы, абдан жакшы. – Шах ыраазы болуп Леленин ийинин таптап койду. – Тур, тур эми. Баргын, мени ички бакта күтүп тур. Элчилерди узатып койоюн – анан келем. Тура тур. Ал да бул жердеби? – Акыркы суроону шах Лелени четке ээрчитип барып анан сурады, добушун абдан акырын чыгарып сурагандыктан, Леле суроону укпай эле, ойлоп тапкандай сезилди.

- Ооба, сиздин жолуңузда курман болоюн ханым, ал бул жерде, - Леле эриндерин эптеп эле кыймылдатып жооп берди.

- Кандай экен, кандай көрүнөт – абдан окшош бекен?

- Дээрлик ошондой. Куюп койгондой окшош, менин жанымдын бийлөөчүсү. Эгер рубандды¹ жаба салсак, эч ким айырмалай албайт.

- Жакшы. Мен айткандай кыл. Бакта күт. Элчилер менен сүйлөшөйүн, келем... Бирок, тура турчу... Элчилерди тосуп алуу ишине сен катышпайсыңбы?

- Билбейм. Мага андай буйрук берилген эмес.

- Вазир! – деп кыйкырып жиберди шах.

Шахтын артында турган вазир экиге бүктөлө жүгүндү.

- Кулагым сизде, оо устаттардын мыктысы, - деп бир аз корккон үнү менен жооп берди.

Бирок вазир курулай эле коркуптур: шах бир демени эстеп, унчукпай калды. Күтүү бөлмөсүндө жымжырттык пайда болду. Аны бир аздан кийин шах өзү бузду. Ал Гусейн – бек Лелеге кайрылып, мындай деди:

- Макул, Леле, сен азыр өз ишиңди кыла бер. Ал – маанилүүрөөк. Мен бүтүп эле келем. Экөөбүз кечки тамактануу маалында элчилер менен жолугушуу жөнүндө өз алдыбызча сүйлөшөбүз.

Шах мындан башка сөз айткан жок, аз гана убакытка унчукпай турду, анан диванханадан тез басып чыгып кетти. Вазир, горчубаши жана башка кызматкерлер анын артынан жөнөштү. Леле бир деме жөнүндө ойлонуп, диванхананын ичинде бир аз басып жүрдү, анан ал да жөнөдү. Диванхана бош калды.

Ошентип «Толук эмес Кол жазманын» параллелдик баяндалуусу башталат жана ушул жерден ал биринчи жолу үзүлөт. Андан кийин кол жазманын тексти кадимки көрүнүштөй болуп аңгеменин мурдагы нугуна кайрылат, туура мындан бир аз мурдагыдай болуп, эч бир себепсиз эле такыр бөлөк убакыттык жана мазмундук жолго көчөт. Азыр сиз өзүңүз да муну көрөсүз...

---

¹Рубанд (фарс.) – тордуу караңгы чүмбөт, эркектер менен аялдардын кийимдеринин бир бөлүгү.

... Уйку абалында, менин ханым, үңкүр төбөсүнүн астында, а балким үңкүр эмес, бирок үңкүрдү элестеткен бекем бир имараттын астында сакалы өскөн бирөөнүн отурганын көрдүм. Аны ыкылас коюп карадым: биздин Бейрекке окшоп кетет. Абдан окшош экен, ханым. Ал чынында эле мен ат койгон Бейрек экен, үңкүрдүн жогорку жактагы бурчунда отуруптур, анын алдында тамак-аштын түркүн түрлөрү, мөмө-жемиштер жана мөмө-жемиш ширелери жайылып коюлган. Жакшылап карап, шарап куюлган идиштерди да көрдүм. Андан өтө алыс эмес жерден кыздарды, үч кызды, а балким бешөөнү көрдүм, оор басырыктуу түрдө отурушту, бирок көздөрү жалтылдап турду. Бейректин жанында жагымдуу, айдай сулуу кыз отурду. Кыздардын бири сазда¹ ойной баштады, дагы бири ордунан тура калып, колдорун жайып бийледи. Мен Бейрек деп ат койгон неме жанындагы айдай сулуу кызды өзүнө тартып, бекем кучактады. Кыз анын кучагын кубанып кабыл алып, Бейрекке бекемирээк жабышты. Андан соң магдыраган ал сулуу Бейрекке суроо узатты:

- Эмнеге сен ыр ырдабайсың, баатырым? Биз да сенин үнүңдү угушубуз керек. Өзүң гана угуп жатасың. Тур, колдорунду кенен жайып бийге чык, өзүңдүн жанкечти жигиттигинди көрсөт. Биздин кыздарыбыз сага жагабы?

- Мага сен гана жагасың. Жалгыз өзүңдү сүйүп калдым.

- Ошондойбу? Эмнемди сүйөсүң? Же силер тарапта кыздар азбы?

Силерде деле сулуу кыздар көп деп уккан элем. Алар ат чабууда жана кылыч менен чабышууда жигиттерден кем калышпайт деп айтышат го. Эгер ошондой болсо сен эмне үчүн ушул кезге чейин алардын бирине ашык болбодуң? Жооп бер, жооп бер дейм. Жүзүңдү жашырба. Менден жүзүңдү жашырба дейм...

Ооба, ханым, бир нерсе мага аз-аздан түшүнүктүү боло баштады. Ал жер – Байбурд сепилинин үңкүрү экенинде шек

---

¹Саз – кылдуу аспап.

жок эле. Мен Бейрек деп атаган неме ошол сепилдин туткуну экен. А биз болсо ал он алты жылга созулган узак азапта жүрүп, өзүнүн үйүн, уруусун жана Огузду сагынып, көз жашы кургаган эмес деп ойлогонбуз. Биз жаңылыппыз, ханым. Мен өзүм Бейрек деп атаган неменин кубанычтуу жана сергек жүргөнүн көрдүм. Болгону сакалын өстүрүп алыптыр.

Кызга ал мындай деп жооп берди:

- Алар сага тең келе алышмак беле? Өз каалоолорумдун чегин жалгыз сенден таптым, аларды сенден гана кандыра алдым. Сен – мен эңсеген кызсың, сени гана сүйөм.

- Сенин колуктуң Банучичекчи? - Жат уруунун кызы өз айтканынан кайтпай, Бейректин кучагынан жылбышып чыгып, таарынып, ары жакты карап бурулду, анан өз суроосун кайталады: - Сенин колуктуң бар эле го, Банучичек. Же аны унутуп калдыңбы?

- Мен аны сени сүйгөндөй сүйө алмак белем? Ал экөөбүздү ата-энелерибиз биз төрөлө электе эле күйөө-аял болушат деп макулдашып койушкан ...

- Ошондой да болмок беле?

- Бешиктеги балдарды деле салт боюнча болочок күйөө-аял кылып дайындап койсо болот. Салтыбызга каршы чыга албадым, атамдын каалоосун кыя албадым. Кимди унутайын? Азыр деле унута турган эч кимим жок, сүйүктүүм менин. Менде жалгыз сен барсың. Көзүм бир гана сени көрдү – жүрөгүм жалгыз сени сүйдү. Баарын унуттум мен. Бирок сени эч качан унутпайм. Муну атаңа айт, ага сырыңды ач. Мени майда бөлүктөргө кескилеп салсын. Ошондо гана сени унута алам.

- Оо жаным менин, көздөрүмдүн жарыгысын! Бейрек, Бейрек, менин Бейрегим. Сени сүйдүм. Эч кимди көргүм келбейт, сени гана, сени гана. Көздөрүм сени байкады. Жүрөгүм сени сүйдү. Ата-энеме сырымды айтайын, мындан ары чыдоого алым жок. Башка бирөө көрдө гана менин жанымда жата алат. Тирүүмдө – жанымда сен гана болосуң. Бир гана сен , - мына ушинтип айтты айдай сулуу кыз.

Бир заматта ал жигит Бейрек эмес эле башка бирөөдөй көрүнүп кетти. Мындай болушу мүмкүн эмес. Уйку абалында

эмнени гана көрбөйсүң. Бул чындык эмес, мага мунун баары жөн эле чын өңдөнүп жатат. Бул – жалган, - деп өзүмдү ынандырууга аракеттендим.

Аларды махабат толкуну каптап, бири бирине жабыша калышты, ханым. Эриндер-эриндерге жабышты. Титиреп-калытырап, бири-бирин тиштеп, эстен таңгыча өбүшүштү. Кыздар болсо бийлерин токтотпостон суу толтурулган идиштерди алып, сүйүшкөндөрдүн беттерине суу чачып жатышты. Сүйүшкөндөр бир заматка өздөрүнө келип, кайрадан эле бири бирине чап жабыша калып жатышты. Кыздар алардын сүйүү оюндарына суктанып жатышты. Мындай оюн узакка созулду - канчалык узакка экенин билбейм. Бир маалда бийчилердин арасына сакчы-кыз кирип келди:

- Бекиткиле, тезирээк! Сенин атаң, Байбурд келе жатат. Байбурд өзү келе жатат.

Ханым менин, ушул жерде мен биротоло ишендим, ошол сепил Байбурддун жери экен, көзүмө көрүнгөн сакалчан болсо – Бейрек экен, сулуу кыз – Байбурддун айдай сулуу кызы экен.

* * *

Андан кийин, менин ханым, уйкунун канаты менен бөлөк жакка чымын-куюн болуп кеттим. Кирпиктеримди катуу жаап, жабылуу көздөрүм менен баягыда биздин башыбыздан өткөн кыйынчылыктын сүрөттөрүн көрө баштадым. Жалгыз көздүү, эриндери суусуз калган жердей жарылып кеткен адамдарды көрдүм. Ханым менин, Биркөздүүнүн жоосу Огуздун бардык өтмө жерлерин бууп койгонун жана ал жерде калып калуу чыдагыс, кетип калуу болсо мүмкүн эмес болгонун өңүмдөгүдөй көрдүм. Ырайымсыз душмандын колунан каза тапкандардын ар бири көз алдымдан өттү. Огуздун Биркөздүүгө курмандык катары дайындалган улан-кыздарынын, туткундарынын, кулдарынын жана кызматчыларынын беттерин даана көрдүм. Арруз Годжанын үйүндө болгон бектер кеңешин көрдүм. Арруз Годжанын ачуусу келип, мындай деп жатканын уктым:

- Бүткүл дүйнөнү багындырабыз деп ашыра мактанган баатырлар кайда? Огуздун тиреги – Салур Газзан кайда? Анын уулу – Урруз кайда? Бейрек, Гантуралы, Шершамсаддин, Гарабудаг, анын атасы Гарагунн кайда? Биркөздүү менен четтеги огуздар – биз гана чабышып, биз гана өлүшүбүз керекпи? Бул биздин гана милдетибизби?! Жооп бергиле, атактуу бектер...

Бектерди көрдүм, Байбеджан, Дели Дондар, Дели Гаржар, Амман жана Гыйан Сельжуктун ооздорунан көбүктөрү чыгып, бир демени далилдеп жатканын уктым. Бирок эмнени далилдеп, эмнеге үндөп жатышканын канчалык аракет кылсам да биле албадым, ханым.

Анан чалдардын жана жаш жигиттердин жанынан суюлган катар менен өтүп бара жатып, колдорун сунуп «суу, суу» деп жалынып-жалбарып шыбыраган огуздун жаштарын көрдүм. Аларды Арруз Годжанын уулу Гыйан Сельжук Биркөздүү менен согушууга жетектеп бара жаткан. Арруз Годжа жаш аскерлердин арасынан көздөрү менен бирөөнү издеп жатты. Анан жанында турган уруулашынан сурады:

- Басат көрүнбөйт го, каяка кетти ал?

Уруулашы жооп берди:

- Менин бегим, биз аны эртеден бери издеп, эч жерден таба албадык. Дагы токойго кетсе керек деп божомолдоп жатабыз.

- Издеп тапкыла, издеп таап, анан мага алып келгиле, атаң чакырып жатат деп айткыла, эгер келбесе, мындан ары менин көзүмө көрүнбөсүн. – Арруз Годжанын сөздөрү оозунан уудай болуп чыгып жатты.

Менин эсиме дагы бир деме келди, ханым: мен өзүмдү да четтен көрдүм. Ооба, түшүмдө нак өзүмдү көрдүм. Мен ошол жерде болдум, ошол кеңеште, Арруз Годжа да эсимде, ал уулуна чабарманды жөнөткөндөн кийин мени карап, Теңирим ушундай уулду берген экен дегенсип, баштарын капалуу чайкап койду. Анан мага айтты: «Горгуд, Горгуд, менин башыма оор кайгы түштү... өзүң көрүп жатасың. Теңир ага күч-кубат берди, бирок акылы дагы эле кичине баланыкындай. Эмне кылайын, балким чакырганыма келээр, ошондо экөөлөп тил алдыралы. Менин жүрөгүм сезип турат: Биркөздүүнү ал гана

жеңе алат. Гыйан Сельжук акылдуу, жүрөктүү, бирок күч жагына келгенде... алсыз, алсыз ал. Анда жок дегенде Басаттын күчүнүн жарымы болгондо...»

Мен сурадым:

- Басат өзү эмне деп жатат, эмнеге урушка барбай жатат?

Арруз Годжа жооп берди:

- Билсем гана. Бир нерсени айтып туруп алды: адам канын төккүм келбейт. Мен ага айттым: ал -душман да. Ал айтат: душманбы же башка бирөөбү, баары бир кан төкпөйм. Ээ, Горгуд, Горгуд, кайгым чоң менин. Кээде менин уулум эместей сезилип кетет. Эгер келсе, аны менен сүйлөшчү, суранам.

Мен айттым:

- Адегенде келсинчи, анан көрө жатарбыз. Али жаш, көп нерсени түшүнбөйт. Ага баарын түшүндүрөбүз. Ойлогонун кара – кан төгүүнү каалабайм...

- Ошондой, дал ошондой деп жатат. Ага акыл-насаат айтып, туура жолго салбасаң болбойт, Горгуд. Өзүмдүн уулумду, көздөрүмдүн чырагы болгон Гыйанды өз ыктыяры менен түз эле өлүмгө жөнөттүм. Ал жерден ажал таппайбы? Табат. Анткени согушуу – анын иши эмес. Биркөздүүгө алы жетпейт.

Айтып бүткөн соң Арруз Годжа ыйлап жиберди, көз жашы көлдөп жатты.

Бул көрүнүш канчалык узакка созулганы эсимде жок. Канча убакыт учуп-өтүп кеткенин да билбейм. Бир маалда Арруз Годжанын нөкөрлөрү биз отурган жерге Басатты күчкө салып эле түртүп киргизишти. Басат кагынып алып, биз менен жалпы учурашты, анан ар бирибиз менен өзүнчө сылык саламдашты. Анан башын жерге салып, кабагын чытып, унчукпай калды. Арруз Годжа белги берер замат нөкөрлөр чыгып кетишти.

- Басат, уулум, сен каякта жүрдүң? – деп сурады ата өзүнүн уулунан.

- Токойдо, ата, өзүмдүн жайымда болдум – деди Басат.

- Ал эмне деген жер, Басат? – деп мен акырын сурадым.

- Токойдо эндүү бир аянт бар. Мен дайыма ошол жерде болом. Ал жерди теректер курчап турат. Алардын арасында

карышкырлар, сүлөөсүндөр, айуулар жана кабыландар эркин басып жүрөт. Алар мени көргөндө жылуу саламдашат, мен да аларга жылуу жооп берем. Менин жайым ошол аянтта. Укмуштуу арстандын жанында. Ал мени жакшы көрөт, - деп башын көтөрбөстөн Басат жооп берди. – Атам ал жерди билет.

Арруз Годжа экөөбүз үн чыгарбастан бири бирибизди карап койдук. Бир аз убакыт бою үчөөбүз тең үн чыгарбай турдук. Ошол эле жерде, түшүмдө, эсиме дагы бир нерсе келди, ханым. Бир нече жыл мурда, Басат өспүрүм болгон кезде, анын колдору эмендин бутактарындай катуу эмес эле, тулку бою теректей узун жана келбеттүү эмес болчу, ийиндери болсо тик дөбөдөй эндүү эмес болчу. Теңтуштарынын арасынан алптыгы менен айырмаланчу эмес. Башкалардай эле болгон. Ошондо ал бир жолу токойго жоголуп кеткен. Баягы өзү айткан аянтта из калтырбастан, дайынсыз жоголгон, эч ким таба албай койгон. Ошондо Арруз Годжа кайгыга батып, эмне кыларын билбей мени жардамга чакырган: «Горгуд, жардам бер, уулум жоголду. Теңир сенин рухуңа шык берсин, айтчы – ал каерде?!» Кайгыга баткан атанын суранычына кулак салып, мен көңүлүмдү көтөрдүм. Көзүмдү жумуп, көкүрөгүмдү кеңири ачтым – рухум Жарык-ташка жөнөдү, аны толук айланып, кайра келди. Ооздорум эркиме баш бербестен өздөрү эле сүйлөй баштады: «Арруз Годжа, сенин уулуң - токойдо. Токойдо атам замандагы эмендер, оор басырыктуу бай теректер жана кара бүлдүркөндүн жабалактаган бутактары менен курчалган эндүү бир аянт бар. Теректердин арасында укмуштуу арстан ары-бери басып жүрөт. Ал жерде анын түнөгү бар. Сенин уулуң ошол жерде. Аны ошол жерден изде».

Алар айтылган жерге барып, баланы ошол жерден табышкан, бактыга жараша үңкүрдө укмуштуу арстан жок экен, баланы ал жерден сууруп чыгышып, үйгө ээрчитип келишкен.

- Балам, сен - адамсың, сенин ордуң ата-энеңдин жанында, өз үйүңдө, сен уруусуз селсаяк эмессиң, сен өз урууңдун баласысың, сен Огуздун тиреги жана үмүтү болосуң. Атактуу уруунун мурасоруна айбанаттардын арасында жүрүүгө жана арстандардын үңкүрүндө жатууга болбойт. – Мен балага ушундай акыл-насаат айттым.

Ханым, менин сөздөрүм Басатка эч кандай таасир бербеди. Кийин ал дагы токойго качканын жана адамдардан бекинип, арстандын үңкүрүндө жашынып жүргөнүн бир нече жолу уккам. Качкан сайын байкушту күчкө салып, үйүнө кайтарып жатышты. Кээде бир нече күн жоголуп анан өзү эле кайрылып келип жатты.

...Арруз Годжа буга чыдабай, боздоп ыйлап жиберди, сырт жактагы аялдар менен балдар да аны угуп ыйлашты. Басат болсо зоодой болуп, турган жеринен жылып да койгон жок. Мен анын күчтүү денесине карап, Басат менен Биркөздүүнүн согушун даана элестеттим, Жарык-таштан бир ирет сурадым, дагы бир ирет, анан дагы бир ирет, ошентип ар бир сураган сайын жеңишке Басат ээ болору көрүнүп жатты. Ооба, ханым, Басат күчкө толуп, сонун болуп турган кези эле, аны карап эле тургуң келет.

Арруз Годжа унчукпай калды. Унчукпастан уулун карап, анан мени үмүт менен карап, уулум менен сүйлөшчү, ага акыл айтчы, балким көгөргөнүн коюп, бизди аяп коёр деген суранычты көздөрү менен билдирип турду. Мен бир жөтөлүп алып, Басатты мындай сөздөр менен көндүрүүгө кириштим:

- Басат балам, сен билишиң керек жана түшүнүшүң керек. Сенин улуу агаң Гыйан Сельжук Биркөздүү менен согушууга жөнөп кетти. Огузда душман менен согуша ала турган башка эркек калган жок. А сен болсо ичип-жеп, жата берип капталыңды оорутасыңбы же эки жагы курч кылычыңды колуңа алып, тулпар атыңа ээр токуп, Биркөздүү менен согушууга барып, акмак зулумдун жалгыз көзүн соолтуп талкалайсыңбы?! Ал – душман. Сениң атаңдын жана бүткүл Огуздун душманы. Кайраттуу жаш жигиттер душмандар менен согушуп, татыктуу эр жигит болушат.

Басат көпкө чейин унчукпай туруп, анан сурады:

- Душман деген эмне, Горгуд?

Чынын айтсам, ханым, мен абдырап калдым, эмне деп жооп берүүнү билбедим. Бирок Жарык-таш керектүү сөздөрдү мага жогорудан өзү жөнөттү, ал сөздөр өзүнөн өзү эле чыкты:

- Басат, душман дегенибиз эгер күчү жетсе, бизди өлтүрүүчүлөр жана эгер биздин күчүбүз жетсе биз өлтүрө тургандар. Душман деп мына ушуну айтат, Басат.

- Кудайдын кулу душмандын канын төксө туурабы?

- Туура, Басат. Душман анын канын төгүү үчүн жаралган. Мисалы, эгер сен токойдо жырткычты жолуктурсаң, эмне кыласың?

- Сиз жырткыч айбан деп атаган неме Алланын жана Теңирдин буйругу менен бул дүйнөдө жашаш үчүн жаралган тирүү макулук эмеспи? Менин алар менен талаша турган эч нерсем жок, алардын да мени менен иши жок. Укмуштуу арстан мага эч качан зыян кылбайт, ал мени жакшы көрөт, өзүнүн баласындай эркелетип, жалайт.

- А эгер бирөө сенин каныңды төккүсү келсе, анда эмне кыласың?

- Менин канымды төккүсү келсе...мен...ага зыян кылбайм. Ал эмне кылып жатканын өзү билбей жатат, акылы келе элек деп тыянак чыгарам, - Басат ойлонуп, бирок шек санабастан жооп берип жатты.

Сөзүбүздү Арруз Годжа бөлүп, чыдамы кетип сурады:

- А эгер кимдир-бирөө сенин агаң Гыйан Сельжуктун канын төгүп, аны өлтүрсөчү? Аны кечиресиңби?

- Жок...аны кечире албайм, - бул жолкусунда Басат кыйынчылык менен жооп берди. – Гыйанды өлтүрүүнү каалагыдай, ал бирөөгө зыян кылды беле?

- Гыйан Сельжук мазактоолорго чыдай албады, уулум, Огузга карата жасалган жамандыктарга, ызага, аялдар менен кичине балдардын, карылар менен алсыздардын көз жаштарына чыдабады, күнөөсүз адамдардын азаптарга батып, кыйналып жатканын карап тура албады. Согушка жөнөдү Гыйан. Биркөздүү менен согушууга кайраттанып жөнөдү сенин агаң. Ошондойбу, Горгуд? Сен өзүң айтчы.

Мен башымды жерге салып, кобурап жаттым: «Ооба, ооба, ошондой». Башымды көтөрүп Басатты карадым, атасынын сөзү аны уялтты. Анын көз карашы бир чекитке кадалып турду, каршы сөз таба албады.

- Эмне дейсиң Басат? Баары билет, мен да билем: Бир-көздүүнү бир гана сен жеңип, кулатып, жок кыла аласың. Гыйан Сельжуктун буга күчү жетпейт.

- Кандай дейсиң, уулум? – Арруз Годжа жалдырап сурады.

- Эгер Гыйандын башынан бир чач түшө турган болсо, Бир-көздүү жашабайт, мына ушуну айтам, - деп бир аз унчукпай туруп анан жооп берди Басат. Биз Арруз Годжа экөөбүз түшүндүк, Басат чечиминен кайтпайт.

...Кийинчерээк кабар келди. Ооба, Гыйан Сельжук Бир-көздүүнүн колунан каза табыптыр, жүрөгү жарылып, согуш аянтында өлүптүр. Бул тууралуу кабарды дүрбөлөңгө түшүп качкан аскерлер билдиришти, алар айтышты: согуш аянтында жүрөгү жарылып, ошол жерде жан берди. Арруз Годжанын башына асман кыйрап түштү, аяк астындагы жер жылып кетти. Ал жерге кулап түшүп, ажалдуу кайгыга батып, улуду, жарадар болгон айбандай айкырды. Аялдар өкүрүп киришти, айлананы кулак чыдагыс ый жана өкүрүк каптады. Басат болсо кыймылдабай турду. Анан эки жагын карады, бир заматта, баарынын көз алдында өзгөрө баштады; көздөрү кыпкызыл болду, бою созулду, кол-буттары дөмпөйүп, бою да узунураак болуп калды. Бир маалда, күтүлбөгөн жерден, күүлөнбөй туруп ордунан өйдө секирди, ханым. Башы менен булуттарга жеткендей эле сезилди. Ошол укмуштуудай секирген абалында тоңгочуктап өзүнүн айгырынын үстүнө отуруп калды. Айгыры аны күтүп эле тургандай сезилди. Текел деп аталган ал айгыр боло турган согушка сүйүнүп, тик көтөрүлдү. Көз ирмем өттү, миңжылдыктар учту, атчан жана анын аты чаңда жоголду. Басаттын атасы көз жашын да аарчыганга үлгүрбөдү, ал деле мага окшоп көргөнүнө таң калып, алыстап жаткан куюнду көзүн айырбай карап жатты...

* * *

...Андан кийин уйку абалымда мага Бекил көрүндү. Ал сиздин буйругуңуз боюнча Гүржистанга¹ өтүүчү чек ара жерде

¹Гүржистан - Грузия

өзүнүн уруусу менен туруптур, ханым. Бекил көңүлү чөккөн абалда экен. Бекилдин тарыхы узун жана татаал. Анын биздин ишке кандайдыр бир тиешеси барбы же жокпу – билбейм, аны сиз менден жакшы билесиз, ханым. Бекил менен Газзандын ортосундагы жаңжал, чыр-чатак, Бекилдин Газзанга болгон таарынычы – мунун баары бир сааттын ичинде болуп, Бекилди узак кайгыга батырды. Түшүмдө болсо такыр башка нерсени көрдүм...

Ушул жерден Горгуддун аңгемеси капысынан үзүлөт. Эгер үзүлгөн жерди аңгеменин уландысы менен салыштырсак, бузулган беттер аңгеменин жалпы маңызын түшүнүүгө эч кандай тоскоолдук жаратпастыгы көрүнөт. Менимче, бул жерде кеп эки-үч сүйлөм жөнүндө гана болуп жатат. Алардын жоктугу Бекилге байланышкан аңгеменин маңызына жана толуктугуна дээрлик таасир тийгизбейт.

...Түшүмдө Гүржистандын чек арасына жакын жерде, Бекилдин уруусу турган жерде болуп калдым, анан анын үйүнө бардым. Үйдүн эшигинде бир аял ыйлап отуруптур. Аны тааныдым - ал Бекилдин жубай, аты Чешме Хатун, кошумча аты Ботокөз. Ошол эле түшүмдө андан сурадым:

- Чешме кызым, эмнеге ыйлап, боздоп жатасың?

Ботокөз Чешме Хатун башын көтөрүп, мени сууган көз карашы менен карады, башында эч нерсени айырмалай албады, мени да даана көргөн жок, анан мени таанып, мурдагыдан да катуураак кайгырды:

- Сизсизби, Деде? – деп айтты. – Уулума кайгырып, ыйлап жатам. Көз жашымдын себеби – Имран.

- Уулуңа эмне болду? – деп сурадым.

- Сурабаңыз, Деде. Жүрөгүмдү жаман элестер жыландай чагып жатат. Эми эле көз алдымда коркунучтуу бир элес пайда болду. Сиз өзүңүз жөнүндө бардык нерсени билесиз, бирок биз тарткан азаптарды билбейсиз. Чектеш тараптан бизге Гара Таккур кол салгандыгын билесизби? Бекил ооруп, төшөктөн тура албай жатат. Ууда жүргөндө илбээсиндин артынан кууп бара жатып бутун сындырып алыптыр. Уулум Имран атасы-

нын ордуна Гара Таккурага каршы чыкты. Канча сурандым, канча жалдырадым... өзүнүн жашына карабай согушка чыгып салгылашты... Кара, кара, Деде. Мына мага көрүнүп жатат. Согуш аянтында эмне болуп жатканы көрүнүп жатат. Анын ажалы жакындады. Душмандын куруп калгыр кылычы көтөрүлдү, уулумдун башы эңкейип турат, ал кылыч уулумдун башын чабууга даяр турат, сизге да ушул нерсе көрүнбү, Деде?! Жардам сурайм, ырайым сурайм. Менин кара башым сиздин курмандыгың болсун, ырайым кылуудан баш тартасызбы?! Баарына өзүм күнөөлүүмүн. Менин күнөөм. Мен бакытсызым, таалайсызым..ах...ох...

Бекилдин аялы катуу кайгырып ыйлады, ханым, а менин акылыма «аялдын акылы кыска болот» деген ой келип, ишенбей кайра сурадым:

- Бекил өзү кайда?

- Кайда болмок эле? Үйдө ал. Төшөктө жатат, тура албайт. Ууда жүрүп бутун сындырып алыптыр дебедимби. Жолу оңбой калгыр Газзан. Өмүрүнүн аягына чейин иши оңбосун. Ушул жамандыктар ошол акмактын айынан болуп жатат.

- Газзандын буга кандай тиешеси бар? – деп таң калдым.

- Деде, мага уулумду гана кайтарып бериңиз, баарын, баарын айтып берем сизге. Болбосо... баарыңарга каргыш тилейм. Деде, мага уулум Имранды кайтарып бериңиз. Эгер уулумду кайтарып бербесеңиз, мен Теңирден силердин бир каардуу душманыңар миң каардуу душманыңарга айлансын деп дуба кылып сурайм. Бекил абгаздардын¹ канга баткан жерине көчүп кетүүгө ниеттенип жатат. Жадатып бүткөн мекенинен кетүүнү каалайт. Мунун себеби – Газзан. Сиз муну билбейсизби, Деде? Ошол унутулгус ууга сиз барбадыңыз беле, Деде?! Газзан Бекилди чоң ууга чакырган. Ошондон көрө өз өлүмүнө чакырса жакшы болмок. Сиз алардын ортосундагы чырга күбө болбодуңуз беле? Деде, сиз ырайымдуу адамсыз.

Теңирден сураңыз, эмнеңиз кетмек эле?! Чет элдик менин уулумду өлтүрбөсүн. Кара, ал уулумду өлтүргүсү келип жатат. Карасаңыз, мына, менин көз алдымда турат...

---

¹Абгаздар - абхаздар

Ханым, ошол эле түшүмдө, аял көргөн нерсеге ыкылас коюп карадым. Гара Таккурдун алдында тизесинде отурган Бекилдин жаш уулун көрдүм. Имрандын башы эңкейген абалда экен. Таккурдун кылычы Имрандын үстүндө көтөрүлүп турду. Тамырларымда мээримдүүлүк каны ойноп, ойум Жарык-ташка учту: «Оо Жарык-таш, таштардын акылманы, жанымдын сүйүктүү ташы, күчүңдү көрсөт, чет элдик жоокердин ниетин ишке ашырба, жаш жигитти өлтүрүүнү каалап жатат ал, ага жолто бол, Имрандын өлүмүн кийинкиге калтыр, көз алдымдагы элес токтоп калсын».

Менин оюм мага кайтып келгиче көз алдымдагы элес чынында эле токтоп калды. Чет элдик жоокердин колу-буттары сенейип катып калды, каректери гана таң калууну билдирип, көз чарасында айланып жатты. Жаш жигиттин башынын үстүндө көтөрүлүп турган кылыч абада илинген бойдон калды.

Ошондо ботокөз Чешме Хатунга айттым:

- Ырайым сурадың эле, эми кара. Теңир сага жардам колун сунду. Кара, көрдүңбү – көз алдыңдагы элес катып калды. Түбөлүк Теңир өзүнүн ырайымын көргөздү, сага жана сенин уулуңа боору ооруду. Эми баарын өз кезеги менен айтып бер – Бекил кайда, эмне деген кастык, согуш жөнүндө айтып жатасың? Газзанды эмнеге каргайсың? Баарын шашпай айтып бер. Сенин уулуң коопсуздукта, ал тууралуу кабатырланба.

Ботокөз Чешме Хатун адегенде көз алдыңдагы катып калган элестен көзүн ала албады. Анан мен көргөн нерсенин баарын ал да көргөндөн кийин менин буттарымды жыгылып кучактап, мындай деди:

- Деде, сизди мага кудуреттүү Теңирим өзү жөнөтүптүр! Деде, сиздин ыйыктыгыңызга шек келтиргендердин үйлөрү кыйрап, дубалсыз калышсын... Угуңуз мени, Деде. Күнөөм бар, Деде, Тилим соолуп калсын! Бекилдин буту сынганы оозумдан чыгып кетиптир. Оозумду кармап албай, кызматкер кызга айтып жибергем. Эгер муну билгенимде!...

- Мындан ары билип жүр: кызматчынын бешенесине кызмат кылуу эмес, айтканды кылуу жазылган, - дедим мен.

- Кызматчы бул жаңылыкты кимге айтканын жана ал андан ары кантип тараганын билбейм, Деде. Муну Гара Таккур угуп, күчтөнүптүр: «Бекилдин жерине чабуул жасоого шашалы, шамалдай зуулдап кирели, жолубуздан чыккандарды өлтүрүп, тонойлу. Ал бизге жашоо бербей калды эле, эми өчүбүздү алалы».

- Бекил төшөктөн тура албай жатты, ошондойбу?- деп ойлонуп сурадым.

- Так ошондой, Деде, төшөккө кадалып жаткан, Деде. Ал: «Уулум Имран менин ордума душманга каршы чыксын» - деп чечти. Мына ошентип ал... чыкты. Эмнеге босогодо сүйлөшүп жатабыз?! Үйгө кириңиз, Деде, өтүңүз. Бекил сизди көрүп абдан сүйүнөт.

- Ал мени кантип көрмөк эле, Чешме? Бул – түш го. Менин түшүмө ал кире албайт да. Сөзсүз кирет, Деде, сиз кире турган кылып коюңуз, эмнеңиз кетмек эле? Газзан менен чатакташкандыгы тууралуу ал өзү айтып берет, баарын анын оозунан угасыз. Анан мунун баарын Байандур-ханга айтып бересиз. Муну менен бирге эмне үчүн Газзанды кармаганымды да түшүнөсүз.

Качантан бери биз бири бирибиздин түштөрүбүзгө өз каалообуз менен кире баштадык, ушундай болушу мүмкүнбү? Жок, мүмкүн эмес. Башка бирөөнүн түшүнө өз каалообуз менен кирүүгө болбойт, бизге андай жөндөмдүүлүк берилбеген. Бирок бул аял эмне үчүн Газзанды кармап жатат, Бекилдин ушундай абалга кабылуусуна Газзан күнөөлүүбү жана Гара Таккурдун Огуздун чек арага жакын жерлерине орой кол салуусунда Газзандын күнөөсү барбы? Мына буларды аныктоо керек. Бир аз арсар абалда болуп, кайра ойлондум: «Аялдын акылы кыска». Анан ботокөз Чешме Хатундун артынан үйгө кирдим. Ал мени уктоочу бөлмөгө киргизди. Бекилдин төшөктө жатканын көрдүм, бети шишиптир, буттары чүпүрөк менен байланган. Эгер ушундай кайраттуу адам үн чыгарып онтоп жатса демек буту катуу ооруп жатыптыр.

- Бекил, баатыр, сага эмне болду? – деп босогодон сурадым.

Ханым, чынын айтсам, Бекил мага жагат. Ханым, бир жолу

Гүржистандан кадимки алымдын ордуна балдак алганыбыз эсиңиздедир. Бул согуш жарыялоонун белгиси экенин дароо түшүнгөнбүз, бирок бектердин баары согуштан буйтактап кутулууга аракеттенишкен, алардын эч ким чек арага жакын алыскы жерлерде жашап, согушууну каалабады, бир гана Бекил алдыга чыгып айтты: «Эгер Ханлар-хан кааласа, мен ал жакка барып, Огуздун чет жерлерин коргоого даярмын».

Ал жакка барды, жерди коргоду. Көп аракетин жана күчүн жумшады, атактуу эрдиктерди жасады, ошол убактан бери Гүржистандын чек арасынан Огузга эч кандай жаман кабар келбеди. Мен Бекилди анын Байандур-ханга, демек бүтүн Огузга карата болгон берилгендиги үчүн жактырдым. Ал эми азыр болсо анын алсыз абалда жатканын көрүп, абдан боорум ооруп, жүрөгүм кысылды... Ошол түшүмдө үстүмдө жолго кийип жүргөн жуббам¹ бар экен: анын жашырын чөнтөктөрүн аңтарып, бир чымчым майда кесилген чөптү алып чыктым. Бул чөп Жарык-таштын астында өсчү жана кереметтүү касиети бар эле. Аны чайнаганда кандай гана оору болбосун ал дароо жоголот. Оору жок болуп, анын ордуна жыргалчылык сезими пайда болот, адамды кыялга батырат, анын руху болсо өзүнүн убактылуу кабыгын таштап, асманга учуп чыгат, ал жакта эч кандай тоскоолдуксуз, эркин учуп, көңүлүн тойгузган соң кайрадан өзүнүн кабыгына келет. Мен колумдагы бир чымчым чөптү Бекилдин оозуна салып: «Чайна, чайна, коркпо», - дедим. Анан күтүп турдум.

Бекил мени алсыз көз карашы менен карап, таанып-тааныбады, бирок чөптү чайнай баштады. Бутунун өтө катуу ооруп жатканынан кыйналып, бизден кутулуу үчүн гана көңүлсүз, зорго чайнап жатты. Бара-бара өзүнө келе баштады, көздөрү ачылып, күлө баштады:

- Горгуд, сенсиңби? – мени тааныган сыяктанып сурады.
- Менмин, Бекил, менмин.
- Сен мага эмне бердиң? – деп Бекил сурады.
- Ал дары чөп, чайна, ооруңду жок кылат.

---

¹Жубба – эркектердин үстүнө кийилүүчү кийим; ички чөнтөктөрү кошо тигилген кылчыкжүндүү кийим.

- Оорум жок болду, Горгуд. – Кубангандыктан Бекилдин көздөрү жайнай түштү, бирок дароо эле көздөрүн жүлжүйтүп, сурады: - Сени бул жакка эмне алып келди, Горгуд? – Бекил төшөктөн бир аз көтөрүлүп, мутаккеге жөлөндү. – Чешме, - деп аялына бурулду. – кызматчыларга айт, сый тамак алып келишсин, бизге Горгуд өзү келиптир.

- Азыр сыйлоо убакыты эмес, бегим, - деп ботокөз Чешме үнүн акырын чыгарып, жерди карады.

- Кандайча? Эмне болду? Же жаман кабар барбы? Имран кайда?

- Имран...уулум менин... - Ботокөз Чешме Хатун кайрадан ыйлагысы келип, үнү дирилдеди.

- Бекил, сыйды койо тур, - деп мен селт этип кеткен Бекилге кайрылдым. – Мени ук.

- Горгуд, бутумдун ар бир сөөгү оорудан жарылып жатты эле, эми ал оорулар кайда учуп кетти? – Бекил сурады.

- Бекил, сен чайнаган чөп – дары чөп. Сенин ооруңду ошол чөп жок кылды.

(Бул жерде Байандур-хан мени токтотуп, дары чөп тууралуу кенен-кесири сурады. Дары чөп тууралуу билген нерсемдин баарын Байандур-ханга чачпай-төкпөй айтып бердим. Ооруну жана азапты басарын, аң-сезимди бөлөрүн айттым. Адам өзүн бирөө тарабынан көрө баштарын, рух денени таштап, чексиз мейкиндикти учуп айланып, кайра денеге кайрылып келерин майда-чүйдөсүнө чейин айттым. Байандур-хан ошондой чөп алып келүүнү буйруду, бирок анын эмне үчүн керек экенин айтпады. А мен болсо сурабадым, керек болгондо – өзү айтат.)

Бекил көз алдымда кубаттанып, өзүнө келе баштады. Көздөрү жаркырап, тынымсыз күлүп кирди. Эч кандай себепсиз эле күлүп жатканына өзү да айран калды. Анан капасынан эле эки жагын карап, бир демени издей баштады:

- Менин уулум Имран кайда? Ал жоого каршы урушка чыкпады беле, келе элекпи?

- Келе элек, - ботокөз Чешме Хатун башын көтөрбөстөн жооп берип жатты.

- Ага эмне болду? – Бекил мени карай тез бурула калды.

- Бекил, сенин уулуң Гара Таккурдун колунан өлүп кала жаздады, Кудайга шүгүр, жамандык болбоду. Согуштарда тажрыйба алып, быша элек уулуңду эмнеге Таккурга каршы согушка жөнөттүң? Ойлонбой иш кылыпсың, - мен Чешме Хатундун жүрөгүндөгүнүн баарын Бекилге айттым.

- Башка айлам бар беле? Газзандын мага эмне дегенин билесиңби? Сен кайдан билмек элең, ал ууда сен болгон эмессиң да.

- Бекил өзүн токтотуп, Ботокөз Чешмеге бурулду: - Горгуд менен жалгыз кеңешүүм керек, чыгып тур.

Ботокөз Чешме Хатун кайгыга толгон көздөрү менен мени бир карап коюп, чыгып кетти.

- Чоң аңчылыкта эмне болгонун укпадыңбы? – Бекил аялы чыккандан кийин дароо сүйлөп кирди. Азыр эми анын үнүндө таарыныч эмес, ачуу жана каардуулук билинип жатты. Ал сөзүн кайталады: - Салур Газзан аңчылык учурунда кара ниети менен кандай оюн ойлоп чыкканын билесиңби? – жана акырын кошуп койду: - Бейрек мени кандай сөздөр менен тилдегенин билесиңби?

- Уккан жокмун, сен айтып бересиң. Айтып берсең анан угам да.

- Мени ук, Горгуд. Жок. Адегенде Имранды куткаруу зарыл. Гара Таккурдан озушум керек. Анан. Баарын сага анан айтып берем. – Бекил төшөктөн турууга аракеттенди, бирок дароо чалкасынан көңтөрүлүп, оор дем алып, сүйлөдү: - Бутум сынды, Горгуд. Гара Таккур бул жөнүндө угуп алыптыр... Мага жардам бер. Менин уулум... - Бекил сөзүн токтотуп мени жалдырап карады.

- Аялың айтты. Кабатыр болбо. Мен бул ишти жайына койом.

- Кантип?! Кантип жайына койосуң?! Гара Таккурду билбейсиң. Күнөө менде, күчүнө кире элек баланы күчтүү Таккурга каршы койгон менде күнөө. Менин күнөөм...

Бекил чыдай албай көз жашы төгүлүп, боздоп ыйлап жиберди.

Айлам бар беле жардам бербөөгө ханым?! Кайрадан Жарык-таштын ырайымына кайрылууга мажбур болдум. Уйкудан ойгонбой туруп ичимен дуба кыла баштадым, ушунчалык катуу белилгендиктен жыгылып кете жаздап, бутумда зорго турдум. Бирок отургучтун бийик жөлөнгүчүн кармаганга үлгүрүп, бутумда туруп калдым.

Менин дубам мындай болду: «Оо, Жарык-таш, өзүңө бек кулуң үчүн жарыгыңдын кичинекей бир бөлүгүн аяба, Атаны, энени көрүп турасың, булардын чоң күнөөлөрү бар. Бирок жаш жигитте күнөө жок. Анын жаштыгын ая. Жарыгыңдын кичинекей бир бөлүгүн Гара Таккурдун көтөрүлгөн кылычына жибер. Кылычтын күзгүлүү кыры чагылдырган жарык жат жоокердин көздөрүн уялтсын. Жаш жигитти сакта. Ырайымыңды көргөз».

Жарык-таш менин дубамды укту, ханым. Өзүнүн жарыгынын кичинекей бир бөлүгүн алып, Таккурдун кылычына жиберди. Көтөрүлгөн кылыч жаркырады, анын жарыгы жат жоокердин көздөрүнө барып тийди, ал болсо чыдагыс жалтылдаган жарыктан көзүн жумду, а мен ошону эле күтүп тургам – убакытты созбостон ошол эле заматта элести кайра кыймылга келтирдим. Таккур көздөрүн кармап калганда кылычы колунан түштү. Имран дароо бутуна туруп, Таккур уруп түшүргөн кылычын жерден ала калды, анан аны жеңилген жат жоокердин мойнуна такады. Имрандын кубаты эбегейсиз көбөйө түштү. Гара Таккур Имрандын буттарына жыгылды.

- Бекил, сен көрдүңбү муну?! Жаш жигит Таккурду жеңди. Азыр анын башын кыйат. – Мен Бекилдин көздөрүн ачтым, ал да мен көргөн элести көрсүн дедим. Бекил ошол заматта өзгөрдү, анын ыйы кубанычтуу күлкүгө айланды.

- Эй, тез болгула! – деп кыйкырды ал. Тезирээк болгула, дасторконду жайнаткыла, Имран жеңиш менен кайрылып жатат!

Ботокөз Чешме Хатун бизге кантип кирип келгенин байкабай да калыптырмын, бутума жыгылуусуна тоскоолдук кылуу үчүн аны ийининен кармап калууга жетишип калдым. Аял боздоп-ыйлап кирди:

- Горгуд, Горгуд! Сизге ишенбеген адам өлсүн! Сиз – биздин атабызсыз, ата, Горгуд ата! Сиздин эркиңиз менен болду бул керемет! Теңир сизди, жалгыз сизди тандаган! Саламатта болуңуз, бактылуу болуңуз! Тагдыр сизге дайым ырайымдуу болсун! Сөздөрүңүз кыйналгандардын жанын дары сыяктуу айыктырсын! Биздин катуу тирегибиз болуңуз! Бекке айтыңыз...ага айтыңыз...Өз ханына чыккынчылык кылган адамдын алдында кандай жол ачылат – абийир менен атак жолубу же кадырсыздык менен уят жолубу? – Ботокөз Чешме Хатун аянычтуу, алсыз үн менен боздоп ыйлагандыктан, сөздөрү жүрөгүмө катуу таасир тийгизди, чыдай албадым, Бекилге жардам берүүгө жана эгер зарыл болсо ханыбызга да кайрылууга катуу сөз бердим. Ал эми андан кийин... Баары ханыбыздын эрки менен болот, ал эмне жакшы экенин билет. Бекил болсо мага төмөнкү нерсени айтып берди...

Дастан варианты боюнча белгилүү болгон Бекил менен Газзандын ортосундагы жаңжалдын жашырын себеби болгон экен. Аны азыр билебиз. Горгуд Бекилдин аңгемеси негизги маселеге тиешеси жок деп ойлогон. Анын бул ою албетте туура эмес болгон. Кол жазмада ал так ошондой деп жазат: «... Бекилдин тарыхы узун жана татаал. Анын биздин ишибизге кандайдыр бир тиешеси барбы же такыр жокпу – билбейм, аны сиз жакшы билесиз, ханым». Чындыгында чоң аңчылыктагы эпизод тыңчыны зындандан бошотуп, Огуздун сыртына айдап жиберген чыныгы күнөөкөрдү аныктоодо өзгөчө мааниге ээ. Окуянын маңызы сиздерге кийинчерээк түшүнүктүү болот.

Бекил мага мына бул нерселерди айтып берди, ханым. Күндөрдүн биринде Салур Газзандан кабар келди. Эгер Бекил келечекте зарыл иштери менен Огузга келип калса, сөзсүз мага кирсин, себеби Бекилди көптөн бери сыйлайм деп ниеттенип, анын атына арнап бир чоң той өткөрүүнү каалайм деп билдирет Салур Газзан. Ансыз деле Газзан мага дайыма сый көрсөтүп, чын жүрөктөн жакшылык тилеп келген. Бирок

Газзандын жылуу чакыруусу, жашырбайм, мени абдан кубандырды. Мага Газзандын кабарын жеткирген адам Гонур Годжа Сары Чобан эле. Мен ага кой короого барып, Газзанга шишкебек кылып жегенге эң семиз койлордон танда деп айттым. Огузга өзүм барганымда ууда өз колум менен кармаган эликтерди жана кийиктерди Газзанга белек катары алып барам. Сары Чобан мен айткандай кылып өзү каалаган койлордон жана козулардан тандап, бир короо койду Огузга айдап кетти. Арадан убакыт өтүп, күндөрдүн биринде мени Байандур-хан өзүнө чакырды. Сен Дузмурд сепилине байланышкан окуяны унутпасаң керек. Аршын Дирек биздин Газылыг Годжаны кармап алып, өзүнүн сепилинин үңкүрүнө камап салганы эсиңде болсо керек. Ошондо аны эч ким бошото албай койгон. Аны бошотууга аракет кылгандардын баарына Дузмурд сепилин алуу оңой эместигин айткам. Дузмурддун дубалдары бийик, анын үстүндө сепилдин өзүндөй бекем болгон жоокерлер турат. Бирок менин айтканымды эч ким укпады. Ал эми Амман болсо жалданма жоокерлерден аскер топтоп барыптыр, бирок ал да жеңиш менен кайткан жок. Газылыг Годжа асмандагы сыйкырдалган ай сыяктуу кол жеткис болуп калды. Байандур-хан мени менен дал ошол Дузмурд сепили тууралуу кеңешейин деген экен. Газылыг Годжанын жаш уулу Йейнек атасын камактан куткарууга хандан уруксат сураган экен. Хан макулдугун бериптир. Дузмурд турган жер жөнүндө билген нерсемдин баарын Байандур-ханга айтып берүүм зарыл экенин кабарлашты, сепилге баруу жана кирүү жолдорун – кыскасын айтканда жүрүштүн ийгиликтүү болушун камсыз кылган бардык керектүү маалыматтарды берүүм керек эле. Алдыда бизди өтө жооптуу жүрүш күтүп турду. Мен белгиленген убакытта Огузга келип, хан сарайына кирдим. Дузмурд сепилинин айланасын мен жакшы билчүмүн, ал жерди көп жолу кыдыргам. Бирок ошого карабастан ал жерге чалгынчыларды жөнөтүп, ар бир капчыгайды, ар бир жолду майда-чүйдөсүнө чейин изилдедим. Мына ошондон кийин гана мен өзүмдү ханга бул тууралуу баяндоого укуктуумун деп чечтим. Ошентип мен өзүмдүн билгенимди ханга уялбастан, ишенимдүү айтып

бердим. Сөзүмдүн акырында мындай дедим: «Жалданма жоо-керлер Дузмурдду ала алышпайт, ханым. Анткени ар бир жоо-кердин жүрөгү Огуз деп согушу керек».

Хан менин сөздөрүмдү жактырып, аягына чейин ыкылас коюп укту. Бир аз ойлонгон соң Газылыг Годжанын уулу жаш Йейнекти чакырып, тез аранын ичинде жүрүшкө даярдык көрүүнү жана ага Огуздун эр азаматтарын тандоону буйруду. Газзан да албетте бул кеңешке катышты жана хан сарайынын чыга беришинде мага мындай сөздөр менен кайрылды:

- Сени аңчылыкка чакырам, сен сөз берген кийиктер менен эликтерди көрбөсөк да эч нерсе эмес, биз сага сый көрсөтөбүз, Бекил. Сен азыр биздин коногубузсуң да. Чоң уунун өзгөчө даамы бар, туурабы?

Горгуд, менин кандай мерген экенимди билесиң, туурабы? Мен гана кийиктин бутун жаанын огу менен кулагына кадап койо алам, көп кийиктерге мына ушинтип белги койуп, өлтүрбөстөн, кайра бошотуп жиберчүмүн. Эгер ошол кийиктерди Огузда кимдир-бирөө кармап алган болсо, алардын кулагынан жана бутунан менин белгимди көрүп, ал кийиктерге мен укуктуу экенимди түшүнүп, мага жөнөтүп жиберчү. Эми менин үнүмдү ук. Ошентип Газзан мени чоң ууга чакырды, а мен ага кубандым. Ал ууга көптөгөн атактуу бектер катышты. Алардын арасында Шершамсаддин, Газзандын – агасы Гарагунн, ошондой эле Гара Чаккур да болду, өзүңө белгилүү болгондой ал жүргөн жерде уулу Гырггунг да болот эмеспи. Бейрек да болду. Ошентип адегенде Гара Чаккур жаанын огун бутага жиберди. Газзан аябай мактады, мергендин эмгеги зор деди. Гырггунг да атты, уктуңбу, жетиле элек Гырггунг, керемет ээ? Газзан аны да мактоого тойгузду. Бир сөз менен айтканда, ар бир аткыч Газзандын көңүлүн алууга жана макталууга аракет кылды. Мен да аттым, бул жолу өзүм-өзүмдөн ашып түштүм. Катуу чаап келе жатып, мен жебемди куйундай учкан кийикке жибердим, менин жебем шамалдан озуп, жаныбардын бооруна тийди, кабырга арасынан өтүп аркы жагынан чыкты. Кандай ойлойсуң, менин атканымды Газзан кандай баалады?

- Кандай? - деп сурадым.

- Газзан айтты: «Мергендин эмгеги чоң эмес, аты мактоого татыктуу экен». Мына ушинтип айтты! Атты мактады. Муну карасаң! Демек, анын ою боюнча мен эч нерсе эмес экенмин да. Газзанга айттым: Мен мыкты мерген деген даңкка ээ болгонумду Огузда баары билет, сага да бул жөнүндө белгилүү болсо керек...

- Газзан буга эмне деп жооп берди?

- Ишенбейсиң, Горгуд. Айткан сөзүнөн кайтпай, көшөрүп туруп алды, мындай дейт: эгер ат аракет кылбаса, атчандын атагы чыкпайт. Сенин атың акылдуу экен, мактоого татыктуу.

- Анан эмне болду?

- Анан бектер мени дагы бир жолу сыноону чечишти. Баарынан да Бейрек өзгөчө аракет кылды. «Газзан-бек туура айтат, мактоого албетте ат татыктуу», - деп баарынан катуу кыйкырып жатты ал.

Мен сурадым:

- Менин эмгегим жокпу?

- Жок! – деп Бейрек орой жооп берди.

Горгуд, каным башыма чыкты, көздөрүмдү тунарык жапты.

- Жаанын огун жабылган көздөрүм менен бутага тийгизүүгө даярмын, - деп айттым.

Алар жапырт күлүп жиберешти.

- Гүржистандын босогосунда отура берип, маңыроо болуп калыпсың, Бекил, - деп айтты Бейрек, бул анын сөздөрү.

Бектер унчукпай калышты. Оор жымжырттык пайда болду.

- Бейрек, - деп үнүмдү орой чыгардым, - мени сынай турган сен эмессиң. Мен тынчтыкты жана ынтымактуулукту каалайм, а сен болсо мага артың менен бурулуп жатасың. Чыкчы гана, ким мыкты мерген экенин көрөлү, андан кийин анан кимдин эмгеги көбүрөөк экенин билебиз, аттынбы же мергендинби...

Бейрек каарданып мени карай басты:

- Мен артым менен бурулуп жатамбы?

Мен Бейрекке жооп берген жокмун, ага жонум менен бурлдум. Салур Газзанга айттым:

- Бек, - дедим, - муну токтот, өз ордун билсин. Болбосо...

Бейректин оройлугу Салур Газзанга жаккандыгы көрүнүп турду. Бейрек ушундай кылык көрсөтөрүн Газзан мурдатан билген экен, муну мен эч кандай сөзсүз эле түшүндүм. Газзандын үнсүз колдоосун сезген Бейрек андан бетер күчөп, катуу баркылдады:

- Болбосо эмне? Айт, эмне унчукпай калдың?

Мен ага дагы деле көңүл бурбадым. Кайрадан Газзанга кайрылдым:

- Газзан, итиңе буйрук бер, үрбөсүн. Адепсиз сөздөрү үчүн жооп берет. Чекти билбейт экен бул күчүк.

Бейрек такыр жоошубады:

- Мен чекти билбейт бекем?! Бекил, сен Огуздан алыс жерде жүрүп жапайы болуп калыпсың, жалгыз карышкырга окшоп тоолорду жойлоп жүрүп айбандардан башка эч нерсени көрбөй калыпсың, адам кебетесин жоготупсуң! Эмне кыла аласың? Эч нерсе кыла албайсың! Сен өзүң чекти билгиниң, болбосо чаап саламын!

Ушинтип айкырган соң Бейрек кылычынын туткасын кармап калып, мага кабагын бүркөдү. Ачуумду зорго кармап, мен кайрадан Газзанга кайрылдым:

- Газзан-бек, акыркы жолу суранып жатам – басылт муну. Болбосо өзүм үчүн жооп бербейм.

Газзан абалды ыргатпоону чечти:

- Атактуу бектер, урушту токтоткула. Жетишет. Экөөңөр тең токтоткула. Эми мен сүйлөйүн. Биз бул жерге аңчылык менен көңүл ачуу үчүн келдик. Же унутуп калдыңарбы?

- Сен мени ит дедиңби? – деп Бейрек тынчтанууну каалабады.

- А бул жерде башка дагы ит барбы? Сен гана итсиң, - деп жооп бердим мен.

Бейрек кылычын сууруп чыкты:

- А сен ит да эмессиң, жаман чөө бөрүсүң... Урушка чык.

Мен кылычымды кармадым, бирок бул жолу Газзан атырылган Бейрекке каардуу кыйкырды.

- Мен сага айттым го – тез токтот, же уккан жоксуңбу?! Же уккуң келбей жатабы? Шершамсаддин, муну алып кетчи ары жакка.

Шершамсаддин Бейректи ийининен кармап, ачуусун муздак суу менен басуу үчүн булакка ээрчитип барды. Бейрек баргысы келбеди, бирок Шершамсаддин да тырышчаак болуп аны койо берген жок. Акыры Бейрек макул болду, бирок кастыкка толгон көз карашы менен мени бир карап алып анан булака жөнөдү.

- Эми сен мени ук, Бекил, - Газзан мени көзүнүн төбөсү менен карап турду. – Ук жана эсиңе тутуп ал. Менин жаамдын даңкы, жебелерим тууралуу кабар Трабзонго чейин жетти. Канчалык мыкты болсоң да Газзанга тең келе албайсың. Түшүндүңбү? Өз ордунду бил. Кайталайм: кийиктин бутун анын кулагына аттын жардамы менен кадап жүрөсүң. Бул - аттын эмгеги.

- Демек ушундай экен да? – мен абдан катуу ыза болдум.

- Ушундай, так ушундай. – Газзан түк моюн бербеди. – Атактуу бектер, ырастап койгулачы, ушундайбы?

Бектердин баары баштарын ийип: «ушундай, так ушундай» - дешип, Газзандын туура экенин билдиришти.

- Атактуу бектердин алдында сен мени шерменде кылдың Газзан, мени ылай менен аралаштырдың. Мындан кийин сени билгим да келбейт, сен да мени унут.

Газзанга айтарымды айтып, атымды бурдум, наибдерге¹ колум менен белги берип, артымдан жүрүүнү буйрудум. Ошентип үйүмө, өз аймагыма жөнөдүм.

Жолдо көп нерсени ойлондум, көп нерсени алдын ала билүүгө аракет кылдым, акыры бир чечимге келдим.

Газзан муну жөн калтырбайт, менин оройлугумду эч качан кечирбейт.

Мени тартынбастан каралады, кемсинтти, Бектер аны колдошту. Эгер Газзан кааласа мени Байандур-хандын алдында деле жаманатты кылып койот. Андан да жаманы, менин

---

¹Наиб – өзгөчө ишеничтүү жоокер.

жерлериме кол салат, анын наймиттери айылдарымды тоношот. Бейректен да көптү күтсө болот, бардык жамандыкка барууга даяр турат ал. Даярбы? Албетте, даяр! Эми ушунун бары менин эмгегиме сыйлык болобу? Эмне кылышым керек? Ошентип жаман нерселердин болушун алдын ала сезип, үйгө жетип келдим. Мени онбашылар тосуп алышты. Алар атымды алып, атканага алып барышты. Менин капаланганым көрүп, унчугушпады. Аңчылыктагы окуя ансыз деле эртең баарына белгилүү болот. Наибдер да жолдо унчугушкан жок, бирок аңчылыктагы жаңжал аларды да көңүлсүз калтырганы көрүнүп турду. Анын үстүнө алар Байандур-хандан да коркушту, анткени эгер Байандур-хан Газзандын сөзүнө кирип, бизге ачуулана турган болсо, мага гана эмес, аларга да жаман болмок. Үйдө аялым менин үтүрөйгөн жүзүмдү көрүп, сурады:

- Эмне болду сага, бегим, үйдөн шайыр кеттиң эле, солуп келдиң го?

Ага жооп бердим:

- Газзан мени атактуу бектердин алдында жаманатты кылды. Аңчылыкта элик менен кийиктерди жаа менен атып жатканда болду бул окуя. Мени кемсинтти. Аңчылыктагы ийгиликтеримди менин эмес атымдын эмгеги деди.

- Ошол элеби? Антсе эмне болуптур? Айтса айтыптыр да. Сага Огуздун бардык жеринен сен белгилеген эликтер менен кийиктерди жөнөтүп жатышат го. Газзан айтса айта берсин... ал өзүнүн сөзүнө өзү да ишенбесе керек.

- Жок, мени Газзан ыза кылды. Бейрек менен да эсептешишим керек.

- Бейректин кандай тиешеси бар? Ал эмне кылды?

- Баарына ошол күнөөлүү. Көпкө чыдадым. Мен аны менен урушпоого канчалык катуу аракет кылсам, ал ошончолук катуу оройлук көрсөттү мага. Менин алдымда кылычын жылаңачтады. Атактуу бектер бизди ажыратып калышты. Мен кандай чечимге келгенимди билесиңби? Мени ук: Газзан менен Бейректин биригип мага кол салуусун күтүп отурбастан алыс жерге көчүп кетүү зарыл. Огуздан көңүлүм калды. Билем, бул – чоң күнөө, бирок башка жол жок.

Аялым мага жалдырай баштады:

- Токто, бегим, ойлон, султаным менин. Жашоодо чыккынчыларга түз жол болбойт. Жаныңды кейиткен оор ташты ыргыт, күйөөм менин. Өзүңдү жөндөн жөн кыйнаба, азап тартпа. Сарысанаа болбо. Андан көрө ууга барып кел, жаман ойлоруң жоголот. Жаныңа эр азаматтарыңды алып, тоолорго чык, биздин жерлер Газзандын аңчылык кыла турган жерлеринен кем калышпайт. Ал үч жолу Газзан болгондо да сен өзүңдүн бааңды билесиң да, Бекил. Эгер сен болбосоң, бүткүл Огуз бир да күн тынч жатпайт, султаным. Же Огузду алыс жерде туруп Гара Таккурдан коргоо оңой иш көрүнөт бекен?! Эгер андай болсо эмне үчүн эч кимиси бул жакка келүүнү каалабайт? Жалгыз сенден, сенин демиңден корккондуктан душман Огуздан алыс турат! Андай эмеспи? Биздин чалгынчылар ушундай деп айтышкан жокпу? Силкин, менин баатырым, аттардын ээрлерин албасын деп айтайын. Аңчылыкка чык, жаңы эт жегим келип жатат, мен үчүн аң уулап кел, Бекил, менин батыр Бекилим...

Ошентип менин аялым мени оор ойлордон алаксытты. «Газзан – Байандур-хан эмес. Андан көрө эсимди жыйып Байандур-хандын өзүнө барайын, ага баарын айтам. Хан Бейректи жазаларына ишенем. Ал өзү кылган ишине жооп берет. Ал Газзандан да көбүрөөк күнөөлүү. Куйругун шыйпыңдаткан жаман ит. Мындай жек көрүндү өнөрдү Байбурддан үйрөнсө керек. Аялым туура айтат, ууга чыгып келишим керек, караңгы ойлордон алаксыйын, аялым туура айтат, мен ачууга алдырып жатам. Кызуу башка акылдуу ойлор келбейт». Ушинтип ой жүгүртүп, узак жолдо чарчаганыма маани бербей, эр азаматтарды кыйкырып, өзүмдүн онбашыларым менен наибдеримди алып, атка отурдум. Биздин тоолор тик өөдө, бийик, чөптөрү койуу. Бул жерде кийиктер, тоо эчкилери жана аркарлар абдан көп. Тоолорго аңчылыкка чыга элегиме көп болду, аялым туура айтат. Жигиттер, жөнөдүк тоого, менин артымдан жүргүлө, кеттик!.. Куу аны!.. карма аны!..Эй карма аны!.. эхей!..

Бекилдин аңчылыктагы кайраттуу үндөрүнөн дароо ойгонуп кеттим, көздөрүмдү ачтым, өзүмдү Жарык-таштын алдында отурганымды көрдүм, ханым.

Шах өзүн элчилер менен жакшылап сүйлөшүүгө даярдаган эмес, ошондуктан аны чыдамсыздык кыйнап жатты. Анын адаттагыдан айырмаланган мындай жүрүм-турумунун себебин өзү жана Гусейн-бек Леле гана билет эле. Бирок шахты дайыма байкап жүргөн вазир жетиштүү далилдери жок болсо да өзү билген маалыматтын чегинде момундардын бийлөөчүсүнүн башкача маанайынын себебин издеп, тапчу. Ал тапкан себептер чындыкка жакын эле. Леле менен бир аз сүйлөшкөндөн кийин шахтын маанайы өзгөргөндүгү көрүнүп турду, бирок алар эмне жөнүндө сүйлөшүштү? Бир аз убакыт мурда эле ойго келгис алыс жолдон келген башка жердик элчилерди кызыгып күтүп жаткан шах эми алардын сөздөрүн көңүлсүз угуп, кээде аларга кайдыгер да карап жатты.

- Менин шахым, сенин курманың болоюн, алар биздин эң акылдуу бийлөөчүбүз алардын аймактарына элчи жөнөтүү жөнүндө каалоосу бар бекен деп сурап жатышат? – Вазир оозун шахтын кулагына алып келип сүйлөгөндө гана шах анын сөздөрүн уга баштады, анан башын буруп, мындай деди:

- Жөнөтсө жөнөтөбүз. Жакшы ой экен. Иншалла, ошондой ниетибиз бар. – Шах элчилерге макулдугун билдирип башын ийкеп койду. Анан кайрадан сөзүн улады: - бир нерсе аткарардан мурда биз дайыма «иншалла» дейбиз. Котор муну...

Элчилер төрт адам болуп келишкен. Алардын бири түрк тилин билет экен, дал ошонусу сөздөрүбүздү которуп жатты.

- Урматтуу элчи, жолдо канча убакыт болдук дейсиз? – деп шах котормочуну күтпөстөн дагы бир суроосун узатты.

- Бир жыдан ашык убакыт жүрдүк, бийлөөчү.

- Бир жылдак ашык убакыт. Ошончолук алыс жол жүрүп келгениңер үчүн ар бириңер биздин колубуздан баалуу сыйлык алууга татыктуусуңар. Булардын борбор шаары чынында эле суунун ортосунда турабы? – шахтын үнүндө мыскыл менен ишенбөөчүлүк бар болчу, бирок ишенбөөчүлүгү көбүрөөк эле. – Абдан жакшы, демек мындай... - Дагы котормочуну күтпөстөн шах элчилерге улуу кабыл алуунун аяктаганын бил-

дирип тактысынан турду. Баары ордуларынан туруп, шахтын эмне деп айтарын күтүштү. Шах мындай деди:

- Силер узак жол жүрүпсүңөр, чарчадыңар. Вазир, конокторду сага тапшырдым. Аларга кам көргүлө, айткандарын ыкылас коюп аткаргыла. Бир-эки күндөн кийин сүйлөшүүнү улантабыз.

Андан кийин бир да сөз айтпастан шах бөлмөдөгүлөрдү бир карап коюп, такты турган бөлмөдөн шашылып чыгып кетти. Вазир, элчилер жана хан сарайынын башка кызматкерлери хан чыгып кеткиче баштарын ийген абалда күтүп турушту. Андан соң вазир элчилердин отуруусун суранды. Ал өзүнүн толкуданганын зорго жашырып, сүйлөшүүнү улантууга аракет кылды. Элчилердин өздөрүнүн борбор шаары, басып өткөн жолдору, өз жерлери тууралуу аңгемесин көңүл коюп угуп жатып жана ага белгисиз болгон расалардын, элдердин аталыштарын түшүнүүгө аракет кылып жатып, вазир ар бир айтылган сөздү өзүнүн күчтүү эс-тумуму менен сактап калууга аракет кылды. Кээ бир нерселерди шахка баяндап берүүм керек болуп калышы мүмкүн деген ойдо өзүнүн күчтүү эс-тумумуна ишенбестен кагазга жазып жатты. Бирок шах менен Леленин этикет маселелерине бекем болгон шахтын жүрүм-турумуна таасир тийгизген кыска сүйлөшүүсү тууралуу ойлор көңүлдү бир жерге койууга жолтоо болуп, элчилердин сөздөрүнөн мүмкүн болгон жашырын маанини издөөгө, алардын сөздөрүн бөлүүгө жана кайра-кайра суроого мажбур кылды. Шах кеткенден кийин элчилер өздөрүн бир аз эркинирээк сезип, акчачтуу, кызык жана элейип караган бул сарай кызматкеринин ар бир суроосуна терең жооп берип жатышты.

- Эгер сиздерге элчилерди жөнөтсөк, анда алар сиздердин айтууңуздаар боюнча Осмон жерлери аркылуу өтөт экен да. Андан башка жол жокпу? – Вазир өзүн кызыгып жаткандай көрсөткүсү келгени менен аракети ишенердик болуп көрүнгөн жок.

Элчилердин башчысы, куба жүздүү ромей¹ суроонун маңызын түшүнүп, көпкө ойлонуп калды, анан картаны

¹Ромей – византиялык грек.

ачып, үнүн акырын чыгарып, өзүнүн узун, кургак бармагы менен башка элчилерге картаны көргөзүп, алар менен кеңеше баштады. Андан соң ишенимдүү жооп берди, Тилмеч анын сөзүн мындай деп жеткизди:

- Мен улуу урматтуу вазир мырзага айткандай, бул - эң кыска жол жана ал так ошол Осмон империясынын жерлеринен өтөт. Андан башка жолдор да бар.

Биздин билгенибиз боюнча дагы бир нече жол бар. Бирок алардын узактыгын, ошондой эле деңиз саякатынын кооптуулугун жана чоң жолдордогу көптөгөн каракчыларды эске алуу зарыл...

Эгер ханыңыздар кааласа биз сиздерге ыңгайлуу болгон жолду аныктап, аны картага майда-чүйдөсүнө чейин белгилеп беребиз. Осмон жерлеринен өтсө да аларга билинбей тургандай болот.

- Албетте, албетте. Сунушуңуздарды өтө даанышман устатыбыз менен талкуулайбыз...

Элчи сүйлөшүү учурунда биринчи жолу кайра сурады:

- Улуу даражалуу шах менен эмеспи?

- Шахыбыз – биздин өтө даанышман устатыбыз, ал биздин руханий окутуучубуз, биз өзүбүздүн ханыбыз үчүн өз өмүрүбүздү курмандыкка чалууну сыймык катары көрөбүз. Ханыбыз баскан жер ыйык, - деп вазир чыныгы сүйүү жана сыймык менен айтып жатты. Анан бир аз унчукпай туруп, кайрадан сурады: - Демек сиздердин картаңыздар боюнча Осмон жерлери узакка созулат жана туура сиздер менен биздин ортобузда жатат... Кызык... - вазир бир аз ойлоно калып, дароо кийинки суроосун узатты: - Силердин борбор калааңар чынында эле деңиздин ортосунда турабы? Элчилер бири-бирин карап, дагы бир жолу ооба деп жооп беришти. Вазир өзүнүн кагазына бир нече белгилерди койду, анан конокторду түшкү сый тамакка чакырууну кааларын өтө меймандос маанайда билдирди. Коноктор ыраазычылык билдирип макул болушту жана көнбөгөндүктөн уюп калган буттарын жазышып, ордуларынан турушту. Басып бара жатып «жакшы, абдан жакшы, өтүңүздөр, өтүңүздөр» деп сүйлөп вазир конокторду ээрчи-

тип кетти. Сарай кызматкерлери өз наамдарына жана кызматтарына жараша алардын артынан жөнөштү. Диванхана кайрадан бош калды.

* * *

...Өтө жарык, улуу урматтуу шах өзүнүн улуу буйругу боюнча сонун бактын алыскы бурчунда курулган жашыруун эс алуу бөлмөсүнө шашылып басып кетти. Шахтын жакындаган демин уккан Леле эшикти ачты, жана шах босогону аттар замат эки жакка ачылма эшиктерди дароо тарс эттире жапты. Шах Лелени чала-була карап, бир деме жөнүндө үнсүз сурады, Леле макул болуп башын ийкеди жана шах дароо өзүнүн укточу бөлмөсүнө кирди. Бөлмөдөгү терезенин жанында бир жаш жигит толкунданып турган, шахты көрөрү менен ал дароо үстөмөнүнөн жыгылды. Шах бетинен рубандды шашылбастан чечип, жаш жигиттин жанына келип бир заматка катып калды, анан аны ыкылас коюп карай баштады. Гуссейн-бек Леле да алардын жанына келди, бирок шахтан бир далай аралыкта турду. Шахка баш ийип жатканын жана анын каалаган буйругун аткарууга даярдыгын билдирүү иретинде ал өзүнүн колдорун көкүрөгүнө алды.

- Адегенде ордуңан тур, анан бул жерге келип, бетинди жарыкка бур, - ушул сөздөрдү айтып шах жаш жигитти жарык жерге алып келип, анын бетин ыкылас коюп карай баштады. - Бардык мактоодон артык, ааламдардын жаратуучусу Аллага шүгүр. Кудуреттүү Жаратуучу мындан сонун нерсени буга чейин жасабаса керек, - суктанып карап бүткөн соң шах мына ушинтип айтып, өзүнүн жата турган жеринин жанында турган византиялык жарымкреслого барып отурду. Анан Леле тарапты карап:

- Леле, жооп берчи, муну каяктан таптың? - анан күтпөстөн кошумчалады: - Сен да миң мактоого татыктуусуң...

Леле тыныкпай жооп берип жатты:

- Сиздин курмандыгыңыз болоюн, менин өтө даанышман устатым, сиздин буйругуңузду алар замат бул иш мамлекет-

тик маанидеги иш экенин түшүндүм. Машалла¹, сиздин акыл-мандуулугуңуздун чеги жок. Эч кимди сурай албадым, ошондуктан купуябызды сактоо үчүн ар бир айылга өзүм барып, жөө кыдырууга туура келди. Өлкөнүн баарын акырындык менен изилдеп чыктым. Адегенде бир нече адамды тандадым. Бирөөнүн муруну окшош болсо жаагы башкача, жаагы окшош болсо, кулактары башка. Кыскасын айтканда, сиздин туура жолуңузда курман болоюн, ханым, алдыңызда турган жаш жигиттен башка ылайыктуусун таба албадым. Эгер бул жигит сизге да жакса...

- Жагат, абдан жагат. Аты ким экен?

- Аты Хызыр, шахым. – Леле жаш жигитти көзү менен белги берип эскертти. Лелеге жаш жигит шахка өз алдынча жооп берүүгө ниеттенгендей сезилди окшойт.

- Ага иштин маңызын түшүндүрдүңбү? – деп сурады шах.

- Түшүндүрдүм, ханым. Сиздин ар бир буйругуңуз - ал үчүн мыйзам, сиз үчүн өмүрүн берүүгө даяр.

- Абдан жакшы... Андай болсо ал адегенде эртең сени менен чогуу эл алдында эрте мененки намазга жыгылсын.

- Угам жана багынам, шахым. Бирок сиз өзүңүз таң атканда шаарга сейилдеп чыгууну каалабадыңыз беле? Барга барууну каалагансыз...

- Шаарга вазир менен барам. Бирок...ага бул тууралуу сөз айтпа – тыйуу салам! Өзүң түшүнүшүң керек. Биздин негизги максатыбыз – жөнөкөй адамдарды, хан сарайынын кызматкерлерин жана кичинесинен баштап чоңуна чейин баарын мен бир эле убакта ар жерде боло аларыма ишендирүү. Экөөбүз чечтик. Эми аны даярдоого кириш, ал менин басканымды, адаттарымды үйрөнсүн, бирок...менимче ага рубанд керек, эрте, эмне дейсиң? – деп сурады шах.

- Эрте, сиздин курманыңыз болоюн, албетте эрте. Бул иште эч качан шашылбоо керек. Баары акырындык менен болот. Туура айтасыз, ага азыр рубандсыз чыгууга эртелик кылат.

---

¹Машалла (араб.) – Алла сактай көр.

Шах Хыззырды дагы бир жолу ыкылас коюп карады. Жашыруун белгини, такты табууга аракет кылгандай көрүндү. Тапкан жок, ошого ыраазы болуп турду:

- Жакшы, мен барайын. – Анан эки жагын карады. – Ал бөтөн көздөрдөн алыс болууга тийиш, ушул жер ага ылайыктуу. Ага бурчка төшөк салып беришсин деп буйрук бер. Дагы бир нерсе, Леле... жакшы эстедим – ага шатранж¹ ойногонду үйрөт.

- Угам жана багынам, шахым. Үйрөтөм. Ал өзү деле... - Леле өзүнүн сөзүн жарым жерден үздү.

- Ал өзү эмне?

- Ал өзү, шахым... - Леле муну айтып туура кылып жатамбы же унчукпашым керекпи деп бир чечимге келе албай абдырап калды, бирок анткени менен кеч болуп калды: жебе жаадан чыгып кетти. – Ал өзү ыр жамактай алат.

- Ыр жамактай алабы? – деп шах таң калды.

- Ооба, менин шахым, жамактайт.

Шах башка суроо берген жок. Жаш жигитти дагы бир ирет жакшылап карап, бөлмөдөн чыгып кетти. Леле шахты эшикке чейин узаткан соң Хыззырга кайрылып келди.

Килемге отуруп, буттарын кайчылаштырды. Жаш жигитке белги берди, ал жакын келип маңдайына отурду. Экөө тең унчукпай отурушту. Көпкө чейин ошентип отурушту.

* * *

Бара-бара Хыззыр шахка, менин өмүрүм анын буттарына ыргытылган курмандык болсун, мурдагыдан да көбүрөөк окшошо баштады. Леле бара-бара ага эл алдына чыгууга көбүрөөк уруксат бере баштады. Кээде ал диванханада рубанддын алтын чачыларын колу менен сылап отуруп калат эле, анын айланасында мыйзамга ылайык баштарын ылдый түшүрүп отурган сарай кызматкерлери болсо анын алтын жиптерди кармап жаткан бармактарынын кыймылын тымызын байкашып, шах, тактап айтканда Хыззыр, сыяктуу ушун-

¹Шатрандж (фарс.) - шахмат

дай сонун бир жанды жараткан Аллага алкыш айткан дубаларды айтышат эле. Ал кылган бардык нерсе, анын тургандыгы, отургандыгы, башын бургандыгы, хамуш¹ берүү үчүн колдорун эч кандай кыйынчылыксыз жана тез кыймыл менен жогору көтөрүүсү – бир сөз менен айтканда, андагы бардык нерсе падышалык кадырды билдирип жатты, ал өзүнүн турушу менен шах болчу, шахтан башка эч кимге окшогон жок. Леле ага шатранж ойногонду эчак эле үйрөтүп койгон. Кээде сакчыларды бактан чыгарып жиберип, ал жерге обочо бир жай даярдачу, ошол жайда шах менен Хыззыр шатранж ойношушчу, Леле болсо аларды суктанып карап турчу. Биздин бийлөөчүбүз, шах, бактын бурчундагы чөп баскан ушул гүл аянтчасын жакшы көрүп калган. Улуу иштерден бошогон убакта ал ушул жерге келип, Хыззырды жанына чакырып, анын жакындары менен туугандарынын жана айылынын жашоосу жөнүндө сурап, аңгемелешет эле. Хыззыр борбордон алыс жерде жайгашкан тоо айылында туулган. Анын атасы тирүү болчу, эже-карындаштары аны менен бирге турушчу. Апасы болсо каза болгон, аны сел алып кеткен. Бардык үй иштерин улуу эжеси аткарчу, анын аты Зарниса эле. Атасы болсо акырындык менен карылыкты кечирип жаткан. Шахка кызмат өтөгөн эмес, бирок ошого карабастан бир жолу шахтын Дагестанга багытталган согуштук жүрүшү үчүн адамдарды чогултуп жаткан жүзбашылардын чакырууларын угуп, гызылбаштарга² кошулган, бирок кайрылып келген соң эмнегедир алардын катарынан чыгып кеткен. Эгин эккен, чөп чапкан, түшүм жыйнап аны Ардебильге же Табризге алып барып саткан – кыскасы, колунан келишинче үй бүлөсүн бакканга аракет кылган. Карындашы - Периниса бойго жете элек кыз эле. Аны карап Хыззыр ойго батат болчу, энесиз чоңоюп жаткан кыз...

---

¹Хамуш (фарс.) – жүз башынан баштап шахка чейинки бардык даражадагы башчылар берүүчү «назар», белги.

²Гызылбаши (түрк.) – сөзмө сөз: кызыл баштуулар; сефевиддердин кошумча аты, согуштук жүрүштөрдө башка оролгон кызыл таңгычтардан келип чыккан ат.

Шахка байланышкан бул үзүндүнүн акыркы саптарын асты жактан окууга мүмкүн эмес болуп калган, кийинки бети болсо такыр жок. Кийинки аңгеме менен мурунку аңгеменин ортосунда эч кандай байланыш жок. Мындан ары Хыззырдын үй бүлөсү жөнүндө эч кандай толук маалымат ала албайбыз деп окуяларды озуп, ишенимдүү түрдө, айтсак болот. Анда бул аңгеме эмнени билдирет? Эгер ал баары бир толук эмес болсо анда эмне максат менен башталган?! Хыззырдын тагдырынын кийинки окуялар учурундагы таң калардык өзгөрүүлөрү анын атасынын жана эже-карындашынын тагдырларына кандайдыр бир деңгээлде таасир тийгиздиби? Алардын тагдыры эмне болду?! Бул жөнүндө да так бир деме деп айтуу кыйын, а балким такыр мүмкүн эмес. «Толук эмес Кол жазманын» жоголгон сырлары дагы бир сырга көбөйдү...

- ...Сен кантип күн сайын ыр жаза аласың? Жөндөмүң жок болсо ыр жазуу мүмкүн эмес, туурабы?

Бул суроону берип жатып шах Хыззырдын бетине кадала карап жатты. Хыззыр болсо оюнга өтө берилип кеткендиктен шахтын сөздөрүн укса да аларга адегенде көңүл бурган жок. Мындайга ыңгайсызданып кеткен Леле Хыззырды муштуму менен түртүп уялтайын деди эле, бирок шах аны токтотту:

- Ага тоскоолдук кылба, ойлонсун, тузакка кабылды ал. Леле, тиги жерди карачы... - Шах колун кызгылт түптөр турган тарапка созду.

Леле бурулуп, тикенектүү бутактардын арасынан бошонууга умтулуп, курулай аракеттенип, тырышып жаткан кичинекей чымчыкты көрдү.

- Барып аны бошот, учсун, - шах Лелени жарым-жартылай сурап, жарым-жартылай буйрук берди. - Ал эми сен, - шах Хыззырга кайрылды, - канчалык аракеттенсең да бул абалдан чыгуунун жолун таппайсың, анткени андай жол такыр жок. Ишиң чатак, жаш жигит. Атың туюкка такалды. Жеңилериң шексиз, багын.

Шах жооп күтпөстөн тизесин бир чаап алып ордунан турду. Леле бутактардан бошотулган чымчыкты кармап шахтын жанына келди.

- Шахи-Мардандын¹ аты менен айтам, байкушту кыйнаба. Аны койо бер, учсун, - шах бул сөздү айтканда жашырын кейип жатканы билинди.

Леле колун көтөрүп, бармактарын ачты, чымчык силкинип алып, жогору карай учту, анан бакты бир айланган соң көзгө көрүнбөй калды.

- Сен кантип ыр жазарыңды айткан жоксуң. Өткөндө бир ыр жазгансың, бирок бүгүн – такыр башка ыр жаздың. Аларды эсеме сактай албай жатам, бирок алар мага абдан жагат.

Хызырдын көздөрү жалтылдап, эриндеринде бактылуу күлкү пайда болду:

- Жакшылыгыңыз жүрөгүмө дем берет, бийлөөчүм. Сиздин улуу рухуңуз жаныма таасир тийгизет!

- Устатыңа алкыштар болсун. Сагачы, Леле, ырлар жагабы, же?..

- Жагат, абдан жагат, сиздин курмандыгыңыз болоюн...

Шах ыраазы болуп күлүп койду, бирок артынан дароо эле каарданып, бетин рубанд менен жапты. Бул - сүйлөшүү аяктаганын жана шах кетип жатканын билдирген белги болчу. Эртеси аларды оор күн күтүп турган. Кечки убакытка согуш кеңеши дайындалды. Акыркы убакта шахтын ойлорунан өзбектердин жол башчысы Шейбани-хан такыр кетпей койду. Эмнеге экени белгисиз бирок аны ойлогон сайын шахтын ачуусу келчү. Шах аны алыстан эле жек көрчү, Шейбанинин бар болушунун өзү эле шахтын кыжырын келтирчү. Жакынкы убактан бери согуштук жүрүшкө даярдык көрүлүп жаткан. Ал кандай болорун жана эмне менен аяктарын бир гана Жараткан билген жана андан башка дагы...

* * *

...мындан сырткары менин дарымдын жардамы менен Бекилдин буту тез айыгып жатты, жана ал өтө кубангандыктан мени жанынан койо бергиси келген жок. Кандай болгондо да

---

¹Шахи-Мардан (араб.) – сөзмө-сөз: ардактуулардын шахы; Мухаммед пайгамбардын күйөө баласы Алинин сыйлуу наамы.

түш бул түш, ханым. Түштө көп нерсе бизге көз каранды эмес. Мен Бекил менен сүйлөшүүмдү бүтүрүп, аны менен кош айтышып чыгып кеттим. Карасам Ботокөз Чешме Хатун мен биринчи көргөндөгүдөй баягы эле таштын үстүндө отуруптур. Мени күтүп отурган жокпу? Мен кызыгып сурадым:

- Дагы эмне болду, кызым Чешме? Жаның дагы эмнени каалап турат? Уулуң куткарылып, сага кайрылды. Улуу Теңирге шүгүр, аман-эсен. Дагы эмне жөнүндө капаланып жатасың?

(Алкыш билдирген сөзүмө ичимден Жарык-ташты да коштым. Антпей койо албадым, анын себеби сизге белгилүү, ханым.)

Ботокөз Чешме Хатун бат жооп берген жок. Мени кайгылуу көз карашы менен карап, өзүнүн аңгемесин мынтип баштады:

- Атабыз Горгуд, саламатта болуңуз, бактылуу болуңуз. Кудуреттүү Теңир сиздин күндөрүңүздү биздин кубанычыбыз жана жыргалчылыгыбыз үчүн узартсын. Мага кулак салыңыз, ак ниет Горгуд ата. Бекил-бек сизге биздин башыбызга түшкөн жамандыктардын чыныгы себебин айтып бергендир. Мени да угуңуз. Бекил үйгө келип мындай деди: Мен бүтүн Огузга капа болдум. Өз элимди жек көрүп калдым. Көзүмө көрүнгөн жакка көчүп кетүү тууралуу ойлонуп жатам. Мен Бекилге мындай деп жооп бердим: «Сен Газзанга капаланып жатасың, сен айткандай болсун. Бейрекке ачууң келип жатат, түшүнөм, өз оюңда кала бер, бирок биздин ханыбыздан, бийлөөчүбүз Байандур Ханлар-хандан жүзүңдү бурба, бегим. Антыңа чыккынчылык кылба, бир жолу берген сөзүңдөн аттап өтпө. Антты бузган адам бул дүйнөдө бактылуу болбойт. Гүржистандын түпкүрүнө көчүп кетем деп айттың эле – дароо жамандыктар келди башыбызга. Болгону бир сөз айтып койдун, бирок бул сөз эрдин сөзүбү?! Огузду жек көрүп калдым деп айттың. Сөз гана айтып койгонуң менен бул сөз баатырдын сөзүбү?! Айтылган сөздөрдү турмушка ашыруунун деле кажети жок, чыккынчылык жөнүндө шайтан туудурган ойдун сенин акылыңа киргени эле жамандык үчүн жетиштүү болуп калат. Ошол сөздү айтканыңдан кийин эмне болду! Гара Так-

кур жетектеген жоо ошол замат биздин жерлерге көп сандап кирип келди. Бул белги эмеспи?! Уулубузду согушка жөнөттүң, ал өлүмдөн кокусунан аман калды. Кайгынын ордун чыккынчылык толтурбайт, ал бакыт алып келбейт. Кандай болгондо да, эмне болгондо да, сизди, Горгуд ата, Теңирим өзү бизге жардамга жөнөтүптүр. Чоң балакеттен кутулдук. Теңирден да суранып жатам, сизден да суранам, жардам бериңиз. Бекилди туура жолго салыңыз. Газзанды Байандур-хан жоопко тартабы же Бейректи жазалайбы, бул анын өзүнүн иши. Канча жыл өттү, бирок эмне өзгөрдү? Огуздун чектерин Бекил коргоп жатканы жалганбы? Байандур-ханга берген сөзүн Бекил ыйык сактаган жокпу? Кооптуу болгон чек ара жерлеринде жан аябай, эс албай, дубалдай бек туруп, Огуздун кире бериш жерлеринен өтүп, бүтүн Огузга кол салууга ниеттенген душмандардын мизин кайтарып турган Бекил эмеспи? Эмне үчүн мындай каарга калдык? Эмне үчүн Газзан менен Бейрек биздин келишпес душмандарыбызды кубанкылары келди?! Кантип эле Бекилдин өлүмү Огузга тынчтык алып келсин?!

Менин көңүл коюп угуп жатканымды көрүп, Ботокөз Чешме Хатун андан бетер козголду. Бирок байкуш абдан кыйналып, чарчагандыктан алы кетип, унчукпай калды. Мен ага айттым:

- Чешме, кызым, эгер айткан сөздөрүң чын болсо, Бекилди сага тапшырдым. Ага чыккынчылык жөнүндө сүйлөмөк турсун ойлонууга да уруксат бербей. Азыр ал төшөктө жатат. Тоскоолдук кылба, эс ала бербей, ага суу бер, тамак-аш бер, саат сайын көңүлүн ачып тур. Мага ишен, сенин сөздөрүңдү сөзсүз биздин Байандур-ханга жеткизем. Газзан менен да сүйлөшөм. Тынчтана турган эч нерсе жок, ишти жөнгө салабыз деп ойлойм. Таарынычтарды Теңирдин жардамы менен жок кылабыз, алар изсиз жоголот, билгин муну. Мага бир нерсени гана айтчы: Бекил төшөктө жатып калганын душман кантип биллип алган? Бекил жоокерлерди жетектей албастыгын аларга ким айткан?! Же аймагыңарда тыңчы пайда болгонбу?

Ботокөз Чешме Хатун көпкө чейин унчукпай турду. Акыры оор үшкүрүп, мындай деди:

- Горгуд ата, ким күнөөлүү экенин билгиңиз келеби? Күнөө менде. Ооба, ооба, мага антип карабаңыз. Күнөө менде. Бул окуянын башы узакта жатат. Бекил менен Бейректин ортосундагы чыр жөн жерден чыккан эмес. Бекил мени атынын ээртокумуна салып уурдап кеткени эсиңиздеби? Же унутуп койдуңузбу? Сиздин билбешиңиз мүмкүн эмес! Ошол кезде Бейрек биздин үйдүн айланасында карышкырдай жойлоп жүргөн. Өзүнүн үйлөнүү тоюнун алдында Бейрек кыз уулоого чыгып, Огуздун чек арага жакын жерин тандаптыр. Анан мени көрүп жактырып калды. Үйлөнүүнүн алдында көңүл ачкысы келиптир. Бир гана алп Рустам анын жолун тосту. Сизден жашыра турган сырым жок, Горгуд ата. Алп Рустам экөөбүздүн ортобузда сүйүү бар болчу. Жерге караңгы түшүп, асмандагы ай биздин үйдүн артындагы Замба токоюна жарыгын тийгизе баштаганда эле адегенде ал келчү, анан анын артынан мен уурданып билинбей келчүмүн, анын көлөкөсүнө басып келип, Алп Рустамдын кенен жана кубаттуу ийиндерин кучактачумун... Мына ошентип биз бири-бирибизди сүйчүбүз... Атам Меликке каршы жүрүшкө чыккандардын арасында болчу. Газзанды таарынткандыгы үчүн Меликтен өч алууну калаган. Арруз Годжанын аскерлери менен кошо менин атам салгылашка жөнөгөн. Ал каза болгон, согуштан кайткан жок. Алп Рустам менин колумду кимден сурашы керек эле? Күндөр өтүп жатты, биз болсо эмне кылууну, кимге кеңеш сурап кайрылууну билбедик... Мына ошол учурда каяктан белгисиз Бекил пайда болду. Мени ага Алп Рустамдын инилери көрсөтүшүптүр, алар өз ара сүйлөшүшүп, ишти жөнгө салышыптыр. Алардын максаты бар эле, Деде, абдан жөнөкөй максат: алар өздөрүнүн бир эжесин Алп Рустамга алып берүүгө ниеттенишкен. Алар мени кармап алышып, күчкө салып Бекилге алып келишти. Алп Рустам болсо эч нерседен кабары жок болчу. Ал эми Бекил мени көрөр замат жакшы көрүп калды, анын жаш, кызуу каны ойноп, мени атынын ээринен салып, шамалдан катуу чаптырып жөнөдү, мен эсиме келгиче Бекилдин үйүндө болуп калыпмын. Алп Рустам өз агасынын балдарынан өч алгандан башка эч нерсе кыла албады, алардын баарын майда бөлүктөргө

чапкылап салды, көмө турган деле эч нерселери калган жок. Ошол коркунуч күндөр кайда, ошол ай жарык түндөр каякка кетти?..

Ботокөз Чешме Хатун сүйлөп жатып өзүнүн жаш кезинин тарыхын кайрадан башынан өткөрүп, сезимдери ашып-ташыгандыктан кадимкидей онтолоп, жыйрылып тырышып жатты. Көз алдыма элестерин тургузуп, аларды биринин үстүнө бирин отургузуп жатты.

- Бейрек мага көзүн салды. Кара дуба окутуп, мени бузуну каалагансыйт, ага ишенич жок. Ушунча жыл өткөндөн кийин өзүнүн ызасын Бекилден алгысы келип жатат. Буга жол бербейсиз. Алп Рустам аталаш-уялаш бир тууган агасынын эки баласын өлтүрүп, өз ысымын шерменде кылды, жүзүн жоготту, жиндердин таасирине кабылды. Алп Рустам муну менен эмнеге жетишти, алаңгазар элбездердин тагдырына татыктуу эмеспи ал? Бардык балакеттердин себеби менмин, жалгыз менмин. Муну моюнга алуу өтө оор жана ачуу. Күнөөлөрүмдү Теңирим Өзү кечирсе экен.

Азыр эми мына Бекил кыйналып жатат менин айымдан. Ошол каргашалуу ууга аны мен жөнөткөм. Аңчылык менен алаксып, жаман ойлорундан арылып, үйгө жакшы маанай менен келесиң деп ишендирип жөнөткөм. Ал болсо бутун сындырып келиптир. Бул жөнүндө жалгыз мен билчүмүн. Азыр эми башымды ташка чаап, кейип, кыйналып жатам, бирок кандай болгондо да коркунучтуу жоготуулар болгон жок деп өзүмдү сооротуудамын. Баягында сиз тыңчы жөнүндө сурагансыз, а мен болсо чалагайымдыгымдан, өзүм каалабастан өз үйүмдө тыңчы болдум. Мен Бекилдин аттан жыгылып, бутун сындырып алгандыгын кызматкер кызга айтып койгон элем, кимге сырымды бөлүшүүнү чечкенимди айтуудан да уялам. «Эмне болду, кожоюн айым, эмнеден Бекил бектин өңү кубарыңкы?» - деп сураганынан, кара ниеттүү кыз десе, ойлонбой туруп: «Мени ук, кыз, бирөөгө оозуңду ачпа, бек бутун сындырып алды, төшөктөн тура албайт, бирок муну эч кимге айтпа, баарына жайылып кетпесин, айрыкча Гара Таккурга жетпесин, түшүндүңбү?»

Кара ниеттүү кыз бул жаңылыкты башка кызматкерге айтып бериптир, ал кыз болсо нөкөргө айтып салыптыр, ал эми нөкөр башка нөкөргө айтыптыр, ал болсо бул жөнүндө туткундарга айтыптыр. Огуз эки тиштен чыгып кеткен нерсе, баарына маалым болуптур, чек арага жакын жерлердин баарына жайылыптыр. Эгер Бекил бул жөнүндө укса, теримди жети жолу сыйрып, жанымды жети жолу кыйат, ошондо да аныкы туура болот. Сиз күнөөлүүнү издеп жатасызбы? Ал маңдайыңызда турат, мен күнөөлүүмүн, мен...мен...

(Шордуу Чешменин сөздөрүн көңүл коюп угуп жатып, мен Бекилдин тарыхынын чыныгы мазмунун өз көзүм менен көрдүм, ханым. Бекил менен Бейректин ортосундагы чырдын жана эл-безер Алп Рустамдын жиндилигинин себептери жөнүндө көп ойлондум, болгон окуялар тууралуу ой жүгүрттүм жана акыры эки чындык бар экенин аныктадым. Бул эки чындыкты тең Жарык-ташка айтып бердим. Жарык-таштын менин сөздөрүмө жымжырттык менен жооп берүүсү анын мен айткан нерсенин баарын кабыл алгандыгынын дагы бир жолу белгиси болду. Жарык-таш менин купуяларыма адаттагыдай эле терең жымжырттык менен кулак салды. Биринчи чындык кызматчыга ишенбөөдө турат, кызматчыны ал аял болсо да, аял затына кошуп карабоо керек, анткени кызматчы жана аял – эки, бири-бирине сыйышпаган түшүнүктөр. Эгер кааласаң аны эркелет, сыйла, сонун кийимдерди кийгиз, бирок кандай болгондо да анын маңызы өзгөрбөйт. Кара мүнөз кыз кара мүнөз бойдон кала берет, аны канчалык аракет кылсаң да жууп агарта албайсың. Экинчи чындык, менин ханым, төмөнкү нерседе турат...)

Кол жазма ушул жерден үзүлөт. Горгуд айткан экинчи себепти кийинчерээк билебиз. Бул жерде бир маанилүү нерсени белгилеп кетүү зарыл деп ойлойбуз: буга чейинки үзүндүдөн анын контекстин түшүнсө болот, таамай айтылган сөздөрдүн, тактап айтканда: «Кара мүнөз кыз кара бойдон кала берет, ага сонун кийимдерди кийгизип койсоң да аял боло албайт» деген сөздүн пайда болушуна оңтойлуу болгон шарттар даана

көрүнүп турат, бул сөз дастандык канондук текстине, тактап айтканда, анын эпикалык башталышына киргизилген.

- Ханым менин, бул жолу түшүмдө Газзандын үйүнө барыпмын. Шершамсаддиндин түшүмө кантип кирип калганын билбейм. Бирок бул түштүн майда-чүйдөлөрүн канчалык аракет кылсам да эсимде сактап кала албадым, хан менин бул күнөөмдү Теңирдин аты үчүн кечирсин. Бир нерсени анык түшүндүм: Шершамсаддин Газзанга ушунчалык берилгендиктен ал үчүн ойлонбостон өмүрүн берүүгө даяр. Тыңчы тууралуу сүйлөй турган болсок, ал экөөнүн ортосунда эч кандай айырма жок: суроолорго Газзан жооп береби же Шершамсаддин жооп береби - баары бир. Чынында алдыбызда бир эле адам турат, анын сөзү да, ойлору менен сезимдери да ажыралгыс. Тыңчы тууралуу маселеге арналган Баягы унутулгус кичине кеңешмеде Шершамсаддин Газзандын оозуна карап турган, Газзандын оозунан сөз чыгып-чыга электе эле Шершамсаддин анын тууралыгын айтып, башкаларды да ошого ишендирүүгө аракеттенген.

Бул жерге келгенде Байандур-хан мени колун шилтеп токтотту. Мен дароо сөзүмдү токтотуп, көңүл коюп уга баштадым. Байандур-хан мындай деди:

- Бул Шершамсаддин менимче келесоолук жагынан алдына эч кимди чыгарбайт. Ойлобой иш кылат. Адегенде кылат анан кийин ойлонот. Уруксатсыз иш кылат. Бир жолу эч кандай чакыруусуз эле согуштук жыйынга келип алганы эсимде. Көп сүйлөйт жана сөздөрүнө жооп бербейт. Анын тыңчы менен кандайдыр бир байланышта болуусу мүмкүнбү?

- Такыр антип ойлобойм, ханым – деп сыртымдан тынч жооп бердим, бирок бүткөн боюм, бармактарымдын учтарына чейин чымырап кетти. Мен колдорумду көкүрөгүмө алып, кошумчаладым: - башкалардан аз эмес жана көп эмес...

Байандур-хан ойлонуп калды. Кабагын бүркөп, көздөрүн жүлжүйттү, ошентип көпкө чейин отурду. Акыры сүйлөдү:

- Сөзүңдү улай бер, Горгуд, - деп буйруду хан. – Шершамсаддинге байланышкан нерсенин баарын өткөрүп жиберип, калганын айта бер. Же бизге айта турган сөздөрүң түгөндүбү?

(Мен өзүмдү толук жоготтум. Өзүмдүн уккан жана түшүмдө көргөн нерселеримдин баарын бир жерге кантип чогултууну билбей калдым. Тактап айтканда билгем, бирок ошол нерсени кылуу мен үчүн оор болду. Байандур-хан менин маң болуп калганымды сергектик менен байкады, ошондуктан айтканынан кайтпай тырышып туруп алган жок.)

Байандур-хан мындай деди:

- Горгуд, биз сен айткандарыңдын баарынан Огуздун иштери чатак экенин эскерткен белгилерди көрүп жатабыз. Белгилерди, белгилерди гана көрүп жатабыз, андан башка эч нерсени көрбөдүк. Сөздөрүмдү түшүндүңбү, уулум?

Мен айттым:

- Ооба, атактуу ханым, түшүндүм.

Байандур-хан сөзүн улады:

- Андай болсо айтылгандын баарын жыйынтыктайлы. Макулсуңбу?

- Макулмун, ханым, жыйынтыктоого убакыт келди, - деп мен ишенимдүү айтканым менен жонумдан муздак тер чыкканын сездим.

Байандур-хан ордунан туруп, ары-бери баса баштады. Мен башымды түшүрүп отурдум, бирок ошол эле учурда бийлөөчүнүн оозунан чыккан каалаган сөздү дароо ала койууга даяр турган Гылбаш Байандур-хандан көзүн албай тикийип карап турганын байкап жаттым. Иш аягына жакындап калганын ал да сезди. Байандур-хан сөз баштардын алдында жөтөлүп койду, анан мени карап, жазууга даяр экенимди текшерди. Дагы деле ары-бери басып ырааты менен сөзүн баштады:

- Огузда ыйкы-тыйкы болуп жатканы анык болду. Мурунку Огуз жок. Тыңчыга байланышкан окуя көп нерсеге көзүмдү ачты. Газзан Аррузга каршы, Арруз Бейрекке каршы, Бейрек Бекилге каршы. Борбордук огуздар чек аралык огуздарга нааразы, ал эми чек аралык огуздар борбордук огуздарга нааразы. Ал аз келгенсип тыңчы да пайда болуптур... Газылыг Годжа чабуулга барганда жолдоштору аны душмандын колуна таштап, өздөрү качып кетишиптир. Гыйан Сельжук Бир-

көздүүгө каршы чыгып, согуш аянттында каза тапты, анын жолдош-досторудагы өз жандарын сактап качып кетишиптир. Мына ушундай нерселердин баары азыр кадимки көрүнүшкө айланды. Газзан кордогон сөз айтып койушу мүмкүн, ал эми Бекил таарынып, чек араларды коргоосуз калтырып Гүржистанга көчүп кетиши мүмкүн. Бул аз келгенсип тыңчы да бар... Шершамсаддин хан сарайына уруксатсыз кирип келе берет, атактуу бектер менин сөзүм менен эсептешпей койуудан жана чек ара жерлерин коргоо милдеттеринен баш тартуудан тайманышпайт, эч ким Гүржистанга каршы өзүнүн калканын койууга ниеттенбейт, бардык үмүт Бекилде. Бул жерде суроо туулат: анда мен киммин? Улуу шамандын уулу Байандур-хан-мынбы же киммин? Жок, мынтип жашагандан көрө такыр жашабай койгон артык. Азыркы Огуз үчүн ушинтип эптеп-септеп күн көргөндөн көрө өлүп калган урматтуураак. Арруз Годжа өзүнүн уулунун бектердин үстүндө туруусун ачык эле талап кылат, аны бекларбек кылууну каалайт. Талабы туура экенин далилдөө үчүн мынтип кокуйлайт: «Эгер менин уулум Басат болбогондо, Биркөздүү баарын бирден жутмак, Огузда эч ким калмак эмес. Ошондо Газзан кайда эле, Гарагунн кайда эле, Бейрек кайда эле?» Басат жөнүндө сүйлөй берип кулактын кужурун алды, укканда итиркейим келе баштады. Басат өзүнүн агасы үчүн өч алды, азыр эми ал үчүн бүтүн Огуз жаза тартышы керек экен да. Бейрек болсо куулук кылып атын чыгарат, Биркөздүү менен салгылашпоо үчүн Газзандын ишенимине кирет, өзү алдын ала билгендей колго түшүп, Байбурд сепилине камалат. Баары чынында эле дал ушундай болгон. Ким-ким бирок мен муну так билем. Байбурддун адамы айтып берген мага. Ал жетишпегенсип тыңчы да пайда болуптур... Кандай кылабыз? Бул боткону бышырган бирөө бар экени жана азыркы учурда ал бизди араздаштыруу аркылуу өзүнүн боткосуна туз салып жатканы талашсыз чындык. Ошол ботко бышыргычтын колу тыңчыга байланышкан маселеде да даана көрүнүп турат. Огузда сууну ылайлап, өзүнүн максатына жетүү үчүн адамдарды уруштуруп жаткан неме дал ошол тыңчынын бошотуучусу, муну билгиле. Эмне дейсиңер?

(Байандур-хан сөзүн аяктап, унчукпай калды, бирок анын тынчы кетип турганы сезилип жатты, дагы бир деме айткысы келди, бирок айтпады, балким эң негизги сөздү кийинкиге калтыргандыр. Чечим табылбай жатты. Өйдө-төмөн болдук, бирок чокуга чейин али көп бар эле. Канчалык татаал иш болсо да хан ал тууралуу адилеттүү чечим чыгарышы керек эле, анткени ал анын милдети. Ошондуктан ал унчукпай турду, баарын акылында таразалап жатты, балким, дагы кимди тергөөгө тартуу керек экенин ойлонуп жаткандыр. Кандай болгондо да бардык үмүт кудуреттүү Теңирде, Огузду каардуу сыноолордон Ал өзү сактаса экен.)

- ...Газзан, бул талашсыз чындык. Бирок муну эч кимге билдирбешибиз керек. Газзан биздин күйөө балабыз. Анын үстүнө мага күнөөсү бетинде жазылып турган неменин кереги жок. Күнөөсү жанын сактоочу жеринде жазылган немени издегиле, күнөөсү жамандын жаман уулу өз коюнуна катып жүргөн ташка чегилген немени издегиле. Горгуд, сен мени түшүндүңбү? Жакшы түшүндүңбү? – Байандур-хан муну айтып, унчукпай калды, анан жоопту күтпөстөн оор басып эшикке чыкты. Хан сарайында биз калдык, мен жана...

Бул жерден текст дагы үзүлөт. Бирок акыркы сүйлөмдү калыбына келтирүү өтө деле кыйын эмес, анткени ага бир сөз гана жетпей турат – «Гылбаш». Жогоруда көрсөтүлгөн үзүндүнүн акыркы бөлүгү жалпы көрүнүштү толуктайт, аны ой жана стиль жагынан башка үзүндүлөргө окшоштурат. Жалпысынан алып караганда кол жазманын мазмунунда пайда болгон башкача жагдайды байкабай калуу мүмкүн эмес. Деде Горгуддун түштүн жардамы менен, а балким аны шылтоо кылып, өзүнө белгилүү болгон бардык нерсени Байандур-ханга айтып берүүсү, аңгемеге кандайдыр бир жаңы үн берип, ага билинер-билинбес айырмалыктарды кошот. Балким, бул нерсе негизги суроого жооп алууну тездетүүгө багышталган: Чыныгы тыңчы ким? Ушул эле нерсе Байандур-хандын «Огуздагы сууну ылайлаган неме... дал ошол тыңчынын куткаруучусу экенин билгиле» деген сөзүндө ачык угулуп турат.

Байандур-хан ушундай жол менен эки маселени байланыштырууга аракеттениши да толук ыктымал. Ал мындай ойду көрсөтөт: тынчтыкты жана орнотулган тартипти бузуп, тыңчыны куткарган неме бир эле адам экенин айтат жана ал адамдын, болгондо да өзүнүн ачууну келтирүүчү жүрүм-туруму менен белгилүү болгон адамдын атын билүүнү кааларын ишарат кылат. Шектүүлөрдүн, же, тактап айтканда, божомолдонгондордун биринин башынын үстүндө кара булуттар чогулуп жатат. Горгуд хандын ойлорун түшүнөт, ал эми хан ошону билет, ошондуктан эми анын алдында жаңы тапшырма пайда болду: шектүүлөрдүн баары ал адам ким экенин, анын ысымын айтышы керек. Биз жогоруда окугандай, жашыруун атты Деде Горгуддун көздөрүнөн окуй койууга акылы жеткен биринчи адам Газзан болду.

...Анан биз дагы үчөөбүз калдык – Байандур-хан, Гылбаш жана мен. Эс алуудан кийин Байандур-хан ыраңына чыгып, сергип калыптыр. Бизди бир сыйра карап, кылтыңдап жылмайып койду, анан бетинен күлкүсүн айдап мындай деди:

- Баштайлыбы? Баштайлы анда. Мен сени жакшылап уктум, Горгуд, ыкылас коюп уктум. Менин тыянагым мындай: Огузда болуп жаткан иштер бизге жакпайт. Чыр-чатак жана дүрбөлөң көрүнүп турат, бектердин бири-бирин жек көрүүсү Огузду ичинен жарышы мүмкүн. Сен бизге ушуну айтайын де-диң эле да, Горгуд, туурабы?!

Мен сылык эңкейип, жарым үнүм менен айттым: «Ооба, ханым, дал ушул нерсени сиздин кадырлуу көңүлүңүзгө жеткирейин дегем».

- Жакшы, абдан жакшы. – Байандур-хан мени сынап карап, башын ийкеп ыраазылыгын билдирди, анан сөзүн улады: - Негизги иштен алаксыбашыбыз керек. Тыңчы маселесине кайрылалы. Андан кийин чечим чыгаруу кыйын деле болбой калат. Туура айтамбы, силер кандай деп ойлойсуңар?

(Байандур-хан бизге чейин эле чечим чыгарып салгандыгы жана тыңчыга байланышкан ишти кечиктирбестен аягына чыгарууну каалары түшүнүктүү болуп калды, антпесе анын тын-

чы кетмек эмес. Биз эмне кылышыбыз керек? Бир эле нерсе: бардык нерсени кудуреттүү Теңирдин эркине коюп, тагдырга жана бешенеге жазылган нерсенин жакшылыгына үмүт кылып, хандын буйруктарын аткарышыбыз керек...)

Биз экөөбүз тең – мен жана Гылбаш, Байандур-хандын сөздөрү туура экенин ырастадык, андан кийин ал Гылбашка буйрук берди:

- Шершамсаддинди көргүм келет. Чакыр аны. Ал бул жерде жүрсө керек. Газзан менен шыбыраша койгонго да үлгүрсө керек. Чакыр аны.

Гылбаш жүгүнүп, бөлмөдөн чыкты. Мен болсо жазуу шаймандарымды иреттей баштадым.

- Горгуд, балам, биз эмне гана кылбайлы, эмне гана ойлоп таппайлы, аракеттерибиздин маңызы бир – жүзү кара шүмшүктү аныктоо. Кеп кимдин тыңчы жана кимдин тыңчы эмес экенинде эмес. Биз азыр бардык жамандыкты баштаган куу адамды табуу жөнүндө кам көрүшүбүз керек, ал үчүн бир гана суроого жооп берүүбүз зарыл: Огуздагы чыр-чатактын себеби ким? «Басат, Басат» деп кайталай бергенибиз менен иш ордунан жылбайт. Мисалы, сен, Горгуд, «халва» деген сөздү айтканда оозуңда таттуулукту сезесиңби? Эмне унчукпайсың, сага унчукпаган болбойт, жооп бер, балам.

Бир аз убакытка чейин Байандур-ханга жооп таба албай туруп калдым, чечкиндүүлүгүм жоголду.

- Атактуу хан, «халва» деп айткан адам оозунда таттуулукту сезбейт. «Халва-халва» деп эки жолу айткан адамдын оозунда деле таттуулук пайда боло калбайт. Бирок...

- Кандай «бирок», сүйлө? – Байандур-хан кызыгып сурады.

- Бирок эгер «халва» деп көп жолу айтса, менин ханым, ооздо таттуулук пайда болуусу ыктымал, - деп айтып мен хандын жактырбаган катуу жообун күтүп, чымыркандым.

Бирок Байандур-хан менин сөздөрүмдөн кийин эриндерин гана тиштеп, ойлонуп калды. Бөлмөгө Гылбаш киргенге чейин ал унчукпай турду, Гылбаштын артынан Шершамсаддин да кирди.

(Мен ичимден мынтип ойлодум: эгер териштирилип жаткан ишке Газзандын тиешеси бар экенин хан мурда эле билген болсо же азыр гана билип алып аны жазалоону каалабаса же андай ниети жок болсо, демек бул иштин баары мурдатан ойлоноштурулган жана ойлоноштурулган аягына жакындап жатат. Арруз Годжа күнөөлүү деп белгилениптир, жана бул нерсе - баары үчүн, дээрлик баары үчүн ыңгайлуу жана жагымдуу. Дал ошол киши Огуздун башына чыныгы балакетти алып келгиси келет. А чынында Арруз Годжанын тыңчыга байланышкан бул ишке канчалык деңгээлде катыштыгы бар экенин ким билет? Арруздун атын атоо аркылуу Газзан эң башынан эле туура максатты тандап алган, Шершамсаддин да дал ушундай кыларына үмүттөнөм, Иншалла, Теңир ага акыл берсин.)

Гылбаш жана анын артынан жүгүнүп Шершамсаддин да кирип келди. Бир нече кадам таштагандан кийин Шершамсаддин үстөмөнүнөн жыгылып, ошол абалда кыймылдабай туруп калды. Байандур-хан анын алдында далбайып жаткан Шершамсаддинди карап да койбостон көңүл кош сүйлөдү:

- Тургуз муну, жакыныраак алып кел, отурсун.

Байандур-хан Шершамсаддин менен сүйлөшүүнү каалабастыгын апачык эле көрсөтүп жатты. Бирок Шершамсаддин муну байкабай жатты. Гылбаштын жардамын күтпөстөн ал жөрмөлөгөн бойдон Байандур-хандын жанына жакындап, анан башын ийип, колдорун көкүрөгүнө кайчылаштырып, анын жанына отурду. Байандур-хан тике сурады:

- Шершамсаддин, кулактарыңды ачып жакшылап ук. Менин сага бир гана суроом бар. Көп сөздүн зарылдыгы жок. Эгер алдасаң, өзүңдү күнөөлө. Мага, ханыңа жооп бер, тыңчыны ким уурдады?

Шершамсаддин ушул учурду өмүр бою күткөнсүп, абдан тырышып сүйлөй баштады.

- Ооба, кудуреттүү ханым, туп-туура буйрудуңуз. Сиздин сөздөрүңүз эң туура. Сиздин жогору умтулган тоолоруңуз дайыма асман бийиктигинде болсун, менин ханым... Сизди Теңирим сыноо убагында таштабасын. Сиздин өмүр берүүчү сууларыңыз түбөлүк аксын...

(Кандай гана сөздөр?! «Жогору умтулган тоолор», «өмүр берүүчү суулар». Бул жамандын жаман уулу мындай сөздөрдү каяктан тапты экен?! Орунсуз айтылганы менен кооз айтылган.)

Ошол эле учурда Шершамсаддиндин тили сөздөрдүн дандарын тегирмен ташына окшоп майдалап жатты:

- Мени угуңуз, ханым, жүрөгүмдү көптөн бери сыздагып келген сөздөрдөн бошонууга уруксат бериңиз. Көптөн бери сиздин нур чачып туруучу жүзүңүздү көрүүгө умтулуп жүрөм. Менин зарыккан үнүмдү угуп коюңуз, ханым. Дарашам өрөөнүндө улуу ордо чогултканыңыз жана Агжа сепилине бирге жөнөгөнүбүз эсиңиздеби? Мени да жүрүшкө кошуп алгансыз, эсиңиздеби? Мен кудуреттүү Теңирдин аты менен ант берем, мени эч ким азгырган эмес. Жоокерге Байандур-хандын чечимин албай туруп анын душманына каршы чыгууга болмок беле?! Жок. Эч качан мындай болгон эмес. Кантип мындай болуп калганын өзүм да билбейм. Жалган-жалааларга ишенбеңиз, ханым, мен сизге бүтүндөй берилгенмин жана сиз үчүн, улуу Ханлар-хан үчүн, азыр болсо да өлүп берүүгө даярмын!

Байандур-хан мурдагы эле абалында камырабай отурду. Башка жол жок экенин түшүнүп жатты. Ал эмнени сураса да, Шершамсаддин жүрөгүндө болгон нерсени акыркы сөзгө чейин айтып бүтмөйүнчө суроонун маңызына өтпөйт. Эптеп сабыр кылып, Шершамсаддин сөзүн бүткүчө күтүп туруу керек. Атактуу баатырлар бул дүйнөнү акылмандык менен багындырышкан, Байандур-хан да акылман болчу – ал Шершамсаддинге сөзүн бүтүрүүгө мүмкүнчүлүк берди.

Ал эми Шершамсаддин тынбай сүйлөп жатты, оозуна сөз толуп, батпай кеткен сыяктуу.

- Мага сиз үчүн өлүп берүүдөн артык бакыт жок, ханым. Сизге өмүр бою кызмат кылуу мен үчүн сыймык, эгер бир эле жолу «чарчадым» деп айтсам тилим кургап калсын. Башка эч нерсеге алаксыбастан күнү-түнү кудуреттүү Теңирге сиз үчүн дубаларды айта алам. Кантип эле сиздин уруксатыңызды албастан душманыңызга каршы чыгайын?! Менин андайга барышым мүмкүн эмес. Эч качан! Эч нерсе үчүн андайга барбайм! Ишенбеңиз ханым...

Шершамсаддин суроонун маңызына өтүү жөнүндө ойлоп да койбогонун Байандур-хан акыры түшүндү, эгер аны азыр токтотпосо, дагы көпкө чейин көч арабанын дөнгөлөгүнө окшоп тарактайт. Хандын ачуусу басылып калгандыктан ал Шершамсаддиндин суудай агып жаткан сөздөрүн дээрлик жароокердик менен токтотту:

- Шершамсаддин! Бир аз тура тур. Эс ал. Менин кайраттуу баатырым, сен мага капа болбо, бирок сени эрте мененкиге чейин угуп отурууга убакытым жок, сөздөрүң жүрөгүңдөн чыгып жатканын көрүп турам. Сен айттың, мен уктум. Мени ишендирдиң, сага ишенем, билгин муну. Мындан ары бул жөнүндө сүйлөбө, жамандын жаман уулу – болгон нерсе өттү. Мени түшүндүңбү?

Шершамсаддин башын көтөрбөстөн жооп берди:

- Түшүндүм, ханым, эмнеге түшүнбөйн, кантип эле эч нерсени түшүнбөгөн аңкоо болуп калайын?!

- Албетте андай эмессиң. Сен эң акылдуу эр азаматтардын бирисин, кантип эле маңыроо болуп калмак элең?! Ошондуктан кел, маселенин маңызына өтөлү. Менин кайраттуу Шершамсаддиним, даярсыңбы? – деп Байандур-хан Шершамсаддинге бир аз кайрат берүүнү чечти. – Эмне дейсиң?

- Сиз эмне десеңиз, ханым, мен да ошондой дейм. Башка эч нерсе айтпайм. Эч качан айтпайм.

- Андай болсо суроомду дагы бир жолу кайталайм. Даярсыңбы? Жакшы... Анда жооп бер мага, менин барсым. Тыңчыны...ким...камактан... уурдады? Сүйлө!

Түз жооптон качууга эч кандай жол жок экенин Шершамсаддин түшүнүп, аянычтуу үн менен сүйлөп кирди:

- Арруз уурдады, менин атактуу ханым, муну Арруз жасады. Кааласаңыз – чаап салыңыз мени, кааласаңыз – казыкка отургузуңуз...

- Сен «Арруз» дедиң, мен туура уктумбу? Ал кантип уурдап алганын айтып бербейсиңби бизге? Ошол күнү тыңчыны кайтарган сен эмес белең, шүмшүк? – Байандур-хан Шершамсаддинди нак жүрөгүнө сайды.

Ал өзүн толук жоготуп, мени чочуган көз карашы менен карап, көздөрү менен: «эмне кылайын?» - деп сурап жатты.

Мен ага кантип жардам бере алмак элем? Хандын сурагына кийгилише турган мен ким элем?! Анын үстүнө Байандур-хан ага жөнөкөй эле суроону берди да. Тыңчы жаткан зынданды ким коргогон? Сен. Зындандан ким качып чыкты? Тыңчы. Ар-руздун бул жерге кандай тиешеси бар? Байандур-хан өзүнүн негизги суроосун али сурай элек. Ал баягы унутулгус кеңеш жөнүндө сурай элек. Демек, тыңчыны ошол кеңештин ар бир катышуучусу уурдашы мүмкүн экен.

Иш татаалдашып жатты. Эгер мындан ары да ушундай боло берсе, Шершамсаддин баарын бузат. Байандур-хан чындыкты билиши керек эле, ал эми кимди күнөөлүү деп таап, кимди актары анын өзүнүн иши, анын чечимине эч ким таасир тийгизе албайт. Акылмандык жагынан биз Байандур-хан менен тартыша алмак белек! Байандур-хандын алдын ала сезүү жөндөмүнөн шек санай турган биз ким элек?! Улуу хан бардык нерсени алдын ала түшүнөт жана бардык нерсени бизден мурун сезет. Азырынча ал чындыкты гана билүүнү каалады.

- Мага баары кандай болгонун айтып бер. Эң башынан баштап айт. Жамандын жаман баласын зынданга таштадыңар, темир тор менен жаптыңар, кулпулап бекиттиңер. Ошол түнү сен курсактуу Фатима деген аял менен жолуккансың. Ал сага келген, мен муну анык билем. Эмне жөнүндө сүйлөштүңөр ал экөөңөр?

(Байандур-хан Курсактуунун атын тергөө учурунда биринчи жолу атады. Шершамсаддин анын ачуусуна катуу тийген окшойт. Демек Байандур-хан Курсактуу аял жөнүндө билген. Билген бирок анын атын буга чейин атайы бир да жолу айткан эмес. Андай болсо бул эмне деген тергөө? Ал эмне үчүн өзүнө анысыз деле белгилүү болгон нерсени изилдеп жатат? Биз короонун аркы жагына өз бутубуз менен салтанаттуу түрдө басып барып, үй астында жайгашкан кыйноокананын эшигин өз алдыбызча ачып көрүшүбүз эле калды...)

Шершамсаддиндин бети саргара түштү, Байандур-ханга Трабзондон белек катары жиберилген кагаздын барактарына

окшоп калганын ичимден белгилеп койдум. Алардын ортосунда бир эле айырма бар болчу, кагаз менин алдымда кыймылсыз жатты, ал эми Шершамсаддиндин бетинин ар бир тамырчасы дирилдеп жатты. Кыңкыстап мына-мына жан берип жиберейин дегенсийт. Анткен менен Шершамсаддин кубаттуу экен, ындыны өчкөн жок, чыдай алды... Бирок жамандын жаман уулу күтпөгөн жерден ушундай нерсени балп эттире айта салгандыктан бүткөн боюм чымырап, башымдан аягыма чейин каптаган муздак терге чөктү.

- Сабыр кылыңыз, ханым, Деде айтып берсин...Горгуд бар эмеспи...ал баарын билет да...

Бөлмөдө жымжырттык сакталып турду. Байандур-хан өтө көпкө чейин унчукпай турду. Мен үчүн бул азаптуу болду. Акыры жымжырттыкты бузуп:

- Оңбогон коркок. Мен сенден сурап жатам. Же буйтактап кутулуп кетейин деп ойлоп жатасыңбы? Өзүңдүн күнөөңдү танайын деп чечтиңби?! «Горгуд айтып берсин» дейсиң. Ал өзү билген нерсенин баарын айтып берди. Эми кезек сенде.

(Байандур-хан түз эле ушинтип айтты: «Горгуд айтып берди». Ушул сөзү менен ал Горгудду сындырды. Бирок анын ордунда ким деле болсо сынмак. Анткени мен эмнени айтып бергенимди ал кайдан билсин?! Байандур-хан, ал өзүнүн бардык максаттарына жетүүгө ылайыктуу болсун, Шершамсаддин байкушту бир колу менен тузакка түшүрүп коюп, акырын күтүп турду. Горгуд баарын айтып бердиби? Ооба, Горгуд баарын айтты... Эми сен айтып бересиң.)

Шершамсаддин төрт аяктап турган бойдон катып калды, Байандур-ханды карагандан коркту. Ошондой ылайыксыз абалда дагы канча убакыт турары белгисиз эле, бирок Гылбаш бир жулкунуп эле анын жанына бара калды, шордууну чыканагы менен капталына түртүп, жыландын добушундай шыбырады:

- Хандын буйругун аткар, болбосо... Бийлөөчүнүн ачуусун келтирбе.

Чынында эле Байандур-хандын чыдамдуулугу чегине жетейин деп калган. Ал ушунчалык ачуусу келгендиктен кыйнооканадагы камчычандарды чакырууга даяр болуп калган. Кыйнооканадан чыккан чыдагыс кыйкырыктар менен жанга тие турган бакырыктардан нечен жолу калтылдагам. Ал жөнүндө шыбырап, сактык менен айтышчу. Камчычандар кыйнооканадагы эң коркунучтуу нерсе эмес болчу, кычкачтарды, кызытылган сүмбөлөрдү жана сөөксындыруучу кыскычтарды чебердик менен колдоно билген усталар жөнүндө айтышар эле...

Шершамсаддин унчукпай турду. Анын абалы сүйлөй ала турган абалга окшободу.

- Мунун ак эти майдаланып бөлүнүп түшмөйүнчө! Кыйнооканага алып баргыла муну, камчычандардын буттарынын астына алып барып таштагыла! – Байандур-хандын чыдамы кетти.

Шершамсаддин муну укканда эле жүүнү бошоп, сезимдерин жоготуп койду. Гылбаш анын сезимсиз денесин кармап калып, эшикке сүйрөйүн деди эле, Байандур-хан ойлонуп, күтүүсүз жерден ырайым кылып, мындай деди:

- Тура тур, Гылбаш. Жамандын жаман уулу менин кыжырымды кайнатты. Анын бетине суу сээп, эсине келтир.

(Кудуреттүү Теңир! Аны сүйлөтүшкөндө ал эмнени айтар экен? Албетте, Шершамсаддин биздин чынжырыбыздын эң алыс төңөлүгү болчу. Жадаганда Бекилге да ушундай үн менен сүйлөөгө Байандур-хан өзүнө-өзү уруксат бермек эмес жана албетте аны кыйноокана менен да коркутмак эмес. Шершамсаддин анын кыжырына аябай тийип алды, бул чын.)

Суу Шершамсаддинди эсине келтирди. Бул жолу суроону күтпөстөн, эч кандай кыстоосуз жана, жадаганда бетиндеги сууну да аарчыбастан, көздөрүн катуу жүлжүйтүп, сүйлөй баштады. Башы башталды, аягы бүтөөр! Мен анын артынан жазууга зорго үлгүрүп жаттым, бирок ошол эле учурда Байандур-хан Шершамсаддиндин сөздөрүн угуп жатканда бет-

тери жаркырап, аны мурдагыдан да көбүрөөк ыкылас менен уга баштаганын байкадым. Кез-кезде анын эриндеринде жылмайуу пайда болуп жатты. Анын ошол учурда эмнеге жылмаганын, эмнени ойлогонун, кандай чечим чыгарып жатканын – кудуреттүү Теңирден башка ким билмек эле? Ал эми Шершамсаддин мынтип айтты:

- Атактуу Байандур-хан! Бүткүл Огузда мендей берилген кулуңуз жок экенин коркпой айта алам. Мен деле албетте күнөөсүз болбосом керек, муну талашпайм, мен деле качандыр бир кездерде жаңылышкам, бирок мага ишенип койуңуз, ханым, билбегендиктен жана ойлонбогондуктан жасагам аларды. Кантип эле мен хандын уруксатысыз... Макул, суроонун маңызына өтөм, маңызына өтөм!.. Ошол түнгө чейин белгилүү бир окуялар болуп өткөн, жана алардын, менимче, тыңчыга түздөн түз тиешеси бар болгон. Сиз бектердин үстүнөн дайындаган, ошондой эле бүтүн Огуздун үмүтү жана таянычы болгон Салур Газзан салтка ылайык өзүнүн үйүн, тоноттуруу максатында, бектерге калтырган. Борбордук Огуздардын баары чогулуп келишкен. Чек аралык огуздар бул жолу келүүнү каалашпады, менин ханым.

Газзан менден сурады:

- Себеби эмне болду экен? Сен бул тууралуу бир деме билесиңби?

- Жок, - деп жооп бердим мен, - мен бул жөнүндө эч нерсе билбейм. Менин бегим унутуп койгон окшойт. Аларды өзү чакырбай койгон. Мен айттым: - Сиз өзүңүз «бизден алыс жүрүшсүн» - деп айтпадыңыз беле!

- Ошондойбу? – Газзан мени көзүн жүлжүйтүп карады.

- Ошондой, ошондой, - деп мен ишенимдүү жооп бердим.

Салур Газзан кийинки суроосун узатты.

- Шершамсаддин, - деди ал, - биздин бул кадамыбыз чыр-чатакка алып келбейби же баары жакшы болобу? Менин агам Арруз Годжа, - деп Газзан бир аз унчукпай туруп калды, - мага таарынып калышы мүмкүнбү же биздин акаратыбызга эч кандай жооп бербестен, унчукпай калабы? Сен кандай деп ойлойсуң?

Мен жооп бердим:

- Сиз көптү билесиз, Газзан бек, бирок чек аралык огуздардын максаттарын билбейсиз. Эгер алар чыр-чатак отун күйгүзүшсө, өтө чоң деле балакет болбойт. Бирок аларды баары бир чакырып койуу керек болчу. Анткени алар бул майрамга даярдана башташкан...

- Туура айтасың, - деп Газзан мени менен макул болду. – Балакеттен оолак болгонубуз жакшы болмок, бирок бул жагымсыз жагдайды, тилекке каршы болтурбай койо албадым, эмне кылайын...

Газзан элеңдеп эки жагын карап алды. Жанында эч ким жок экенине ынанып, сөзүн улады:

- Бурла Хатун мага каршы чыгып, болбой койду. Эгер агамды жана анын бектерин чакыра турган болсом, сөзсүз өзүнүн атасына даттанам деп коркутту. Тактап айтканда сизге, ханым. Муну мага Газзан айтты, ырайым кылыңыз, ханым, анын бул сөздөрү экөөбүздүн гана ортобузда калсын. Ошол эле күнү Газзанга Бейрек келген, ханым. Жүрөгүм жаман нерсени сезип, зырт эте түштү, ханым, адегенде аны киргизбөөгө аракет кылгам, бирок болбоду – бек Бейректи өзү чакырып алды. Мен алардын жалгыз, көзмө-көз эмне жөнүндө сүйлөшөрүн алдын ала билгем. Мени кантип билдиң деп сурайсыз, ханым. Сурайсыз да, туурабы? Анда жооп берейин. Чындыкты айтам деп ант бергенден кийин дагы бир окуяны айтпай койгонум болбойт. Газзандын үйү тонолгондон туп туура бир күн мурун Бейрек менен Бурла Хатун жашыруун жолугушушкан, ханым. Мен бул жөнүндө Газзанга айткан эмесмин. Анткени анын оюнда жаман күмөн саноолордун пайда болушун каалабадым. Азыр ойлосо ошол жолугушуу кийинки окуяларга таасир бериптир.

Бурла-хатун менен Бейрек Газзандын багындагы Узун Пынар булагынын алдында, түнү жолугушту. Алардын ортосунда эмне болгонун жана алар эмне максатта жолугушканын билбейм жана билгим да келбейт – менин алар менен кандай чатагым бар? Мен жоон анжыр жыгачынын артында жашынып турдум. Караңгы болгондуктан эч нерсе көрүңбөдү, би-

рок кээ бир сөздөр кулагыма жетип жатты. Алар акырын сүйлөп жатышты. Бурла Хатун мындай дегенин угуп калдым:

- Эртең Газзанга Огузда тыңчы пайда болгонун айт. Азыр бул ишти жайылтууга эң ыңгайлуу убакыт келди.

- Эгер Газзан эмне үчүн ушунча узак убакыт бою унчукпай жүрдүң деп сураса эмне дейм?

- Ачууланган абалда айткым келбеди, адегенде ойлондум, күмөн санадым, анан чек аралык бектер майрамга келбей калышканда...Мунун баары кокустук эмес болсо керек деп ойлонуп анан сизге айтууну туура көрдүм.

- Чек аралык огуздар майрамга келишпейби? – Бейрек сүйүнүп кетти.

- Мен буга кантип жол берейин? – Бурла Хатун эркектей сүйлөп жатты. – Мен баарын Арруз жана анын уулу Басат менин торумдан миң жылда да бошоно албай тургандай кылып уюштурдум.

- Чынында ошондой, Хатун, сенин торундан чыгуу бул мүмкүн эмес нерсе. Андай болсо...

- Тура тур. Газзанга айтасың, тыңчы – Арруздун уулу Басат деп. – Бурла Хатун Бейрекке мына ушундай буйрук берди.

- Жок, мырза айым, иш оңунан чыкпайт. Газзан мага ишенбей койот. Басат – каяктан тыңчы болмок эле? – деп таң калат. А эмне үчүн сен баарын топтоп, эми гана айтып жатасың деп сурайт ал сөзсүз. Тыңчыны да, анын атын да бир күндө айтып таң калтырам аны. Бул жерде акылдуулук менен иш кылуу кажет.

- Анда эмне сунушуң бар?

- Эгер Газзанга тыңчынын атын башка бирөө айтса, анда эч кандай коркунучтуу нерсе болбойт. А буну мага кой.

Бурла-хатун айтты:

- Сен айткандай болсун, менин Бейрегим...

Жок-жок, жалган айтып жатам, Бурла-хатун мындай деп айткан эмес, ханым, ал мындай деген:

- Сен айткандай болсун, азамат Бейрек, сени дайыма ийгилик коштоп жүрсүн. Бар анда. – Мына ушинтип айтты Бурла Хатун.

- Кош, жакшы кал, оо ардактуу Бурла-Хатун. – ушинтип жооп берди Бейрек. Жүгүнүп, анан тосмодон секирип өтүп, көрүнбөй жок болуп кетти. Жашыруун келип, билинбей кетти, ханым.

Ошондуктан мен Бейректин Газзанга тыңчы жөнүндө айтып жатканын билгем. Бир аз убакыттан кийин Газзан мени өзүнө чакырды.

- Шершамсаддин! – деп Газзан каарданды. – Бизге Бейрек кандай кабар алып келгенин билесиңби!

- Билбейм, бегим, мага ал эч нерсе айткан жок –деп жооп бердим. Бирок, менин ханым, буга чейин сизге айтканымдай мен баарын билгем.

- Огузда тыңчы пайда болгон турбайбы! – Газзан дээрлик кыйкырып айтты, анан буулуккан үнү менен сурады: - Сенин көздөрүң каякты карап жатты, Шершамсаддин?!

Анан Газзан мени көпкө чейин жемеледи, мени нан менен кекетти. «Эмне үчүн сен тыңчы жөнүндө баарынан мурда билбейсиң?! Тыңчы тууралуу кабарды мага Бейрек эмес, сен айтышың керек эле. Менин нанымды жеп жүрүп ушундай кызмат кыласыңбы мага?! Тыңчы жөнүндө бүт Огуз билет экен, ар бир бурчта талкуулап жатышыптыр бул жаңылыкты. Бир гана мен билбейт экем, сага ишенгендигимден ушундай болуп жатат». Дагы көп ачуу сөз айтты мага Газзан ошол күнү.

- Балким, мунун баары душмандын ойлоп тапканы болуп жүрбөсүн? – деп мен Газзандын ачуусу басылганда айттым. – Аскердик амал болуп жүрбөсүн, менин бегим. Огузга дүрбөлөң салуу үчүн атайы ушундай кабар таратылып жатышы мүмкүн.

- Каяктагы нерсени айтпа! – деп Газзан кайрадан ачууланды. – Мына Бейрек айтып жатат, Байбурдда туткунда отурганда Байбурддун эркекке жанашпаган жаш кызы менен жакын мамиледе болуптур, алардын ортосунда.... – Газзан Бейректи карап, күтүлбөгөн жерден күлүмсүрөп койду. – Ортоңордо эмне болгонун кеңири айтып берчи Бейрек, уялба – деп, анан кайра мени карап, мурдагы ачуусу менен сөзүн улады: - А сен эмне күлөсүң?! Дал ошол Байбурддун кызы Бейрекке тыңчы жөнүндө айтып бериптир. Мен ойлойм...

- Сиз кандай деп ойлойсуз, бегим? – деп сурап жибердим мен, анткени сурашым керек экенин сездим.

- Менби? Мен мында бир нерсе бар деп ойлойм. Мен чоң аңчылык уюштурганым эсиңдеби? Жүзү кара тыңчы ошол замат кожоюндарына бул жөнүндө кабар жеткириптир. Мен жок кезде Огузга чет элден жоо келип, каргыш тийгир алар биздин жерибизге кирип, менин үй бүлөмдүн баарын туткун кылып алып кетишкени эсиңдеби? Сенден сурап жатам – эсиңдеби?

- Эсимде, менин бегим, андайды унутууга болобу?! – дедим мен.

- Анан, Бейректин үйлөнүү тоюнун алдында тыңчы дагы бир жолу өзүнүн жаман ишин жасады. Байбурддагылар даяр турушкан экен, дароо эле учуп келип, Бейректи уурдап кетишти. Ойлоп көрсөңөр - күйөө баланы уурдап кетишти! Нике түндүн алдында! Кулак укпаган...адепсиз иш! Ушундай нерсе болду беле? Сенден сурап жатам, болду беле?

Бейрек башын жерге салып, унчукпай турду. Анын ордуна мен жооп берүүмө туура келди, мен айттым:

- Болгон бегим, болгон. Көптөгөн жамандыктарды баштан кечирүүгө туура келди. Мына, Бейрек он алты жыл бою камакта жатты. Уят жана шерменде, менин бегим...

- Бул аз келгенсип, Бекил аңчылыкта жүрүп бутун сындырып алганда, тыңчы дагы өзүнүн жаман ишин жасап, Гара Таккурга бул жөнүндө кабарлайт, натыйжада жоо Огуздун чек арасынан өтүп кеткен. Дагы тыңчы. Эмне жөнүндө сүйлөп жатканымды түшүнүп жатасыңбы, Шершамсаддин?!

- Түшүнүп жатам, бегим, түшүнүп жатам. Кантип түшүнбөйн? – деп айттым.

- Газзан мырзам, - деп Бейрек кепке кийгилишти. – Байандур-ханга бул жүзү кара жөнүндө билдирбеш керек, эгер биллип алса, жаман болот...

- Кимге? – Салур Газзан катуу толкунданып кетти.

- Жүзү карага жаман болот, менин бегим, - Бейрек шашылып, из калтырбоого аракеттенди. – Жүзү кара тыңчыдан башка кимге жаман болмок эле?

Менин ханым, Бейрек өтө кооптуу чымчык экенин көрүп турам. Газзанда коркуу жана дүрбөлөң сезимин пайда кылуу

га бардык аракетин жасап жатты. Мен бир аз ойлонуп, мындай дедим:

- Менин бегим, баарынан мурда бизге жаман болот. Анткени Байандур-хан эмне үчүн ушунча убакыт бою тыңчы жөнүндө унчукпай жүргөнүбүздү сөзсүз сурайт.

Газзан мени карады:

- Туура ой жүгүртүп жатасың. Хандын ачуусу биринчи кезекте бизге тийет. Биз ага эмне деп жооп беребиз? Эмне үчүн биз ал акмактын акмак уулун, тактап айтканда, тыңчыны ушул убакка чейин кармап, зынданга ыргыткан жокпуз? Жооп бер, Шершамсаддин.

Мен унчукпадым. Бейрек да унчукпай турду. Эмне дей алат элек? Газзан суроо берип, суроосуна кайра өзү жооп берип койду:

- Биз ал тыңчы ким экенин билбейбиз. Шершамсаддин, сен билесиңби?

- Жок, билбейм, бегим.

- Сенчи Бейрек?

- Мен да билбейм.

- Сенин Байбурддагы...жанагы...чет элдиктин кызы тыңчы жөнүндө айткан жокпу?

- Жок, баарын айткан эмес. Огузда биздин, тактап айтканда, алардын тыңчысы бар деп гана айткан.

- Мм... - Газзан ойлонуп калды. - Эмне кылсак, атактуу бектер? Тыңчынын атын кантип билебиз?

- Ал тыңчы чек аралык огуздардан эмеспи?! – Бейрек өзүнүн биринчи уу жебесин акырын койо берди.

- Чек аралык огуздардан дейсиңби? Ким жөнүндө айтып жатасың? Дагы Арруз жөнүндө ойлоп жатасыңбы? Жок, Арруздун акылында бир гана нерсе – Басат бар. Арруздан кандай тыңчы чыкмак эле? Арруз – тыңчыбы? Жок, ал эмес, антип ойлобойм.

- Анда... - Бейрек дагы бир тузагын даярдай баштады.

- Анда «эмне»? – Газзандын чыдамы кетип жатты. – Теңирдин ысымы үчүн, шашыл, күн түштөн ооп калды. Тогоно майрамын баштоого убакыт келди. Анан кийин сөз көп болот,

Газзан үйүн тоноого батасын бербеди, ичи ачышты деп кеп кылышат. Шершамсаддин, Бурла Хатунга эмне болду, үйдөн кеттиби?

- Кеткенине көп болду, бегим. Хатун Бузлусел булагынын жанындагы токойчога кетти, жанында кызматкер кыздар жана сакчылар бар. Жакшы, Канчалык алысыраак кетишсе ошончолук жакшы болот. Бейрек, сен бир деме айткың келди беле?

- Жөн эле, ойлодум, а балким...

- Мен таптым! – Газзан кубанып, алакан чаба баштады. – Дедени чакыралы. Дедени чакырабыз, - деп кайра мурунку абалына келди. Ал дайыма Теңир билдирген нерселерди айтат. Ал келечектен туура кабарларды ала алат. А биз аны бир да жолу сынап көрө элекпиз да. А бизге келечектин эмне кереги бар? Аны билип эмне кылабыз? Бизге андан көрө өткөн убакытты айтып берсин, өткөн мезгилден туура кабарларды ала алат бекен? Эгер ала алса, тыңчынын атын айтсын. Туура айтамбы, атактуу бектер?

(Жаман десе, муну карап койгула, менин күчүмдөн күмөн санап жатат. Мейли, дагы көрө жатарбыз.)

- Туура, Газзан мырза, - деп Бейрек экөөбүз бир добуш менен айттык.

- Анда кечиктирбе, Шершамсаддин. Горгудду тез арада таап, бул жакка алып кел, мен күтүп турам.

- Газзан бегим. Горгудду табуу оңой эмес. Анын үстүнө тез арада табуу андан бетер кыйын. Бизге убакыт керек, - деп айттым.

- Бирок убакытыбыз жок да. Эмне кылсак? Мындай кылабыз. Сен эл алдына чыгып, тоноо убакты башталганын жарыя кыл, менсиз эле майрамдай беришсин. Жактырган бардык нерселерин алышсын. Аларга менин атымдан айт: өз мүлкүмдү бүткүл Огуздан аябайм. Силер да баргыла – деп бул сөзүн бизге айтты. – Эмне турасыңар? Бүгүн жакшы ниеттүү тоноо башталат – өзүңөргө эң жакшы нерселерди алгыла...

- Бийлөөчүнү кантип тоноймун?! – деп Бейрек көздөрүн акырайтты. – Мага кантип ушундайды сунуш кылып жатасыз, бегим?! Газзандын мүлкүнө мен эч качан көз артпайм. Бир бүдүр жана бир кыпын нерсе да албайм. Мага эч нерсенин кереги жок.

Мен шашкалактап калдым. Демек мен хандын мүлкүнө көз артып жатыптырмын да. Мен да шашылып сүйлөдүм:

- Газзан мырзам, мен бул үйдөн эч нерсе албайм.

- Мен колдонуп жаткан сиздин ырайымыңыз мага жетиштүү.

- Мейли, мейли, силерди кантип билбейн? Өзүңөрдүн ким экениңерди мага айтасыңарбы?

Газзан чын жүрөктөн айттыбы же жөн эле айтып койдубу, аны деле билбейм. Бейрек да, мен да, бир да сөз айтпадык. Газзан бизди дагы бир жолу башыбыздан баштап буттарыбызга чейин карап, мындай деди:

- Андай болсо, сен, Шершамсаддин азыр баргын да, бектерге менин сөздөрүмдү айт, андан кийин мен жаткан бөлмөгө барып, шамдалдын жанында турган ичинде кыл бар кутучаны алып, мага кел.

Ошентип мен эшикке чыгып, Газзандын үйүнүн маңдайында чогулган бектердин жанына барып, аларга саламымды айтып, мындай дедим:

- Атактуу бектер, Газзан сиздерге батасын берди Газзан: «Менин бардык мүлкүм – бүгүн силердики. Огуздун жыргалы бардык нерседен өйдө турат! Кудуреттүү Теңирдин атынан үйдү тоноого киришкиле!» - деп айтты.

- Майрамды азыр баштай албайбыз. – Үйүлгөн топтун ичинен Тарсузамыш чыгып, ханым, жыйылган адамдардын баарынын атынан сүйлөдү.

- Эмне үчүн, Тарсузамыш ага? – деп сурадым.

- Чек аралык огуздар кечигип жатышат. Аларсыз кантип баштамак элек? – деп жооп берип жатты Тарсузамыш.

- Мунун жашыруун себебин билгендиктен мен Газзанга кайрылбоону чечтим. Чогулгандарга мындай дедим:

- Атактуу бектер, бул жолку майрамга чек аралык огуздар катышпайт, борбордук огуздар гана катышат. Кана кириңиз-

дер, баштаңыздар, үйгө кириңиздер...Тарсузамыш ага, сиз эмне туруп калдыңыз, кириңиз...

- Атактуу бектер адегенде үйгө кирүүгө батынышпады, арсар болушуп, бири-бирин карап турушту, анан бара-бара кыймылдай башташты, үйгө биринин артынан бири кире баштады. Анан эмне башталганын көрүңүз! Көңүлдөрү көтөрүлгөн атактуу бектер Газзандын мүлктөрүн кумардануу менен туш-тушка ташып кетип жатышты. Колдору менен, тиштери менен, анан көздөрү менен ташып кетип жатышты, ооба-ооба, ханым, жондору менен алып кете албаган нерселерди көздөрү менен алып кетип жатышты, орой сөзүм үчүн кечиресиз, ханым. Мен эсимди жыйнап, Газзан жаткан бөлмөгө атырылдым, ал жакка, Теңирге шүгүр, үй ээсинен бата алган тоноочулар али жете элек болчу. Шамдалдын жанында, ал шамдал алтындан жасалган шамдал эле, Трабзонго жасалган чабуулдан эстелик болчу, аны мен бекитип, тоноочулардан сактап калгым келди, бирок Газзандын каарынан коркуп, кайра ордуна койдум... Таза алтындан жасалган ал байыркы шамдалдын сырты ичке оймолор менен капталган болчу: кармагычында сүрөт...болду-болду, иштин маңызына өтүп жатам. Мен ичинде кыл бар кутучаны алып, Газзанга жеткирдим. Газзан ал маалда Бейрек менен сүйлөшүп жатыптыр, тагыраак айтканда, Бейрек сүйлөп жатыптыр, Газзан болсо аны ыкылас коюп угуп жатыптыр. Мени көрүп Бейрек унчукпай калды. Газзан дагы нааразы болуп бетин тырыштырды, бирок менин колумдагы кутучаны көрүп, өзүнүн тапшырмасын эстеди. Анан колумдан кутучаны алып, анын ичинен узун чачты алып чыкты.

- Бул эмне деген кутуча, Газзан мырзам? – деп Бейрек сурады.

- Бул кутучаны Мелик туткундан куткарылгандан кийин Горгуд мага берген. «Алгын муну Газзан, - деди ал, - анын ичинде менин бир гана чачым сакталат, ал жөнөкөй чач эмес, сыйкырдуу чач. Эгер балакетке кабылсаң, аны күйгүзө сал, мени дароо көрөсүң».

- Сыйкырдуу? – Бейрек чын жүрөктөн таң калгандай болду.

- Горгуд «сыйкырдуу» деди. Кандай экенин мына азыр көрөбүз. Сыйкырдуубу же сыйкырдуу эмеспи, аны азыр билебиз. Мага шамды берчи, - деп Газзан мага буйруду.

Мен дубалдан күйүп турган шамды алып, Газзанга сундум. Ал менин колумдан шамды алып, ага чачты жакындатты. Чач жалбырт дей түштү.

(Жамандын уулу жаман баарын туура айтып берип жатат. Газзан чачты күйгүзгөндө, менин башым өрттөнүп кеткендей болду. Айла жок, сөз бергенден кийин – аны аткаруу керек. Ошол эле заматта мен Газзанга бардым.)

Көздөрүм бир заматка өзүнөн-өзү эле жумула калды, көздөрүмдү ачканда Газзандын жанында Горгудду көрдүм. Ал кантип келип калганын, каяктан келип калганын билбейм. Менин ханым, кааласаң анын өзүнө сура, ал өзү жооп берсин – мен билбейм. Газзан менен Бейрек да эч нерсени түшүнбөй калышты. Баарыбыз таң калып, өзүбүздү жоготуп койдук...

(Өзүңөрдү жоготпой көрбөйт белеңер, жамандар.)

Кечириңиз, ханым, мен адашыптырмын. Горгуд пайда боло электе, тактап айтканда, чачты күйгүзгөнгө чейин эле Газзан менден үйдүн тонолуусу жөнүндө сураган. Баары үй тонолгондон кийин болгон, адегенде бектер Газзандын бардык мал-мүлкүн ташып кетишти, анан Газзан Горгуддун чачын күйгүздү. Ооба-ооба, тоноо бүтүп калган, бул так эсимде. Атактуу бектер жактырган нерселерин өздөрү менен кошо алып кетишкен. Баары ыраазы болушту. Газзан сурады:

- Бектер тарап кетиштиби?
- Тарап кетишти, бегим, - дедим.

Газзан сурады:

- Ыраазы болуп кетиштиби?

Мен жооп бердим:

- Ыраазы, абдан ыраазы болуп кетишти. Эмнеге нааразы болушмак эле?! Алып кете ала турган нерселердин баарын

ташып кетишти! Кудуреттүү Теңир сага ыраазы болсун. Мен, мырзам менин, эч нерсе алган жокмун, муну билиңиз...

Газзан мени карап, бир деме дегиси келди, бирок унчукпайды.

Мен айттым:

- Бейрек кеткен жок, ал күтүп турат. Аны чакырайынбы же үйүнө кете берсинби?

- Жок, Бейректи чакыр. Өзүң да кел. Тыңчы жөнүндө жаңылыкты талкуулайбыз.

Ханым, мен чыгып, Бейректи чакырдым, ал экөөбүз кайра Газзандын жанына келдик. Горгуддун чачын Газзан дал ошол учурда күйгүзгөн, азыр эсиме келип жатат, ооба-ооба, так ошондой – Деде пайда болгондо бектер тарап кетишкен, демек, тоноо бүткөн экен. Кыскасы, Газзан Горгуддун чачын күйгүздү. Биз баарыбыз өзүбүздү жоготуп койдук, анткени көзүбүздү ачканда, жерде отурган Горгудду көрдүк. Ал Газзандын жанында турбастан отуруптур. Эми эстедим.

Газзан адегенде өз көзүнө ишенген жок:

- Горгуд, бул сенсиңби? Тактап айтканда... сен чынында эле пайда болдуңбу?

Деде жооп берди:

- Сен өзүң чакырдың го. Же ишенбедиң беле?

Газзан айтты:

- Мен...көп мен...көп керемет көргөм, бирок мындайды!..

Мен да жарытылуу бир деме деп сүйлөй албадым, болгону «мен, мен, мен», - деп күбүрөп жаттым. Бейрек болсо...аз жерден эси ооп кала жаздады. Бейрек – коён жүрөк адам, бул жөнүндө баары билет. Ал жарым жан адамга окшоп буттарында зорго турду...

Өзүнө келген соң Газзан Горгудка сылык салам берди:

- Кош келипсиң, Горгуд, биздин үйүбүз сен үчүн дайыма ачык, - деп айтып Деденин маңдайына отурду.

Жымжырттык өкүм сүрүп турду.

- Бизди сенин тыңчыңды алууга кандай көйгөй мажбур кылганын билесиңби, Горгуд? - деп Газзан акыры жымжырттыкты бузууну чечти. Майда-чүйдө нерсе менен тынчыңды албайт болчум, ишенип кой...

- Түз эле айт, Газзан, ашыкча сөздөрдү айтып убара болбо. – Горгуд ийменбестен Газзандын сөзүн бөлүп, эми гана биз тарапты карады. – А бул кимдер? – деп сурады ал. Биз чала жарык жерде турганбыз, биздин беттерибизге жарык тийбей турган, балким ошондуктан Горгуд адегенде бизди тааныбагандыр.

- Бегим, мага чыгууга уруксат бериңиз, биринчи чакырыгыңыз боюнча келе калам, - дедим Газзанга кайрылып.

Бейрек дароо менин сөзүмдү ала калды:

- Бегим, бизге сыртта күтүп турууга уруксат бер.

Газзан Горгудду карады: эмне дейсиң, калышсынбы же чыгышсынбы? Горгуд жооп берди:

- Жок, эмнеге. Жакыныраак келишсин. Караңгыда көрүнбөй жатышат...Шершамсаддин, сенсиңби? Бейрек? Келгиле, отургула. Сени угуп жатам, Газзан.

Биз анын жанына отурдук. Газзан сөзүн баштады:

- Сени эмнеге чакырганымды билесиңби, Горгуд?

- Билем, Газзан, билем. Огузда тыңчы пайда болуптур, ошондуктан чакырдың да...

Газзан шашкалактап, ордунан тура калды, анан бир аз ары-бери басып, кайра отурду, анан мени айыптагансып карап, даттанды:

- Көрдүңбү! Бул да билет экен, жалгыз менден башканын баары билет экен. Ушундай да болмок беле? Мейли, анан кийин сүйлөшөбүз. Шершамсаддин, көрдүңбү, түшүндүңбү? Сенин айыңдан...Мейли. Горгуд, сен эмне дейсиң? Менин оюм мындай – ушундай нерсени укканда көңүл айланып, ачууң келет экен.

- Ооба, бек, бул абдан ачуу жаңылык, - деп Горгуд ырастады.

- Горгуд, эмне кылалы? Кимден шек санайлы? Кимди кармап, зынданга ыргыталы? Эгер тыңчыны кармабасак, Байандур-хандын ачуусу биздин башыбызга тийет, муну билгин.

- Билем, ошондой болот.

- Анда айтчы, Горгуд. Кудуреттүү Теңир бир гана сенин рухуңа дем берет. Келечектен туура кабарлар сага гана келет.

Боло турган жана болбой турган нерселерди бир гана сен биле аласың? Жооп берчи, тыңчы ким?

- Сураба аны, Газзан, сураба.

- Эмнеге сурабайм? Кантип сурабай койо алам?

- Кийин кейип калбаш үчүн сураба, Газзан...

- Кейибейм. Сен анын атын эле айтып кой. Мен ал чет элдикти койдун мүйүзүндөй кылып бурап салам...Камчылар менен өлөрчө сабайм. Мен ага ушундайды көргөзөм дейсиң, Байандур-хандын кыйнооканасы анын жанында көк чөптүү аянттагы чатырдай көрүнүп калат.

Газзан ушинтип айтты, ханым. Сизге сөзмө-сөз айтып жатам. Кулагым уккан нерсенин баарын айтып жатам. Бир да сөздү кемитип же кошуп койгон жокмун. Туурабы, Деде? – Шершамсаддин мага бурулуп жооп күттү.

(Бутактардын арасына чаташып, бошонууга натыйжасыз аракеттерди жасап жаткан чымчык эсиме келди. Мага салыштырганда ал азыр санаасыз эрке чымчыктай көрүнүп жатты. Оо кудуреттүү Теңир, мен анын ордунда болуп калсам гана. Ушул нерселерден кийин хандын бетине кантип карайм – билбейм.)

Мен унчукпастан бир аз күтүп турдум, Шершамсаддин өз аңегемесин айласыздан кайра улантты:

- Тыңчынын атын сураба деп жатам. – Горгуд дагы бир жолу Газзандын түз суроосунан буйтады.

Газзан айласыз туруп калды. Горгудду кантип көндүрүүнү билбей жатты. Иш татаалдай баштады.

Чынында эле иш Шершамсаддин айткандай «татаалдай» баштады. Демек Деде Горгуд тыңчынын атын башынан эле билген экен да, жана анын атын ал азыр атамак. Бирок экинчи жагынан караганда, эгер Горгуд кандайдыр бир укмуштуудай себептер менен тыңчынын атын билип алган болсо, анда тыңчыны уурдаган адамдардын аттарын билбесе керек. Логика боюнча баары дал ушундай болуусу керек. Андай болсо,

тергөө деп аталган бул нерсени баштоонун эмне кереги бар болчу? Байандур-хан тыңчы жөнүндө түздөн-түз эле Деде Горгуддан сураса болот эле го, Горгуд болсо кааласа да, каалабаса да чындыкты айтып берет эле. Бирок тереңирээк казсак бул нерсенин чындыкты билүү үчүн жетишсиз экенин көрөбүз. Байандур-хандын чыныгы, жашыруун максаты башка нерседе болчу. Ал өзүнүн бул максатын кантип ишке ашырат – биз кийинчерээк мына ушул нерсенин күбөсү болобуз.

- Ханым, Горгуд акыры коюнунан өзүнө да, бизге да оордук келтирген таштарды алып чыгып, аларды бир-бирден койо баштады. Ал бизге тыңчыны ачты. «Курсактуу Фатиманы баарыңар билесиңер. Тыңчы – ошол Курсактуунун жалгыз уулу, билип жүргүлө. Бирок дагы бир кайталайм, атактуу бектер кийин кейип калышпаса болду...»

Газзан өтө кубангандыгынан ордуна тура калды. Мен моюнумдан жүк түшкөнсүп, жеңилдеп калдым. Бейректин бетинде капалануунун белгилери пайда болду, бирок ал сезимин жашырууга да аракеттенген жок. Горгуддун мынтип жооп берерин ал албетте күткөн жок. Мен улуу урматтуу ханга айткандай, Бейректин тыңчыга тиешелүү өзүнүн жеке ниеттери бар эле...

* * *

Гусейн-бек Леле Хыззырды сөз аңдыган көздөрдөн жана сак кулактардан алысыраак жерде кармады. Ал жер кылдаттык менен тандалган: хандын тактысы жайгашкан чоң бөлмөнүн артындагы бакчага курулган кичинекей эс алуу үйү. Ал жерге шахтан башка эч кимдин кирмек тургай, кароого да укугу болгон эмес. Шахтан башка бир гана Лелеге ал жакка кирүүгө уруксат берилген, ал эми азыр ал жерге Хыззыр жайгаштырылды. Ошентип үч гана адам – шах өзү, Гусейн-бек жана Хыззыр аталган эс алуу үйүндө боло алышчу. Алардан башка бир дагы адам, миң кааласа да, Хыззырды көрө алмак эмес. Кээде кечинде, такты жайгашкан бөлмөдө эч ким жок болгон убакта, Гусейн-бек Хыззырга бакчаны аралап сейил-

дөөгө уруксат берчү. Хыззыр бакчада жалгыз сейилдечү, гүлдөр, чөптөр жана дарактар менен өзүнө гана белгилүү болгон тилде сүйлөшчү. Ал өзүнө өзү Лаггаб¹ деген наамды бериптир: Хатайы². Ал өзүнүн оңой жазылган ырларынын корутунду бөлүктөрүндө байыркы акындар ойлоп тапкан хитабды³ пайдаланган жана ошол эле жерде өзүнүн лаггабын жарыялаган. Ал эми шах өзү Хыззырдын ырларын талыкпаган ыкыластык менен уккан, акындын сөзүн токтоткон учуру бир да болгон эмес. Шахтын улуу көңүлү Хыззырды чымчыктын канаты сыяктуу калкалаганын жана шах ага ачык эле байланып калганын Леле ыраазы болуп өзүнө өзү айтып жатты.

Кез-кезде алар шатранж ойноп калышчу. Жүрөгүмдүн шамы бул оюндун устасы эле. Жеңилүүнү билген эмес. Шатранж оюнунун тартибин жана шарттарын Хыззыр тез эле өздөштүрүп алды, бирок шахтын ойноо деңгээлине жетүүгө ага али көп бар эле. Шах менен акындын бул жыгач такта үстүндөгү салгылашуусуна албетте бир гана Леле күбө боло алчу. Алар бул оюнду бүтүндөй берилип ойношчу. Леле аларга өзү кызмат кылчу жана ошону менен бирге аларга карата дээрлик аталык камкордук сезими бар болчу. Алар бири-бирине окшош болгону менен мүнөздөрү аябай айырмаланырын бир аз убакыт өткөдөн кийин эле билип калды. Леле муну бир нече жолу текшерип, байкаганы туп-туура экенине көзү жетчү. Шах - чукул мүнөздүү, чечкиндүү киши эле, жана күнөө кылган ар бир кишиге ырайымсыз мамиле кылчу, башкалардын баарына бийлөөчү жана мүршид⁴ катары караган, өзүнүн сахиб-аз-замандын⁵ милдетин аткаруучу экенине бе-

---

¹Лаггаб (араб.) – поэтикалык ат, псевдоним.

²Хатайи (араб.) – «кооптуулук» жана «күнөө».

³Хитаб (араб.) – Ырдын акыркы саптарында акындын өзүнө өзү лаггаб боюнча кайрылуусу. Мындай кайрылуу Чыгыштын классикалык поэзиясы үчүн салттуу болуп саналат.

⁴Мүршид (араб.) – руханий устат; суфий ордендеринин иерархиясындагы жогорку сан.

⁵Сахиб-аз-заман (фарс) – сөзмө-сөз: замандын бийлөөчүсү; шиит мусулмандарынын ишенимдерине ылайык – акыркы, жашыруун пайгамбардын наамы.

кем ишенген жана өзүн шахси-мугаддас¹ деп түшүнгөн. Ал эми Хатайи - жумшак, ак көңүл жана тынчтыкты сүйгөн адам болгон. Ошого карабастан Хыззыр шахка таң калып суктанчу. Хыззыр жумшак жана кылдат мүнөздүү, кекчил эмес, акырын сүйлөгөн адам болчу.

Кээде Леле анын назиктигин жана коргоосуздугун көрүп: «шордуу байкуш» - деп ага боору ооручу. Хыззырдын аргасыз жалгыз жашоосу анын атасынын жана эжелеринин турмушун жеңилдеткен, анткени Леле алар жөнүндө толук кам көрүп турган. Мына ушул нерсе гана «байкуштун» көңүлүн көтөргөн. Хыззырдын атасына жана эжелерине Хыззыр тууралуу албетте эч кандай маалымат берилген эмес, анткени бул маалымат мамлекеттик сыр болгон, Леле бул сырды көзүнүн карегиндей сактаган, бирок ыңгайлуу учурлардан пайдаланып ал Хыззырдын туугандарына анын атынан ар кандай белектерди жиберип, алардан кабар алып турган жана керектүү учурларда өзүн билдирбестен алардын тиричилик түйшүктөрүн жеңилдетип турган. Бул тууралуу билгенден кийин Хыззыр Лелени жакшы көрүп, ал үчүн мээримдүү жана ырайымдуу Аллага дуба кылып турчу.

Чалдыран алдындагы салгылашууга чейин Хыззырдын хан сарайындагы жашоосу өзгөчө толкундануусуз жана түйшүксүз өттү. Ал өзү айткандай Аллага жакпаган бул салгылашуудан кийин бардык нерсе капысынан жана биротоло кайтпас болуп өзгөрдү. Чалдыран деп аталган билинбеген бир айыл бар болчу, осмондук султан Селим менен шахтын салгылашуусу дал ошол жерде болду. Салгылашууну шах өзү жетектеп, аскер башчыларын катарларга бөлүштүрүп, чабуул жана артка чегинүү жөнүндө буйруктарды жеке өзү берип жатты. Анын согуштук чатыры Чалдыран түздүгүнүн үстүндөгү дөбөгө коюлган болчу. Чатырга кирүүгө эч кимге уруксат берилген эмес – буйруктарды босогодон угушкан, буйрук алуучу адамдар менен чабармандар босогодон шахтын үнүн угуп, ага урмат билдирип, айтылган жерге жөнөп турушкан.

---

¹Шахси-мугаддас (араб.) – сөзмө-сөз: ыйык инсан; Аллах тарабынан тандалгандыгын көргөзгөн белгилери менен туулган харизматикалык инсан.

Хыззыр чатырдын ичинде отурду, анын үстүндө бийлөөчүбүз шахтын үстүндөгүдөй кийими бар эле, бир гана айырмасы – шахтын кийиминин үстүнө жөнөкөй хламида кийгизилген. Хыззыр шахтан көзүн алган жок, анын ар бир сөзүн, ар бир буйругун ыкылас коюп угуп жатты, кез-кезде Чатырдын дубалындагы атайы жасалган тешиктен сыртты карап, салгылашуунун жылтылдаган сүрөтүн көрүп турду. Мына ушундай учурлардын биринде ал Гусейн-бек Лелени көрдү. Ал чөлдөгү барска окшоп салгылашуунун чок ортосунда урушуп жаткан. Хыззыр Леленин каардуу кайраттуулугуна суктангыча болбой аны көз алдынан жоготуп жиберди, анан кайра көрдү: Леле аттан жыгылды, ал эми анын душмандары жерге жыгылган денеге айры куйрукка окшоп жапырт кол салышты. Хыззырдын аябай боору ооруду, бул коркунучтуу көрүнүшкө чыдоого мүмкүн эмес эле. Ушул жерде ал бирөө алмаштырып койгондой өзгөрүп, шахтан сурады:

- Менин шахым, ырайым кылыңыз, мага да сиздин атыңыздан салгылашууга уруксат бериңиз. Мени согушка койо бериңиз, бийлөөчүм. Кандуу кыргынды тешиктен байкап туруу эмне деген жаман тагдыр! Бул жерде мындан көп отура албайм, Алла менен ант берем, жүрөгүм жарылып кетет.

Шах катуу ойлонуп жатты, Хыззырды укканын же укпаганын – түшүнүп болбойт, анткени анын өтүнүчүнө жооп бербеди.

Чатырга горчубаши тез жетип келди. Бул жолу анын алдына шах өзу чыкты.

- Менин шахым, жүрөгүмдүн шамы...сол катар...сол катар солкулдай түштү...

- Халил Султан Зулгадарга айт, дароо сол катарга жөнөсүн, Горчубаши үстөмөнүнөн жыгылды:

- Менин устатым...менин бийлөөчүм...менин бийигим... мүршидим...

- Эмне болду, созбой айт.

- Зулгадар бизге чыккынчылык кылды, Зулгадар согуш аянтчасын таштап кетти.

Шах ачууланды:

-Качты?! Жүзү кара чыккынчы! Чыккынчыдан чыккынчы жаралат. Устажла-Абдулла-ханды, ал каерде болбосун, тапкыла, тез сол тарапка чапсын. Кечиктирбей баргын.

Ошол эле заматта чатырга башка бир чабарман чаап жетип келди. Ал ээрден түшүп эле шахтын буттарына жыгылып, коркунучтуу кабар айтты:

- Менин шахым, оң тарап талкаланды.

Шах селт эте түштү, анан көңүлү чөгүп, алсыздыктан тизесин бүктү.

- Макул, баргыла, баарыңар баргыла, чабармандар гана калышсын, бирок алар чатырдын кире беришинде турушсун. Баргыла, бирок, жок, мени күтө тургула, бир аз күтө тургула, мен силерге өзүм чыгам.

Ушинтип айтып шах чатырга кирди. Хыззыр буйрукту күтүп туруп калды.

- Нигабың¹ каерде? Аны бетиңе кий, - деп шах Хыззырга буйруду.

Хыззыр кыңк этпестен нигабын башына кийип, бетине чүмбөтүн түшүрдү, анан бир аз туруп, аны бетинен кайырып, шахка суроолуу көз караш менен карады. Түбөлүк Алланын эркине алкыш болсун! Чатырдын ичине бирөөлөр күзгү коюп койгондой жана кимдир бирөө андан өзүнүн чагылышкан сүрөтүн көрүп, өзү менен өзү сүйлөшкөндөй.

Шах айтты:

- Мени ук. Убакыт деле калган жок. Сөзүмдү бөлбө, кызматчы, жөн гана угуп тур. Жакшылап ук. Бир аз убакыт мурун чатырдан чыкканым эсиңдеби? Мен бул жерде чыдап отура албай душманга чабуул жасадым. Осмондуктарга туткунга түшүп кала жаздадым. Атым мүдүрүлүп кетип, мени кошо басып жыгылды. Оң бут жаракат алган болчу. Душмандар мени төрт тараптан курчап алышты. Сен Султанали Мирза Афшараны билесиң да. Эсиңде болсун.

Душмандар мени курчап алганда, ал: «Шах-менмин! Шах-менмин!» - деп кыйкырып, осмондуктарга атырылды. Душмандар мени таштап, ага атырылышты. Мени жакшылап

---

¹Нигаб (фарс.) - рубанддын бир түрү.

ук. Эгер Султанали аман калса, аны жакшылап сыйла. Эсиңде болсун: ал сени сактады. Ал эми чыккынчы жана коркок Зулгадарды таап, жакшылап жазасын бергенге аракет кыл. Айта-рым ушул.

Хыззыр өзүн жоготуп, эмне кылышты билбей турду. Мүршиди-камил ага эмне жөнүндө айтып жатканын жана эмне буйруп жатканын – толук түшүнбөй жатты. Сөздөрүн укканы менен алардын маанисин түшүнгөн жок. Шахтын сөзү бүткөнүн көрүп, Хыззыр анын буттарына жыгылды:

- Менин шахым, жанымдын чырагы. Эмне жөнүндө айтып жатасыз? Султанали Афшар мени кантип сактады? Ал сизди сактады го! Анан, Зулгадарды жазалагыдай мен ким элем?

Шах Хыззырды ийининен кармап, булкуп көтөрдү.

- Тур, жигит! – Анан үнүн жумшак кылууга аракеттенди. – Тур, менин шахым. Салгылашуунун натыйжасы мурун эле чечилген экен. Мен кетип жатам. А сен болсо каласың. Сенден суранам, эмнең кетмек эле, нигабыңды чечип тур...

Хыззыр башындагы нигабын дилгирлик менен чечти. Шах бир азга чейин аны таң калгансып карап туруп, анан асманды карап:

- Оо ааламдардын жаратуучусу, сенин кудуреттүүлүгүңө алкыштар болсун! - бул сөздөрдү шах угулар-угулбас шыбыраганы менен алар Хыззырдын кулагына оттой тийди. Шах сөзүн улады: - Кий, нигабыңды кий. Сенин бетинди эч ким көрбөшү керек.

Сыртта кыйкырган үндөр угулду:

- Оо жакшылык ата!...Мүршиди-камил!... Катарлар...катарлар...талкаланды...душман жакындады...Артка чегинүү керек!...Сактангыла! Сактангыла!...

- Уктуңбу, чакырып жатышат, - деп шах түшүндүргүс жылмайуу менен айтып, анан күркүрөгөн үнү менен кыйкырды: - Шахи-Мардандын атынан келе жатам, келе жатам!

Анан жанымдын чырагы кайрадан Хыззырга бурулду, анын үнү кайрадан жумшак боло түштү:

- Даярсыңбы? Азыр сен өзүң, менсиз жана Лелесиз элге чыгышың керек. Мен да жокмун, Гусейн-бек Леле да жок. Хыз-

зыр жөнүндө бир да жан билбейт. Түшүн, шахтын өлүүсү мүмкүн эмес. Эч качан...А мен болсо өлүшүм керек. Анын үстүнө Селимди жазасыз калтырууга болбойт. Азыр салгылашуунун чок ортосуна атырылам. Осмондук баштар ыргыйт! Анан Алла кимди тандаса ошол жеңет, көрөбүз, Алла кимибизди жакшы көрөрүн – мениби же Селимдиби көрөбүз. Уктуңбу, чатырдан азыр чыгасың. Сенин чабармандарың сени күтүп жатышат. Мен бул жерден өзүм кетем. – Шах чатырдын аркы дубалына барып, жашырылган көшөгөнү жылдырды. – Тиги жерде, кара, Селимдин отурган жери, көрүп жатасыңбы? Менин ордум ошол жерде.

- Менин шахым, мен...менин колумдан келбейт, шахым...

- Колуңдан келет, кантип эле келбесин... Бүгүнкү салгылаш – убактылуу... Дагы күн чыгат, дагы эртең болот, өлкө жана мамлекет сеники болот. Мен сага кандай мамлекетти таштап жатканымды ойлонсоң. Эч ким, бир да пенде бул жөнүндө билбейт. Сен мага айланасың. Батин – сенсиң, захир – менмин. Баары ушундай ойлонуштурулган. Даярсыңбы?

- Биз кимди алдап жатабыз, шахым? – Хыззыр бул суроону угулар-угулбас айтып, өңү купкуу болуп, башын жерге салды.

Шах аны дароо ээгинен кармады.

- Менин көзүмө кара, менин шахым, - деп айтып, өзүнүн бетин Хыззырдын селейип катып калган бетине дээрлик шыкап жакындатты. – Эч-ким-ди. Чындыгында биз эч кимди алдаган жокпуз. Шахи-Мардандын атынан айтам, өзүңдү колуңа ал! Шапка ыйлаган жарашмак беле? Уялгын, шахым. Бунун баары шатранж сыяктуу оюн. Же коркуп жатасыңбы?

- Коркуп жатам, шахым. Балким Леле...түшүнөсүзбү...

- Коркпо, Леле жоголду. Леле кооз жана кадырдуу өлүмдү кабыл алды. Ал азыр бейиште. Ишенип кой.

Чатырдын жанында бир деменин жарылганы угулду. Хыззыр менен шах турган жерден эки метр алыстыкта замбиректин огу жарылыптыр. Үрккөн аттардын кишенегени адамдардын бакырык-өкүрүктөрү менен аралашты. Дүрбөлөңдүн үнү асманга чейин көтөрүлдү.

- Сен эми эркинсиң, акын. Ушундайды элестетип көрдүң беле? Жөнө, жоокерлериңе жөнө... Сактанууга убакыт келди. Аскер күчүбүз талкаланды... Ал эми мен...

- Менин шахым, мүршиди-камиль...

- Сөзүмдү бөлбө... Өз мамлекетимди коргой албадым. Бирок акыркы милдетимди аткара алам. Мен кеттим. Билгин, менин шахым, шоолада мага бир үн угулду. Ал үн асмандан келип жатты. Андан бир аз убакыт мурда мен эки жолу чакырык уктум, балким мага ошондой сезилгендир, бирок кеп анда эмес. «Ал жерлерде сен эмне жоготтуң, адам?! – деген суроону уктум. – Бизге кел, - деп сөздү улады ал, - бул жерде сени күтүп калышты. Биз, сени жакшы көргөн жандар, баарыбыз ушул жердебиз». Ошондуктан мени токтотууга такыр болбойт. Чатырдан чык, мени күтпө жана издебе. Менин денемди да табышпайт. Башым ийинимден кетет, денем – топурак... А сен болсо жашай бер... Ысмайыл шахка даңктар болсун! – акыркы сөздөрүн шах дээрлик шыбырап айтып, бир заматка, таң калгансып катып калды. Анан башын чайкап, жашыруун көшөгөнү жылдырып, сыртка чыгарга чейин Хыззырга дагы бир жолу бурулуп, сүйлөдү:

- Дагы бир нерсени билүүңдү каалайм. Шах Ысмайыл – бул болгону менин атым. Мен өзүм шах Ысмайыл эмесмин.

Хыззыр көзүн ачып-жумгуча жанымдын чырагы, «Алла, Алла» деп кыйкырып, түбөлүк жоголду.

Хыззыр чатырдын ортосунда таң калган абалда катып калды. Замбирек окторунун добуштары жакындаган сайын сырттагы кыйкырган үндөр күчөй баштады. Бирок чатырга кирүүгө эч ким батына албады. Акыры, Хыззырдын жүрөгүнө, башка бир жактан учуп келгенсип, чечкиндүүлү кирди. Ал өзүнүн тулку боюн түздөп, шахтын кыймылдарын так туурап, ишенимдүү кадам менен чатырдын эшигине жөнөдү. Чатырдын эшигинен эми чыгайын деп калганда дагы бир жолу ойлонуп, туруп калды. Анан аркасына акырын бурулуп, жашырылган көшөгө тарапты карады. Бирок андан из да калбаптыр – чатырдын дубалы баштан аяк бүтүн болуп, башка чатырлардан эч кандай айырмасы жок болуп калыптыр. Бар-

дык нерсе мурун эле чечилген – артка жол жок. Хыззыр ичинен Шахи-Мардандын атынан рабби-уль-алеминди жалбарып-чакырып, андан жардам сурап, анан биринчи кадамын таштап чатырдан чыкты. Чатыр бош калды.

* * *

- Баарыңар уктуңарбы?! Шершамсаддин! – Газзан ачууланды. – Эмне отуруп калдыңар? Тез тургула! Жебе болуп учкула, ал акмакты кайсыл жерден болбосун таап, мага аркандап алып келгиле! – Газзандын үнү буга чейин мынчалык күрүлдөгөн эмес эле.

Бейрек экөөбүз килемдин чаңына окшоп бир эле заматта сыртка күүлөнүп чыктык. Эсимды жыйган соң эки-жагымды карасам, жанымда Бейрек жок экен. Колумду шилтеген бойдон шамалдан да тез жөнөдүм, менин ханым, жонума канаттар өсүп алгандай эле болду. Капчыгайдын кырында жайгашкан курсактуунун алачыгына заматта жетип бардым. Асмандан түшкөн ташка окшоп начар алачыктын босогосуна атырылдым. Муштумдарымды түйүп, бар күчүм менен эшикти такылдаттым. Жооп болгон жок. Анан жерден шагыл таш алып, эшикти кайрадан тынымсыз такылдата баштадым. Дагы деле жооп болгон жок. Бирок кулагыма үйдүн ичинен үндөр угулуп жатты. Курсактуу менен бейтааныш бирөө сүйлөшүп жаткандай сезилди. Көпкө чейин такылдаттымбы же аз эле убакыт такылдаттымбы, билбейм, бирок эшик ачылбады. Көпкө чейин күттүм. Анан жаныма жетип келген нөкөрлөргө бурулуп, буйрук бердим:

- Огуздун баарын тинтип чыккыла. Курсактуунун уулун издеп табып, мага алып келгиле. Тез жөнөгүлө!

Алар аны издеп табып, мага алып келишипти. Мен ал акмактын моюнуна аркан салып, Газзанга сүйрөп келдим. Чабармандай болуп албетте уча албадым, ошондуктан акырын басып барганга туура келди. Газзан бизди Ала дарбазанын жанында күтүп туруптур. Бейрек анын жанында жок эле, бирок бир маалда жер астынан өсүп чыккансып пайда болуп

калды. Көздөрүм менен Горгудду издедим, бирок таппадым. Горгуд жок экен. Байкуш тыңчыны Газзандын жанына сүйрөп келип, анын буттарынын астына ыргыттым:

- Мына ал, жүзү кара чыккынчы, - деп айттым.

Анан дагы кошумчаладым:

- Газзан бегим, мына тыңчы, караңыз – буттарыңыздын астында.

Газзан колдорун чапкылап, катуу күлдү. Колдорун капталдарына коюп, байкуш тыңчыны айланып баса баштады.

- Муну карап койгула, бешиктен бели чыга элек турбайбы мунун. Бирок андай болгону менен чоң акмактардан да көбүрөөк жаман иш жасап коюптур. Бузукулук ишиңди качан баштагансың, шериктериң ким, жооп бергин, жүзү кара? Жооп бергин, айбан! – деп кыйкырып Газзан тиги баланы ачуулашып тепкилеп кирди.

Тиги бала болсо майып кылынган келемиштин баласына окшоп жерде жыйрылып тырышып, үн чыгарган жок.

- Муну зынданга таштагыла! – деп буйруду Газзан. – Ал жакта акылына кирип, бүт чындыкты айткысы келип калат. Алып кеткиле муну!

Бизде абактын ордуна Газзан айткан зындан пайдаланылчу. Ал көп катмар болуп жер астына кетет эле жана анын ар бир катмарына бир кишиден салса болот болчу. Кудуреттүү Теңир ал жерге түшүп калуудан сактасын, бирок ал жерге кирер замат жүрөк жарылат. Мен улуу урматтуу ханга айткандай ал чуңкурдун көп катмары бар. Ал жердеги жыт өтө сасык болгондуктан жийиркенүү сезими жаныңды жейт. Чуңкурду тегирмен ташы менен бастырып салчубуз. Күнүнө бир жолу ал ташты жылдырып, ичине тамак-аш менен суу таштачубуз. Ким эмнени кармап калса ошону менен тамактанат. Зындандын эң түбүндө келемиштер менен чычкандар жыргап жүрүшөт, ыргытылган тамак-аштын көбү дал ошолорго тиет. Кээде алар абактагыларга да кол салышчу. Ошондой учурларда ал жердеги бактысыздардын бакырыктары жоон тегирмен таштан да өтүп, кулактарыбызга жаман угулчу. Сизди башка нерсеге алаксытпайын. Ошентип тыңчыны зындан-

га түшүрдүк. Бирок андан дагы деле сөз да, үн да чыкпады... Нөкөрлөр ташты ордуна жылдырышты, мен болсо Газзанга кайтып келдим. Анын жанында Бейрек отуруп, ага бир деме жөнүндө айтып жаткан, бирок эмнени айтып жатканын, ханга калп айтканым болбойт, уккан жокмун: мен киргенде эле Бейрек өзүнүн баштаган сөзүн бүтпөстөн, шап этип токтоп калды.

- Акмакты зынданга таштадыңарбы? – Газзан сурады.

- Таштадык, бегим. Бешинчи катмарда бош орун бар экен. Ошол жерге жайлаштырдык. Кыймылдаса эле астына – ылайга жана келемиштерге түшүп кетет. Түзүк дем ала да албайт, дем чыгара да албайт. Эч нерсе эмес. Зындандын ичинде тез эле акылына кирет, - деп мен Газзанга жооп бердим.

Газзан дагы мындай деди:

- Этият кыл, убакытынан мурун өлүп калбасын. Биз ага бир нерсени айттырып алышыбыз керек. Ага эки күн кокодон жетет. Шершамсаддин, ал акмакты мага алып келерден мурда суу менен жууп жиберүүнү унутпагын, билесиң го, мен сасык жытты көтөрө албайм. Кыскасы, сен ага жооптуусуң.

- Башым менен жооп берем, Газзан мырзам, - деп жүгүнүп жооп бердим.

Газзан Бейректи өзү жаткан бөлмөгө чакырды, анан алар бири-бирин сырдуу карашып, кирип кетишти. Мени Газзан чакырган жок, ошондуктан, ханым, алар эмне тууралуу сүйлөшкөндүктөрүн билбейм. Бейрек Газзандын бөлмөсүнөн кеч, түн жарым болуп калганда чыкты: ал учурда ай таң атар алдындагы жылдыздарды көздөй жылып жаткан.

Ошентип эртең менен болду. Газзан али ойгоно элек болчу, Бурла-Хатун болсо мени өзүнө чакырды. Мен анын алдына бардым. Хатун менден сурады:

- Шершамсаддин, кечээ бул жерге Деде Горгуд келген. Ал эмнеге келиптир?

Мен жооп бердим:

- Хатун, Горгудду Газзан чакырыптыр, сурай турган нерсеси бар экен, Горгуд келип ага жооп берди...

- Газзан Горгудка кандай суроолорду берди?

- Хатун, анын өзүнөн сураңыз, ал өзү сизге айтып берет.

- Мен сенден сурап жатам, Шершамсаддин. Же мага жооп бербейсиңби?

- Мен жооп берип жатам. Бул - сыр, Хатун. Газзандын буйругусуз эч нерсе айта албайм.

- Шершамсаддин, азаматым, кантип эле Газзан менден бир нерсени жашырсын? – Бурла Хатун айтканынан кайтпай туруп алды жана токтогусу келген жок.

Мен минтип ойлондум: «Атактуу эр азаматтар бул дүйнөнү акыл менен өздөштүрүшкөн. Ачык нерсени жашырып эмне кылам? Дээрлик бүт Огуз билип бүтүптүр тыңчыны. Кечээ эле тыңчыны кармайбыз деп өздөрү чуу көтөрүшпөдүбү. Акмакты зынданга түшүрүп жатканыбызды кызматчы кыздар, нөкөрлөр жана ашмачы аялдар көрүшкөн. Андай болсо өжөрдөнүүнүн эмне кереги бар? Хатунга баарын айтып салууга эмне тоскоолдук кылып жатат? Хатун менен Бейректин байланышы мага катуу таасир тийгизгенби, билбейм...» Акыры, батынып айттым:

- Хатун, сизге гана айтайын. Сизге гана. Горгуддан мурун Бейрек келген... аны уктуңуз беле...Уккан жоксузбу? Макул... Бейрек Газзанга тыңчы тууралуу кабар берди. Бек аябай ачууланды. Анан Горгудду чакырды, Горгуд келгенде андан тыңчыны сурады, Горгуд ага айтты.

- Тыңчы ким экен? – Бурла-Хатун чынында эле эч нерсе билбегендей чын жүрөктөн сурады. Мени менен ойноду окшойт. А балким чынында эле билбегендир, бардык нерсе болушу мүмкүн, менин ханым.

- Сен тыңчыны кармап, Газзанга жеткирдиң да, ошондойбу? Ал жамандын жаман уулу ким экен? – Бурла Хатун суроону кабыргасынан койдү.

Мен жооп бердим:

- Хатун, тыңчы – Курсактуу Фатиманын жалгыз уулу экен.

- Ошондой де...Демек, Курсактуунун уулу...демек Газзан ууга чыккан кезде, Бейректин үйлөнүү тоюнда жана Бекил бутун сындырып алган кезде да, баарын ошол кылыптыр да... Пай, пай, пай, кандай акмак, кандай жүзү кара, кандай уятсыз

адам...

- Ооба, Хатун, баары ошондой болуптур. Баарын ал жа-
саган экен. Аны зынданга таштадым. Акылына кирмейинче
ошол жерде жатып турсун. Газзан ошентип буйруду, - мына
ушул сөздөрдү айткандан кийин мени Хатун койо берет деп
ойлогом.

- Ошондой дечи, бирок бир нерсе ишенердик болбой жа-
тат, Шершамсаддин...

- Эмне, Хатун?

- Шершамсаддин, мен эмнегедир ишене албай жатам...
Курсактуунун уулунун, капысынан эле тыңчы боло калышы-
на. Сен эмне деп ойлойсуң, Шершамсаддин? – деп Бурла Хатун
сурады.

- Менби? Мен эмне дей алмак элем? Газзан эмне десе
ошол болот. Тыңчыны бизге Горгуд айтты.

- Бейрекчи? Ал эмне, тыңчынын атын айтпадыбы?

- Жок, Хатун. Бул тууралуу эч нерсе деген жок, тагыра-
ак айтканда, тыңчынын атын атаган жок.

- Демек, айтпаптыр да... Макул, бара бер, Газзан бир аз-
дан кийин ойгонот. Балким эрте менен анын көңүлү ачылып
калаар. Майда-чүйдө нерселерге ачуусу келбестир...

- Күтөбүз, Хатун, көрөбүз, - бул сөздү айткан соң Бурла
Хатундан чыгып, короого жөнөдүм.

Керек болоор деп зындандан кабар алууну чечтим.
Таштын астынан бирөөлөрдүн онтогон үндөрү угулар-угулбас
болуп сыртка чыгып жатты. «Жашап кетет, иншалла, эки күн
чыдайт, - деп ойлодум, өлбөйт. – Бек ага эки күн берди. Туура
эсептептир. Үч күндө бул эмес, баатырлар да жан беришчү. Бул
болсо бизге тирүү керек...»

Анан мен Газзанга жөнөдүм. Мырзам кеңешүүчү бөл-
мөдөгү өзүнүн ордунда отурган экен. Мен кирип, сылык са-
ламдаштым. Ал бир демелерди кобурап, өзү менен өзү сүй-
лөшүп жаткан. Саламыма жооп берген соң Газзан мен тарапты
карабастан өзү менен өзүнүн сүйлөшүүсүн улантты:

- Ушундай, Газзан, аракет кыл, экиге бөлүн, азаптар
менен түйшүктөргө чыда, ошонун баары үчүн алган нерсеңе

моюн сун. Мага тыңчылык кылуу, бул эмне деген шумдук?! Өз энем, уулум, жубайым, мунун баары душманга берилип калсынбы?! Сениби, шашпа...Менин жазалоочу колумдун оордугун сезесиң! Сен Газзанды али билбейсиң... Бир гана мен. Жап-жалгыз мен. Эгер Огузда жакшы жансыздарым болгондо менин мурунумдун алдында тыңчылык кыла алат белең? Сен ишенген адамдар, ичип-жеп, жыргап, капталдап уктап, буттарына турганда мен –мен деп кыйкыргандан башка эч нерсе кылышкан эмес...

(Жаманды карачы! Акыркы сөздөрүн өзү ойлоп тапса керек. «Ичип-жеп жыргап, капталдап уктап, буттарына турганда, мен-мен деп кыйкыргандан башка эч нерсе кылышкан эмес...» Газзан мындайды айтпайт. Келесоо болгону менен сөздөрү акылдуу... Аларды «Огузнаме» обондуу аңгемелеринде пайдаланса да уят болбойт».)

...Таянычым начар, салгылашуу аянты абдан чоң, мен – ал аянтта жалгыз өзүмүмүн.

Бир алакан үн чыгарганын бирөө-жарым укту беле?

Анан Газзан жүзүн мага буруп, мындай деди:

- Сенден сурап жатам, Шершамсаддин. Же укпай калдыңбы? Бир алакандан добуш чыгабы?!

Мен эмне деп жооп беришим керек эле? Акылымдын же-тишинче жооп бердим, акылыма келген биринчи ойду айта салдым:

- Чыгат, Газзан мырзам, эмнеге чыкпасын...

- Бир алакандан кандай добуш чыгат? – Газзан мени шылдыңдаган көз караш менен карады.

- Бир алакандан ...менин бегим..бир алакандан... Бир ала-кандан жымжырттыктын добушу чыгат, менин мырзам.

Газзан оозун ачып мени карап калды. Көпкө чейин үндөбөдү, жана кийин бул сөзгө бир да кайрылган жок.

(Көрсө, бир алакан жымжырттыктын добушун чыгарат экен! Шершамсаддин, Шершамсаддин... Хан да бул шүмшүктү бара-бара кызыгып уга баштаганын байкадым. Газзандын мындай

жооптон шашкалактай түшкөнү таң калычтуу эмес. Бирок ал жооптун маанисин түшүнгөнүнө көзүм жетпейт.)

Бир топ убакыт өткөн соң Газзан сурады:

- Ал кандай, жанагы зындандагы неме кандай?

Мен жооп бердим:

- Унчукпайт, оозунан бир да сөз чыккан жок. Онтоп жатат, бирок сүйлөбөйт. Онтоп, бышактагандан башка эч нерсени уккан жокмун.

- Күтүп турабыз, - деди Газзан.

- Күтөбүз, бегим – дедим мен.

Бир аздан кийин Газзандын сотуна борбордук огуздардан экөө келишти. Алар Элин Годжанын уулу Сары Гумаш жана Эйлик Годжанын уулу Долек Урран. Алар Газзандан тоноо майрамы учурунда экөөнүн ортосунда пайда болгон талашты чечип берүүсүн суранышты. Сары Гумаш анын алдында басып бара жаткан Долек Уррандын колунан түшүп кеткен күмүш саптуу камчыны алып алган, менин ханым. Ал экөө ошол нерсени талашып жатышыптыр. Газзан-бек көпкө чейин ойлонуп, анан сурады:

- Азыр ал камчы кимиңерде?

Сары Гумаш жооп берди:

- Менде. Анын колунда абдан көп буюмдар бар эле, колуна батпай жерге түшүп жаткан. Мен болгону бир эле буюмду жерден алып алдым. Мунун эмнеси жаман?

- Анда аны өзүңө калтыр. Долек Урран болсо... Шершам-саддин, сенин күмүш саптуу камчың каерде?

- Муракырда, бегим. – Менин көңүлүм чөгө түштү.

- Аны Долек Урранга бергин.

- Айтканыңыз аткарылат, менин бегим. Жүрүңүздөр, агаларым, - деп, талашкандарга ичимден каарданып, Гумаш менен Урранды бөлмөдөн ээрчитип чыктым.

- Бүгүн болбой калат, - дедим Долек Урранга Ала дарбазанын жанында, ал жерге жарашышкан бектер менен чогуу келген элек, - эртең кел, жок, андан көрө бүрсүгүнү кел, ошондо өзүңдүн камчыңды аласың.

- Саламатта бол, атактуу бол, Шершамсаддин! – деп бектер жакшы маанайда коштошуп, дарбазадан чыгышты.

Газзанга кирсемби же күнүмдүк иштериме кирише берсемби деп ойлонуп жатсам, алдымда аялдын сөлөкөтү пайда болду; ал кап-кара нерсени жамыныптыр, ал өзүнүн бетин жашырып жатты, ошондуктан ал ким экенин, ак сөөк хатун же кара кызматчы кыз экенин дароо аныктоого мүмкүн эмес эле.

- Шершамсаддин, менин атактуу бегим, сенсиңби? – деп сурады ал аял. Анын үнү мага тааныш угулду, бирок кимдин үнү экенин дароо аныктай алган жокмун.

- Ооба, бул менмин. А сен кимсиң? – деп түз эле сурадым.

- Тааныбай калган окшойсуң. Сенде сөзүм бар. Менин үнүмдү ук, сөздөрүмө кулак сал. Бакытсыз мени акыркы үмүтүмдөн ажыратпа.

Анын алсыз үнү, менин ханым, кызытылган жебеге окшоп менин жүрөгүмдү элжиретип жиберди. Мен ага чын көңүлдөн жооп берип жаттым: Менин артымдан жүр, ачка болсоң, курсагыңды тойгузайын, кийимиң жана бут кийимиң жок болсо, кийиндирейин, сени тааныбай калыпмын. Сен кимсиң, кайсыл уруудансың, ыйлап-кайгырба, мага жооп бер.

Ал болсо, менин ханым, андан бетер боздоп ыйлап жиберди. Чарчаганча ыйлап анан унчукпай калды. Мен сабыр кылып күтүп турдум, себеби мындай нерсени башымдан кечирип, биллип калгам: аял өзү ыйлап бүтмөйүнчө аны токтотуу мүмкүн эмес, ага «ыйлаба» десең, ал андан бетер күчөйт, ошондуктан мен унчукастан күтүп турдум.

- Шершамсаддин, сен мени чынында эле тааныбай калдыңбы, бегим? – аял ыйын токтотуп, титиреген үнү менен сүйлөдү.

- Эгер таанысам, сурамак белем. Сен кимсиң? – Менин чыдамым кете баштады. Анын үстүнө каалаган убакытта мени Газзан чакырып калышы мүмкүн эле.

- Менмин бул, менин бегим, - Аял бетин ачты. Ошол замат мени чагылган урса, аны жакшылык деп эсептер элем.

- Сенсиңби? – деп сурадым. – Сен бул жакка келүүгө кантип батындың? Кет бул жактан. Артыңды карабай кеткин! Се-

нин бул жерде орунуң жок. Эгер бегиме керек болсоң чакырам. Бирок сенин ага керек болуп каларыңа көзүм жетпейт. Уулуң менен жолуктурууну суранам десең туура эмес адамга келдиң, Газзанга бар. Ал сени кабыл алабы же босогодон эле кууп чыгабы, ал менин ишим эмес, - ушинтип айткан соң мен бурулуп кетейин дедим.

Ооба, менин ханым, ал аял Курсактуу Фатима болчу. Ал эмнеге айланганын - сүрөттөп болбойт. Менин буттарыма жыгылып, катуу кармап алды:

- Тура тур, кетпе, мага кулак сал, анан өзүң билгендей кыл.

- Фатима, өзүңдү колуңа кал, бирөөнүн бут алдына жыгылуу кемпирлерге туура келбейт, тургун да кет бул жерден.

- Мен кемпирдин тырышкан колдорунан бошонууга аракет кылдым.

- Ой, сен өзүң жөнүндө бардык нерсени билесиң, а биз тууралуу эч нерсени билбейсиң. Менин үнүмдү угуп, сөздөрүмө кулак салчы. - Фатима баарын башынан баштоону чечти.

Анын сөздөрүн уккандан көрө дүлөй болуп калсам жакшы болмок, жердин түбүнө кирип кетсем жакшы болмок. Бирок мен ага кулак салдым, менин ханым. Эми Фатима айткан нерсенин баарын сизге сөзмө-сөз айтып берем. Ал мынтип айтты:

- Шершамсаддин, менин кайраттуу баатырым. Кантип эле сенин эсиңде жок болуп калайын? Кантип эле сен өзүң жөнүндө баарын билип, мен жөнүндө билбей каласың? Анда сага эстетип койууга туура келет. Көп-көп жыл мурун эмне болгонун эстеп көрчү, менин баатырым. Өткөн нерсени өз көзүң менен көргүң келеби? Өзүңдү ошол жашоодо көргүң келбейби?

Менин ханым, анын бул сөздөрү мага түшүнүксүз таасир тийгизди: ал айткан нерсенин баарын түшүмдөгүдөй – бирок ошол эле учурда өңүмдө көрө баштадым. Кооз көрүнүштөр биринин артынан бир көрүнүп жатты. Курсактуу Фатима болсо обондуу үнү менен айтып жатты:

- Көрүп жатасыңбы?! Жакшылап кара. Кара, мына сенсиң. Мына менмин. А бул болсо Барагчуг. Ошол күн укмуштуу күн болгон, эсиңдеби? Жооп бер, менин баатырым, уялба, менин кайраттуу арстаным...

Ал «арстаным» деген сөздү айтар замат мени бирөө найза менен сайгандай болду, менин ханым. Мени бир гана ал ушинтип атайт болчу – «менин арстаным». Эсимдин түбүнөн бардык нерсе майда-чүйдөсүнө чейин калкып чыкты. Мындай нерсени унутууга болобу? Мындай нерсени катуу кааласаң да унута албайсың. Мен абдан толкундандым, бирок билдирбөөгө аракет кылып, өзүмдү тынч кармадым. Ошентсе да көрүнүп жаткан көрүнүштөн көзүмдү ала албадым. Курсактуу Фатима айтып жатты:

- Эсиңдеби, карачы, кандай азамат болгонун эсиңдеби? Тулку боюнч теректей болчу, колдоруң таштай бекем, көкүрөгүң болсо бийик аскадай көтөрүлүп турчу. Сенин күйдүрө караган көздөрүң айсыз караңгы түнгө окшош болчу. Сенин ак мрамордой болгон кооз бармактарың жанга тийет эле. Үнүң арстандын үнүндөй болчу. Сен жаш элең, менин Шершамсадиним, а баягы айжарык түндөр эсиңдеби?!

Менин ханым, ал мени сыйкырдап салды, оозумдан өзүнөн өзү эле сөздөр чыга баштады. Мен сүйлөп жаттым, бирок ошол эле учурда өзүмдүн сөздөрүмдү сырттан карап жаттым:

- Сенин итиңдин аты Барагчуг болчу, туурабы? Үйүңдүн артында кичинекей жар бар эле, ошондойбу?

Ал башын ийкөө аркылуу менин сөздөрүмдү ырастап, дароо жооп берип жатты: «Итимдин аты Барагчуг болчу, дал ошондой... Үйүмдүн артында кичинекей жар бар эле, туура».

- Ай жарык болуп турган ошол эстен кеткис түнү мен сага жашырынып барып, эшигиңди такылдатканда, Барагчуг ушундай чуу салган дейсиң, мени тим эле майда бөлүктөргө майдалап сала жаздаган. Сен абдан сонун элең, Фатима...

- Сени жакшы көргөндүктөн Барагчуг ошентип катуу үргөн. Сага, бир гана сага ал ошентип өзүн өзү унутуп үргөн, сенден башка эч кимге үргөн эмес Барагчуг. Ал күндөр да өттү, менин бегим, кайрылгыс болуп кетти... Бирок... кеп ал жөнүндө эмес. Ырайымыңды жалбарып чакырам, мага сен гана жардам бере аласың, менин куткарылышым сенин колуңда. Себеби...

- Тура тур, кемпир, тура тур. Азыр кандай жардам тууралуу кеп болуусу мүмкүн?! Эмне жөнүндө айтып жатканың-

ды ойлосоң! – Мен өзүмдү колума алганга аракет кылдым. – Тыңчынын апасы менен менде кандай жалпы нерсе бар болушу мүмкүн?!

- Себеби ошол кайрылгыс күндөрдөн, менин арстаным, эстелик калган. Ошол түнү эмне болгонун билгиң келеби? Күрөө койгонсуң сен. Эч качан жана эч кимге сырымды айтмак эмесмин, аны түбөлүк сактамакмын. Азыр сен менен сырымды бөлүшүп жатам, билгин.

Мен шашкалактадым. Адегенде мен кандай сыр тууралуу айтылып жатканын жана менин буга кандай тиешем бар экенин түшүнбөдүм...

Мен андан бир нерсени күтүп, ыкылас коюп сурадым:

- Кандай сыр жөнүндө балдырап жатасың сен, кемпир? Эмне, акылдан адашып калдыңбы?

- Жок, - деп жооп берди, Курсактуу, - акылдан адашкан жокмун, менин атактуу бегим. Сыр мында турат, сен зынданга таштаган бала, сен жер астындагы караңгылыкка камаган бала – менин балам, демек...

- Менин...жок, жок, сенин балаң...

- Ооба, менин арстаным, ооба, менин майышпас букам, сен жаңылыш айткан жоксуң, туура сөздү айттың: сенин, сенин уулуң, менин мырзам, сенин уулуң... Ал сенин уулуң, Шершамсаддин. Мына ушул нерсе менин сырым. Сырымды башка бирөөгө эмес, сага ачканым үчүн Теңирге алкыштар болсун. Эми сен баарын билесиң. Уулубуз ай жарык болгон ошол түндөн эстелик катары төрөлгөн. Ага ырайымыңды көргөз, уулунду өлтүрбө, менин жолборсум.

Бул сөздөрдүн баарын Курсактуу Фатима бир дем менен айтып алып, кайрадан ыйлап, даттанып кирди: менин балам, атасыз өскөн байкушум, шордуум менин, оңбой калган бакытсыз, алсызым, күнөөсүз соттолгон байкушум, жана башка ушул сыяктуу сөздөрдү айтып ыйлады.

Ага жооп берүүгө алым келбеди. Кантип турсам, ошол бойдон өзүмдү жоготуп, катып калыпмын. Бир аздан кийин зорго эсимди жыйып, Курсактуу Фатимага жооп бердим. Сөздөр оозумдан өзүнөн өзү чыгып жаткандай болду, кайдан пайда

болгонун өзүм да билбейм. Ага айткан бардык сөздөрүмдү сага сөзмө-сөз кайталап берем, ханым.

- Эмнени угуп жатам?! Эмнени угуп жатам?! – дедим. – Тура тур. Учу-кыйыры жок дүйнө кичинекей кесекке окшоп бүрүштү, сенин сөздөрүң мени кулатты. Менин уулум – ошол... жек көрүндү тыңчыбы?! Менин үстүмө күл сыяктуу уят себиллип, сенин сөздөрүң мени, бактысызды жарадар кылды. Менин уулум дал ошол...жек көрүндү тыңчыбы?! Анын кызыл канын жерге төгүүнү каалайм. Аны уулум деп атаймымбы эми? Өз колум менен анын көкүрөгүнөн жүрөгүн сууруп алгым келген. Эми аны уулум деп атап жатам. Сен ал жөнүндө мага айтпашың керек болчу. Мени абийирсиздик менен уят кылбашың керек эле. Оо кудуреттүү Теңир, туура жолду көрсөт, чоң жамандыкта колдоо көрсөт. Фатима, Фатима, бутка окшоп турбай, жогол бул жерден. Айта турган нерсеңдин баарын айттың. Кеткин. Мага ойлонууга убакыт бер. Оо жакшылык Теңир, жакшылык Теңир, балакетимди эми ким менен бөлүшөм, арыз-муңумду кимге айтам? Мага жооп берчи...мага, өзүңдүн кулуңа жооп берчи, кудуреттүү Теңир...Эмне кылайын, каякка барайын?..

- Горгудка бар, Горгудка. Сага ал гана туура жолду көргөзө алат, менин бегим. Менин баламды жок кылба. Теңир сени ал үчүн кечирбейт, билгин муну.

Курсактуу Фатима бул сөздөрдү айтып бүтүп, менин көздөрүмө карап коюп, акырын басып кетти.

(Баарыбыз, анын ичинде Байандур-хан да, таң калганыбыздан ооздорубузду ачып, Шершамсаддинди карап турдук. Анын колуна саз (Кавказ, Түркия, Иран жана башка өлкөлөрдө жайылган кылдуу, чертме музыкалык аспап) берип койсо – куюп койгондой озан (акын) болуп калат. Мен жадагалса жазганды да токтотуп турдум. Хан кайгылангандай көрүндү, Шершамсаддиндин сөздөрү ага катуу таасир бериптир. Ал чынында эле озан болду; Оо кудуреттүү Теңир, ага кантип жана эмне үчүн дем берип, шыктандырганың – мага түшүнүксүз. Жаттап алынган сөздөрдү шык катары берилген сөздөрдөн мен так айырмалай алам, мага

бул ачык эле көрүнүп турбайбы: Шершамсаддин айтып-ырдаган сөздөр ага ал сүйлөп жаткан учурда эле шык катары келип жатты.)

* * *

...Анан мен Курсактуу Фатиманын Газзан жаткан бөлмөдөн чыгып жатканын көрдүм. Ал эки жакты этияттанып карап, аны эч ким көрбөй жатканына көзү жеткен соң, жолугун көзүнө түшүрө салып, башын ийген бойдон эшикке жөнөдү. Газзан эрте мененкиге чейин көрүнбөдү. Өзүнүн бөлмөсүн бекитип алып, камалып жатты.

Андан кийин эмне болгонун, менин ханым, майда-чүйдөсүнө чейин айтып берем. Анан, менин ханым, кийинки күндүн эртеси, Газзан эч ким күтпөгөн жерден кичинекей кеңеш чакырды. Ага Бекил, Арруз жана Бейрек келди, мага да катышууга уруксат берилди. Бек кеңешүүнү баштады. Газзан капалуу болчу. Мен Газзанды Арруз Годжанын мүмкүн боло турган сын сөздөрүнө жооп берүүгө даярданып жатат деп ойлодум. Анткени Арруз Годжа чек аралык огуздар тоноо майрамына эмнеге чакырылбагандыгын сурап, аларды чек аралык огуздарды сыйлабайсыңар деп айыпташы мүмкүн эле. Бирок мен күткөндөй болгон жок, Арруз Годжа тескерисинче бир да сөз айтпастан, көпкө чейин кабагын чытып, унчукпай отурду. Газзан адаттагыдай көңүлдүү сүйлөгөн жок:

- Атактуу бектер, кеп мындай. Огузда тыңчы пайда болуптур. Ал силерге белгилүү болгон Курсактуу Фатиманын уулу болуп чыкты. Ал...кандай деп айтсам, абдан жаш, мүнөзү калыптана элек, акылы да толук кире элек, дээрлик жаш бала. Эмне кылсак, кандай чара көрүүгө тийишпиз, кеп сиздерде.

Биринчи болуп Арруз Годжа өз пикирин билдирди. Ал эч кимди карабастан мындай деди:

- Тыңчы тууралуу кабарды ким биринчи айтканын билсек жакшы болор эле? Бизге айтышсын, биз да билели.

Газзан адегенде Бейректин атын атагысы келбеди:

- Мунун кандай мааниси бар?! Негизгиси – тыңчынын аты белгилүү да. Анын атын Деде Горгуд атады. Мындан башкасынын баары маанисиз.

- Жок, мааниси бар, өтө чоң мааниси бар. Тыңчы жөнүндө биринчи болуп Бейрек сүйлөй баштады, туурабы? – Арруз Годжа көшөргөндүгү боюнча алдыга чыкты.

Бейрек ошол замат, шып этип тура калды:

- Туура, тыңчы жөнүндө мен биринчи айттым, андан ары эмне дейсиң? – деп Арруздун бетине карап катуу сүйлөдү. Бул анык чакырык эле.

- Сен мага үнүңдү көтөрүп жатасыңбы?! – Арруз Годжа да-роо ачууланды.

- Тынчтангыла, атактуу бектер, тынчтангыла. Иштин маңызынан алаксыбайлы. Талашып-тартышуудан бизге пайда жок. Бул... баланы эмне кылабыз? - Газзан суроосун так кайталап, бир азга унчукпай туруп, кайра сөзүн улады: - мына ушул үчүн сиздерди чакырдым. Бул баланы эмне кылсак? Аны өлтүрөлүбү? Же койо берелиби? Бул баланы бир деме кылгыдай кебетеси киши аяй тургандай экен. Эмне кылабыз?

Бул жерде мен бир нерсени даана түшүндүм, Газзан ичимден кабыл алган менин чечимимди бара-бара амалдап өткөрүп, атактуу бектерди ага тезирээк көндүрүүгө аракеттенип жатат. Эми чечим алардын колдорунда. Акыркы сөздү алар айтышы керек. Алар эмне дешээрин көрөлү. Мен өзүм болсо Теңирден үмүт кылып, өз ойумду кеңештин аягында айтайын деп ойлоп жаттым.

Арруз Годжа, чынын айтышым керек, биринчи тынчтанды. Демейде ачуулангандан кийин ал тез тынчтанчу эмес. Бейрек да кабагын бүркөп унчукпай турду.

Биринчи сөздү Бекил алды:

- Атактуу бектер, биз ар бир кадамыбызды кылдаттык менен ойлонуштурушубуз керек. Огузга дүрбөлөң салууга болбойт.

Арруз Годжа аны колдоду:

- Бекил туура айтып жатат. Этияттуулук менен иш кылышыбыз керек. Кийин өкүнүп калбашыбыз керек, Теңир андайдан сактасын.

Ыңгайлуу учур келгенин сезип мен сөзгө аралаштым:

- Атактуу бектер, биз текшербей туруп эле тыңчы деп жарыялаган неме ушуга чейин бир да сөз айткан жок, күнөөнү моюнуна алган жок. Ал чынында эле күнөөлүүбү же күнөөсү жокпу – бул бир Теңирге белгилүү. Менимче – бала эч кандай далилсиз айыпталып жатат.

- Анын күнөөсү жок – Арруз мени колдоду.

- Күнөөсү жок. – Бекил да мени колдоду.

Газзан бизди жактырып укту, бирок акыркы жана чечүүчү сөздү айтардан мурун Бейрекке кайрылды.

- Сен эмне дейсиң? – деп ал экөөнө гана белгилүү болгон бир нерсенин четин чыгарып сурады.

- Мен сиз айткан нерсени айтам, - Бейрек тез жана чечкиндүү жооп берди.

Ошондон кийин гана Газзан моюнундагы оор жүктөн кутулгансып, өзүн эркин сезе түштү да өкүм чыгарды:

- Ошондой болсун. Баарыңар бир чечимге келдиңер, силер айткандай болсун. Эгер мунун күнөөсү жок деп эсептесеңер демек күнөөсү жок. Жөнө анда, Шершамсаддин, ал шордууну зындандан чыгарып жуунткула, жаман нерселерден тазалап, акталган бойдон апасына кайтарып бергиле, экөө тең тынчтык менен кете беришсин.

Бектер баштарын ийкөө аркылуу макулдуктарын билдирип, ордуларынан турушту. Бир маалда Бейрек күтүүсүз жерден мындай деди:

- Бирок менин бегим, алар экөө тең кечиктирбестен Огуздун чек арасынан чыгып кетишсин, баштары ооган жакка кетип, бул жактан жоголушсун. Кийин бош ушактардын пайда болушуна себеп болбосун. Кийин эч ким Огуздун бектеринин жүрөктөрү жумшарып, мурдагыдай катуу болбой калыптыр деп сөз кылбасын.

Атактуу бектер үчүн Бейректин сунушу күтүүсүз болду, алар эмне кыларын билбей бири-бирин карап калышты, бирок эч кимиси каршы болгон жок.

Кичинекей кеңеш мына ушинтип аяктады. Баарыбыз коуроого чыктык. Мен болсо тыңчыны өз колум менен алып чы-

ктым. Атактуу бектер биздин шордуу тыңчыбыз байланган жипти этияттуулук менен тартып жатканымды үнсүз карап турушту. Шордуу жигит зындандын ичинде тап-такыр алы кетип, бутунда тура албай калыптыр, жерге кулап түшүп, ошол абалда кыймылдабай жатты. Анын денеси айланага өтө сасык жытты жайылтты. Газзандын белгиси боюнча кызматчы кыздар жерде узарып жаткан тыңчыны тегеректеп, аны көпкө чейин ысык жана муздак суу менен жуушту. Анан кайрадан Газзандын белгиси боюнча үйдүн ичинен жаңы кийим-кече алып чыгышып, баланы кийиндиришти, аны чуңкурдан бери тартышып, алдына тамак-аш койушту. Алдына коюлган тамакты ал башын көтөрбөстөн жана унчукпастан тойгуча жеди. Менин ханым, ал мени көздөрүнүн төбөсү менен тигиле карап коюп жатты, ошол учурда менин жүрөгүм зырт этип, майда бөлүктөргө бөлүнүп жатты, анткени анын көздөрүнөн өзүмдүн атамдын, атактуу жоокер Гафлат Годжинин көздөрүн көрдүм. Мен анын алсыраган беттерин жакшылап караганда, жүрөгүмө жакын жана кымбат болгон көптөгөн белгилерди көрдүм. Анан эки жагымды карасам, Газзанды кошуп бардык бектер баланы таң калычтуу кызыгуу менен карап, андан көздөрүн ала албай турушуптур. Мени бул абдан таң калтырды. Алардын мынчалык катуу кызыгуусунун себебин түшүнбөдүм. Кыскасы, бир аз убакыттан кийин Курсактуу Фатима келди, ал эч кимди карабастан жана эч кимге үндөбөстөн баласына жакын келип, жолугунун бир учу менен өзүнүн көз жашын аарчып, баласын унчукпастан ийининен кучактап өйдө көтөрдү, анан экөө бири-бирин жөлөп, биздин жаныбыздан акырын өтүп кетишти... Алыстап жаткан эне менен уулун үн чыгарбастан көздөрү менен узаткан соң атактуу бектер баштарын шылкыйтып, аттарына минип, ар бири өз тарабына жөнөп кетти.

Менин ханым, сага ант берем, калп айтпайм, ал жигитти жана анын апасын андан кийин бир да көрбөдүм. Ач кишинин курсагындагы эки тилим нанга окшоп жоголуп кетишти. Мен алардын тагдырына кызыгып, алар жөнүндө көп адамдан сураштырдым, бирок алар жөнүндө эч ким укпаптыр. Ошол кез-

ден баштап уулуна болгон кусалык мени кез-кезде кыйнап турат. Кээде кечинде аны эстеп ыйлайм. Ушундай, менин ханым. Биздин баштарыбызга мына ушундай балакеттер түштү. Кудуреттүү Теңирден ырайым кылуусун жалбарып-суранам, анткени Теңир гана менин ханымдын рухун жогорку акылмандуулук жана ырайым менен шыктандыра алат, менин ханым мына ушундай рухуна таянып, менин эрктүү жана эрксиз күнөөлөрүмдү жакшылык Теңирдин атынан кечирет деп үмүт кылам.

Бул сөздөрдү айтып Шершамсаддин унчукпастан башын жерге салып, ошол бойдон туруп калды. Байандур-хан терең ойго баткандыктан бир да сөз айтпады. Мен калемимди мындай коюп, оң колумдун чарчаган бармактарын ханга билгизбестен ушалап жумшарта баштадым. Байандур-хан көпкө чейин унчукпай отурду, анан тактысынан капасынан тура калып, коштошпостон чыгып кетти. Байандур-хандын кайгыга батышы биздин да көңүлүбүздү чөктүрдү. Бирок кеч болуп калды. Анын үстүнө хандын конок үйүнө эчак эле түнкү күүгүм кирип калган. Ошондуктан эч кимибиздин же жазууга же сүйлөгөнгө алыбыз калбай калган. Шершамсаддин, Гылбаш жана мен унчукпастан короого чыктык. Гылбаш кызматчы кыздарды кыйкырып чакырды, алар бизди ар бөлмөгө жетелеп кетишти. Мен ошол түндү жарым-жартылай үлгүрөп өткөрдүм, эрте менен эрте, короздордун биринчи кыйкырыгы менен туруп, шашылыш кийинип, Гылбашты күтүп...

Текст ушул жерден үзүлөт, бирок ал анча чоң жана маанилүү эмес жер экени анын уландысынан көрүнүп турат.

* * *

Гүнортаждын үстүнө күн тийип, хан сарайынын ар бир бурчу жарык болуп калган. Чымчыктардын ызы-чуу добуштары нөкөр-наибдердин кыйкырыктары менен аралаш угулуп жатты; уйлардын мөөрөгөнү, койлордун маараганы, букалардын түтүк добушуна окшоп муулаганы жана жылкылардын

кишенегени күңгүрөгөн бир жалпы үн болуп, жаңы күндүн башталышын салтанаттуу жарыялап жатты. Бардык жерде очоктор үйлөп күйгүзүлүп жатты, бир нөкөр болсо таштан жасалган тосмонун уркуяп турган жериндеги түнү бою күйүп чыккан шаманаларды ным чүпүрөк менен өчүрүп жатты.

Мен эшикке чыкканда Борбордук дарбазалар аркылуу хан сарайына бир атчандын кирип жатканын көрдүм, анын артында аз сандуу жоокерлери бар экен. Атчандар аттарынан түшүштү, атчылар болсо аттарды тизгиндеринен алып, атканага жетелеп кетишти. Гылбаш алдыңкы катардагы атчанды тосуп алып, мени алыстан көрүп, бейтааныш конокту мен тарапка ээрчитип жөнөдү. «Бул ким болушу мүмкүн?» - деп ойлондум мен. Бир аздан кийин мен бейтааныштын Бекил экенин көрдүм. Ага да кезек келиптир. Бекил мага сылык салам айтты, мен да сылык жооп бердим. Ошентип биз үчөөбүз чоң кара жыгачтын алдында мурда эле төшөлүп даярдалган дасторкондун жанына отурдук. Бизге тамак берилди, биз болсо, Теңирге шүгүрлөрдү айтып, бата кылган соң тамактанууга кириштик, тамактанып бүткөндөн кийин Гылбаш мени суроолуу карап: «убакыт болдубу?!» - деп сурады.

- Хан уйкудан турдубу? – деп сурадым.

- Турду, бизди күтүп жатат, - деп Гылбаш жооп берди.

Мен ордумдан даяр болуп турдум.

- Сен да биз менен жүр, Бекил. – Гылбаш көп сөз айткан жок.

Биз Гылбаштын артынан ханды карай жөнөдүк.

Байандур-хан өзүнүн ордунда отурган экен. Анын бетинде түнкү чарчагандыктын изи да калбаптыр.

- Өт, Бекил, жакын отур. Кош келипсиң! – деп хан Бекилге кайрылды.

Мен Байандур-ханга жүгүнүп өз ордума өттүм, түнү жазган кагаздарым калган жерге бардым.

Бекил намыстуу жана ак ниеттүү киши болчу. Ал өз абийирин сактап, өзүнүн ханынын алдында тиешелүү түрдө тизелерин бүгүп, анын саламдашуусуна чыныгы жана терең урматтоо менен жооп бергенден кийин гана көрсөтүлгөн орунга отурду. Гылбаш дароо анын артына кыпчыла калды.

- Бекил, сени эмне үчүн чакырганымды билесиңби? – деп Байандур-хан бизге белгилүү болгон суроону узатты.

- Жок, билбейм, ханым. Менин эч кандай жоругум жарык хандын каарына татыктуу болбосо керек деп ойлойм, иншалла. Чек ара тынч. Ханымдын толкундануусуна эч кандай себеп жок. Же ханым кандайдыр бир коркунучтуу кабар алдыбы?! Улуу хан кандай гана буйрук бербесин, Бекил өзүнүн жанын берип болсо да, аны аткарат.

- Жок, Бекил. Эч кандай коркунучтуу кабар келген жок. Билгин, мен сага абдан ыраазымын. Гүржистан менен биздин ортобуздагы чек араларды жалгыз сен коргоп, бекитип турасың, мен бул тууралуу тынчсызданбайм. Мен сени такыр башка маселе боюнча чакырдым. Сен сүйлө, а мен сени угайын.

- Буйрук бериңиз, менин ханым. Каалаган сурооңузга жооп берем. – Бекил өзүнүн эмне үчүн чакырылгандыгын али билген жок, ошондуктан камырабастан тынч турду.

(Көп жылдардан кийин Бекил мага ошол каргашалуу окуя жөнүндө өз оюн айтып берди. Адегенде ал анын Газзан менен болгон чыры тууралуу ханга кабар жеткен окшойт деп ойлоптур. Ал жерде менин бар болгонум Бекилге дем бериптир, анткени анын түшүнө киргенде мен ага керек болгон учурда жардам берем деп убада бергем. Оо кудуреттүү Теңир, сен эң бийик бийиктиктерден да бийиксиң. Биз бирөөлөрдүн түшүнө качантан бери өз эркибиз менен кире баштадык?! Качантан бери биз бирдей түштөрдү көрө баштадык?! Оо биздин сыйкырдуу дүйнөбүз! Эгер сен бизди алсыратуудан мурун бири-бирибиздин акылдарыбызга киргизсең, анда жашообузду аягы кандай болот?!)

- Бекил, мен сенин Газзандын кичинекей кеңешинде катышканыңды уктым. Силер тыңчыны кармап, кайра эле өзүңөр бошотуп жиберипсиңер. Эмне үчүн андай кылдыңар?! Ал тыңчынын күнөөсү анык, анын жаман иштери жөнүндө баары билет. Анын Огузга тийгизген зыяны далилдерге муктаж эмес. Мага жашырбастан айтып берчи, силер кабыл алган чечимдин себеби эмнеде, эмне үчүн сен өзүң өлүм үчүн эмес,

кечирүү үчүн добуш бердиң? Эмне үчүн сен, Бекил, тыңчынын күнөөсүн далилсиз деп эсептедиң?

Бекил аны эмне үчүн түн ортосунда ойготушуп, тез аранын ичинде ханга баруусун талап кылышканын эми түшүндү. Бекил хандын суроосунан корккон жок, бирок баары бир кичине толкундана түштү. Ал эмне дей алмак эле? Ал ханга эмне деп айтарын мен аздыр-көптүр билет элем, бирок аны кантип айтарын, аңгемесин кандай сөздөр менен айтып берерин – мен билбейт болчум. Байандур-хан болсо Бекилге абдан ишенчү. Бекил бүт чындыкты айтып берет – хан андан күмөн санаган жок, ошондуктан Бекилди ал түз эле сурай баштады. Хан ага дароо эле негизги суроону узатты.

Чынында Байандур-хан текстте айтылгандай Бекилге эки жүздүүлүк кылып, амалдап кармоого аракет кылган жок. Хан Бекилге айта турган сөзүн Газзанга же Шершамсаддинге карата сүйлөгөндөй алыстан баштаган жок. Хан Бекилди баарынан мурда анын эрдиги жана Гүржистанга жакын чек арадагы кынтыксыз кызматы үчүн баалайт. Андан сырткары аңчылык учурунда Бекил менен Газзандын ортосунда чыр пайда болгонун жана Бекил катуу таарынып жүргөнүн да хан толук билет. Деде Горгуд ханга ал окуя тууралуу билгенин толук айтып берген...

Хан үчүн Бекил (эгер хан Газзанга каршы күнөө койо турган болсо) эң жогорку деңгээлдеги маанилүү жана баалуу күбө. Ал тургай Бейрек өзү да Бекилге «күйүп кетүүсү» мүмкүн.

Бекил кайраттуу адам болчу. Ал түз берилген суроодон буйтабастан ханга баарын болгондой айтып берди. Бекил мынттип баштады:

- Байандур-хан, түз айтайын. Газзандын кеңешине чейин эле мен ал шордуу баланы куткаруу тууралуу ниет кылып койгом. Таң калып жатасызбы? Таң калбаңыз, ханым, баарын өз ирети менен айтып берүүгө уруксат бериңиз. Кеңеш болордон бир күн мурун мен үйдө отургам. Бир маалда короодон бирөө мени чакырып жатканын уктум.

- Бекил, Бекил! – Аялдын өтө аянычтуу жана кайгы-муңдуу үнү угулду. Үйдөгүлөрдүн эч кимиси ага көңүл бурбаптыр. Адегенде мен «мага жөн эле угулуп кетти окшойт» деп ойлогом, бирок андай эмес болуп чыкты, анткени бөлмөгө нөкөр кирип келди.

- Кожоюн, - деди ал, - бир аял дарбазага жөлөнүп, ыйлап жатат. Ал: «Бекилди көрмөйүнчө кетпейм» - деп жатат.

- Ал ким экен, ага эмне керек экен? – деп мен нөкөрдөн сурадым.

- Бизге айтпай жатат. Бекилге алып баргыла, ага айта турган сөзүм бар дейт. Айтканынан кайтпай турат. Эмне кылалы? – деп нөкөр менден сурады.

«Йа Алла-Алла! Эл орунга отурган кезде келген бул неме ким болду экен?!» - деп ичимден ойлоп, нөкөргө айттым: «Күтүп турсун, азыр келемин», өзүм болсо божомолдой баштадым: «Огузда бир деме болдубу же Гүржистандан кабар келдиби? Же жамандын бул жаман кызын кербенчилер айдап жибершти бекен? Бирок акыркы убакта биздин аймактан бир да кербен өткөн эмес». Тынчты алган ар кандай нерселерди ойлонуп мен дарбазанын жанына бардым, ал жерде бир сөлөкөттүн турганын көрдүм, бетин аныктоого мүмкүн эмес эле. Аял же эркек экенин дароо түшүнүүгө болбойт. Бирок ыйлаганы боюнча аял экенин дароо билдим. Мен ал аялга жакындар замат нөкөр ага сөз сүйлөдү:

- Эмне унчукпай турасың? Мына биздин бегибиз, айтайын дегениңди айт. Аял колдорун беттеринен алып, менин буттарыма жыгылайын деди эле, мен аны ийиндеринен кармап токтотуп калдым. Анан мындай дедим:

- Эмне сөзүң бар?! Мен – Бекилмин. Сүйлө.

- Менин үнүмдү ук, сөздөрүмө кулак сал, Бекил. Мени тааныбай калдың окшойт. Менин бетимди жакшыраак карасаң, таанып жатасыңбы? – Аял башын көтөрүп, өзүнүн бетин менин көздөрүмө жакындатты. Мен аны таандым, менин ханым, аны кантип тааныбай калайын?! Ал Курсактуу Фатима экен...

(Мен ханды карадым. Байандур-хан тактысында бир аз коз-голуп анан катып калды. Кызыгуусу көбөйдү окшойт, анткени Бекилди токтотуп, аңгемесин бөлгөн жок, унчукпай угуусун улантты, кээде өзүнчө бир демени ойлонуп жатты.)

...Ооба, менин ханым, ал ошол экен – Курсактуу Фатима деген кошумча аты бар аял.

- Сен мени дагы деле тааныган жоксуңбу, менин баатыр Бекилим? – деп кайра сурады ал.

- Тааныдым, тааныдым. Сени бул жакка кайсыл шамал айдап келди?! Сага эмне керек, эмне каалооң бар? Тургун!

- Турбайм, - деп жооп берди Курсактуу Фатима.

Канча сурансам да, турбай койду, мурдагыдан да катуу ыйлай баштады. «Азыр үйдөгүлөрдүн баары чуркап келишет», - деп ойлоп, ага мындай дедим:

- Эмне ыйлап, кыйналып жатасың?! Андан көрө сага эмне болгонун айтып берчи. Эгер эмне болгонун айтпасаң сага кантип жардам бере алмак элем, эмне болду?

- Бекил, Бекил, баатыр Бекил. Сен алсыз Фатиманы балакетке калтырбайсың. Силер Курсактуу деп атаган неменин башына кандай балакет түшкөнүн билесиңби? Жалгыз уулумду калп жеринен каралашып, тыңчы деп аташып, кармап, колдорун кайрышып, байлап, Газзандын зынданына таштап салышты. Менден жардамыңды аяба, менин эр жүрөктүүм. Бир гана сенден үмүт кылам.

- Сенин уулуң тыңчы болуп чыктыбы?

- Жок, албетте жок, Бекил. Мени коркунучтуу сөздөрүң менен өлтүрбө, Бекил. Өлүм алып келүүчү сөздөрдүн тилден чыгып кетишине жол бербө, Бекил. Менин уулум, тил алчаак, куулук-шумдугу жок бала. Тыңчы эмес ал. Менин балам Теңирдин оопай макулугу. Газзан менен Бейрек экөө аны тузакка түшүрүшүптүр, Бекил. Бейрек Газзандын кулагына тыңчы жөнүндө шыбырап коюптур. Газзан болсо териштирбестен эле буйрук берип жибериптир: кармап алып барып, ага өлүм жашоодон да таттуу көрүнгүдөй кылып жазалагыла.

- Менин буга кандай тиешем бар? Эмне үчүн мага келдиң? – мен Курсактууну сурадым.

- Бекил, сен мени унутуп калдыңбы?! Мен жаш жана сулуу элем. Үйүмдүн артында кичинекей жар бар эле. Итимдин аты Барагчуг болчу. Сага, бир гана сага үрбөйт эле ал. Мага келип жүргөн күндөрүңдү кантип унутуп калдың, Бекил, азамат Бекил?! Түндөрдү да унуттунбу?

Ханым, анын сөздөрү өткөндү эстетти, өзүмдүн жаш жигит кезимди эстедим. Заматка көзүмдү жумуп, артка, ошол күндөргө кайрылдым, бирок дароо өзүмдү колго алдым:

- Унуттумбу, унутпадымбы... сен маселени айт.

- Бекил, Бекил, уулумду сенден төрөгөм. Сен жөнүндө эстелик катары сактап жүрдүм аны, Бекил. Уулумдун төрөлгөнүн эч кимге айткан эмесмин, бул купуяны көп жылдар бою жүрөгүмдө сактап келдим. Азыр эми экөөбүздүн уулубузду жок кылууну каалап жатышат. Буга жол бербей. Баргын, Ханлар-хан Байандурдун өзүнө бар. Ага баарын айтып бер. Менин уулум, сенин уулуң тыңчы эмес, Бекил. Сага анык чындыкты айтып жатам, билгин.

Мага эмне болгонун айтсам, ханым, андайды душманым да каалабайм. Колдорум денеме, буттарым жерге жабышты. Моло таштай катып калдым, бир да сөз айта албадым. Тилим катып оозум кургады. Мындай абалда канча убакыт болгонум эсимде жок, эс-учум ордуна келгенде сурадым:

- Тыңчы тууралуу сөздү Бейрек баштаптырбы?

- Бейрек баштаптыр, менин Бекилим. Бейрек он алты жыл өмүрүн Байбурд сепилинде өткөргөн, Огуздагы иштер жөнүндө ал каяктан билмек эле? Бейрек менин үйүмдү кыйратты.

- Ал мага демектен үч жолу Бейрек болсун, анын жолунда Бекил турат! Үйүңө бара бер, аял, билип жүр: Бейрек бул жоругу үчүн жооп берет, акмактан өчүмдү алам, анын жазасын берем. Бардык нерсе үчүн жооп берет ал.

Курсактуу Фатима дагы бир деме деп сүйлөп жатты: «Уулумдун өлүп калуусуна жол бербей, сага ишенем, сен менин жалгыз үмүтүмсүң, уулумду сен гана куткара аласың...» - бирок мен анын бул сөздөрүн толук уккан деле жокмун.

Менин ханым, мен аны жолго чейин узаттым, анан ал аял караңгыда жоголуп кетти. Мен үйгө кайрылып келдим. Эртең

кеңеш болорун мага кабарлашкан болчу, мен кечиктирбөөнү чечтим, нөкөрлөрдү чакырып, аттарга ээр токутуп, наибдер менен бирге жолго чыктым. Короздордун биринчи кыйкырыгына чейин биз борбордук огуздардын аймагына жетип келдик.

Кичине кеңешке Газзан менден башка Аррузду, Бейректи жана Шершамсаддинди чакырыптыр. Баары чогулганда, Газзан бизге мындай сөздөр менен кайрылды:

- Атактуу бектер, мен силерди кеңешүү үчүн чакырдым. Кеп мындай. Огузда тыңчы пайда болуптур. Менде бул тууралуу ишеничтүү кабар бар. Адегенде мен ага ишенген жокмун. Көпкө чейин күмөн санап, ойлондум. Өткөн нерселерди эсime келтирдим. Силер да эстегиле. Мен ууга чыкканда – тыңчы бул тууралуу душмандарыбызга айтыптыр. Бейрек үйлөнүү тоюн өткөрөйүн деп жатканда – дагы тыңчы душманга кабар бериптир. Бекил ууда жүрүп бутун сындырып алганда да тыңчы кайдан-жайдан пайда болуп бул тууралуу душманга кабар жеткириптир.

- Ал ким экен, Газзан - бек? – деп сурадым мен.

Арруз Годжа да чыдабай сурап жиберди:

- Тыңчы тууралуу ким кабар берди?

Газзан адегенде Аррузду анан мени карап, көңүлсүз жооп берди:

- Бейрек айтты. Тыңчы тууралуу Бейрек айтып берди. Бизге Горгуд да келди. Тыңчы – Курсактуу Фатиманын уулу, Горгуд мына ушинтип айтты. Биз ал баланы кармап, зынданга таштадык. Бирок ал тыңчыга анча окшошо бербейт, эне сүтү оозунан кете элек. Унчукпай жатат, кыңк этип да койгон жок ушунча убакыттан бери, ошондойбу Шершамсаддин?

- Ооба, менин бегим, дал ошондой, - Шершамсаддин шашылып жана толкунданып жооп берип жатты.

- Эми атактуу бектер, сөз силерде. Эмне кылалы, кандай кылышыбыз керек?! Талкуулайлы. Эмне дейсиңер? – муну айтып Газзан жооп күтүп унчукпай калды.

- Тыңчы жөнүндө кабарды Бейрек айткан турбайбы? – Арруз шылдыңдаган үн менен сурады.

- Мен айттым, анын эмнеси бар экен? – Бейрек ачуусу келип одонолук менен каяша айтты.

- Сен мага каяша айтып жатасыңбы?! – Арруз дароо ачууланды.

- Каяша айтып жатам, дал ошол сага каяша айтып жатам, - Бейрек калышпай жатты.

Газзан үнүн катуу чыгарды:

- Тынчтангыла, атактуу бектер, өзүңөрдү колго алгыла. Азыр бизге уруштун эмне кереги бар? Тыңчы маселесин чечиш керек. Кийин кылууга боло турган нерселерди кийин кылабыз. Эмне дейсиңер? Жооп бергиле: мунун күнөөсү барбы же жокпу? Бул шордууну жазалайлыбы же бошотолубу? Шордуу эки күндөн бери зынданда...

Арруз да, Бейрек да тынчтанып калышты.

Арруз айтты:

- Анын күнөөсү жок. Мен анын күнөөсү жок деп эсептейм. Бошотуп жиберүү керек.

Мен айттым:

- Күнөөсү жок. Бошотуу керек.

Шершамсаддин да бизди колдоду. Бир гана Бейрек унчукпай турду. Газзан андан сурады:

- Сен эмне дейсиң?

- Сен эмне десең, мен да ошону айтам, - деп Бейрек кабагын бүркөдү.

Демейде Бейрек эч качан Газзанга каяша айтчу эмес, мына азыр да аны менен макул экенин билдирди. Газзан бизди бир сыйра карап, өзү да биз менен макул болду:

- Эгер силер аны күнөөсүз деп тапсаңар анда мен да ошондой деп ойлойм. Шершамсаддин, жөнө, шордууну сасыган чуңкурдан алып чыгып, апасына кайтарып бер, уулун үйүнө алып кетсин.

- Жок, менин бегим, - деп Бейрек күтүүсүз жерден ачууланды. – Ал Огуздан чыгып кетсин, ал бул жерде калбашы керек, көзгө көрүнбөй жоголсун, антпесе ушак-айың сөздөрдөн арыла албай калабыз, - деди ал.

Мен болсо дароо эле Газзандан күмөн санадым. Ал биз менен кеңешүүгө чейин эле Курсактуу Фатиманын уулун жа-

залабоону чечкен. Эгер андай болбогондо ал кеңеш чакырмак эмес. Кеңеш чакырбай эле, баланы төрткө бөлүп салмак жана ошону менен иш да бүтмөк. Менин ханым, билиңиз, Бейрек менен Газзан баланы бошотууну каалашкан, өздөрүнүн каалоолорун биздин колдорубуз менен ишке ашырышты. Баары ушундай аяктаганы жакшы болду. Антпесе мен Бейректин анын аңчылык учурунда мага көргөзгөн оройлугу үчүн жоопко тартмакмын. Жолдо келе жатып мен ошол нерсени түз эле кеңеш учурунда аткарууга өзүмө өзүм сөз бергем.

Анан Шершамсаддин менен эки нөкөр чуңкурду жаап турган чоң ташты чогуу жылдышырты. Менде бир аз күмөн бар эле, аларды текшерүү үчүн чуңкурга жакыныраак бардым. Менин артымдан Газзан жана Арруз жакындады. Жаш жигит жоон бир канат жипке байланган экен, нукерлер аны үстүгө тартып чыгышкан соң өздөрү андан обочолонуп, четке жылышты. Мына ошондо, менин ханым, жүрөгүм катуу согуп, эс-учумду жоготуп койо жаздадым. Жаш жигитти жуунтушту, кийиндиришти, тамак-аш жана суу беришти, а мен болсо аны карап отуруп, өзүмдүн Имранымды көрүп жаттым – ошол эле өң, ошол эле көздөр. Анын мени караганычы!.. Менин бардык күмөндөрүм бир заматта учуп-жоголду – менин бул жаш жигитти көрөр замат кайнап чыккан каным Фатиманын сөздөрү туура экенин далилдеди. Анан ал өзү да келип, уулун жерден тургузуп, кучактап, бир да сөз айтпастан жана башын да көтөрбөстөн шордууну дарбаза тарапка жетелеп жөнөдү. Алар ошентип кетип калышты. Андан кийин аларды көргөн жокмун.

Бекил унчукпай калды. Мен да жазууну токтоттум. Күттүм. Дагы жонумдан муздак тер чубуруп ага баштады. Мен Байандур-хандын жүзүнө кароодон чочуп жаттым. Ал болсо кыймылдабай жана унчукпай турду. Мен ойлодум: «Эгер хан иштин маңызын башынан эле билген болсо, анда тергөөнү баштабайт эле?» Сууроом жоопсуз калды. Байандур-хан Бекилге тыңчы маселесине байланышпаган башка суроо берди.

- Бекил, сен аңчылыктагы оройлугу үчүн Бейрек менен эсептешем деп айттың. Ал эмне деген аңчылык? Анда эмне

болду эле, Бейрек эмне кылды? Мен муну билгим келип жатат. Мага баарын айтып бер.

Бекил тулку боюн түздөп, өлүм алып келүүчү жебени койо берүүгө даяр турган жаа сыяктуу түйүлдү. Оо кудуреттүү Теңир, Бекилге туура бутаны тандоого жардам бере көр. Бекил Байандур-ханга аңчылыкта болгон окуяны айтып бере баштады. Мына мынтип баштады:

- Бардык хандардын ханы, жарык Байандур-хан, Гүржистандык башка диндегилер бир жолу кандай белек берип жибергендери сиздин эсиңизде болсо керек. Сиз атактуу бектерге жана баатырларга марттык менен таратып берген алтын-күмүштөрдүн ордуна орой Гүржистандыктар бир жылкы, бир кылыч жана эмендүү жалгоосу бар аса таяк берип жиберешкен. Ошондо сиз катуу капа болгонсуз. «Таарыныч болбосун үчүн кимге белек берүү керек?» - деп сурагансыз. Ошондо Горгуд алдыга чыгып, мындай деген:

- Кайгыланбаңыз, ханым. Мунун баарын атактуу бир бекке берип койуңуз.

Бирок Огуз бектеринин бири да мындай арзыбаган белекти алгысы келбеди. Баары будамайлап, куйруктарын кымтышкан. Сиз, менин ханым, мени карап, сурагансыз: «А сен эмне дейсиң?» Мен ойлодум: «Хандын ишенимин жоготкондон көрө башымды жоготконум жакшы». Акылсыз коңшулардын согушуу чакырыгын кабыл алып, мен өзү уруумду Огуздун чек арасына алып барганым эсиңизде болсо керек. Гүржистандын чегине көчүп бардым. Сакчы болуп турдум...

- Эсимде, Бекил, унуткан жокмун. А бирок эмне үчүн менден буларды сурап жатасың, баатырым? Мен сенден аңчылыкта болгон окуя тууралуу сурадым, - деп Байандур-хан Бекилдин сөзүн бөлдү, бирок абдан жумшак үн менен сүйлөдү.

- Моюн сунам, ханым. Аңчылык тууралуу айтып берем. Бирок жүрөгүмдө чогулган нерселерди айтып берүүгө уруксат бериңиз, ханым. Күнүмдүк иштер менен түйшүктөр мага Огузка тез-тез барып турууга мүмкүнчүлүк бербей жатты. Мен чек арадагы жерлерди коргоо иштерин бардык эреже боюнча жөнгө салдым. Айланадагы бардык сепилдерди изилдеп,

белгиледим, ал жердеги бардык кичине жана чоң жолдорду, кичине жана чоң дарыяларды, жайыттар менен эгин талааларын изилдеп, белгилеп чыктым. Эгер ханым согуш жүрүшүн жасайм деп чечсе, ага керектүү боло турган жерлердин баарын өзүм барып белгилеп, өз көзүм менен көрүп, өз колум менен кагазга түшүрдүм. Бардык жерлерге байкоочуларымды коюп, болуп жаткан бардык окуялар тууралуу туура маалымат алып тургам. Кыскасын айтканда, ханым, сиз чек ара жөнүндө тынч болсоңуз болот – Гүржистандын чек аралары сиздин көзөмөлүңүздө.

- Сага ыраазычылык билдирем, Бекил. Сенин эмгектериң менен камкордугуң үчүн ыраазычылык билдирем. Мен сенин жакшы сапаттарыңа дайыма туура баа берчүмүн, - деди Байандур-хан.

- Ошондой, дал ошондой, ханым. Сиз мени дайыма сыйлачуңуз, жана сиздин сыйлооңуз мага сиздин атыңыздан ар кандай эрдиктерди жасоого дем берчү. Бирок баары эле менин кудуреттүү ханымдай акылман жана айкөл эмес экен. Ханлар-хандын мага карата жумшак мамилеси жана аталык сүйүүсү көбүнө жаккан жок.

- Алар кимдер экен? Жашырбай айт. Мен сени угуп жатам, - деп Байандур-хан Бекилге борукердик кылды.

Бекил бир жолу менин түшүмдө айтып берген нерселеринин баарын баш-аягына чейин төкпөй-чачпай ханга айтып берди. Мурда мен Бекилдин аңгемесин жөн гана уккан болсом, азыр Байандур-хандын буйругуна моюн сунуп, аны жаза баштадым. Бекилдин тарыхы мындай:

- Теңир тарабынан өмүр сүрүү үчүн берилген жарык күндөрдүн биринде мен күнүмдүк иштеримди аткарып, үйүмдө наибдердин жанында отургам. Бир маалда чабарман келип, Байандур-хандын буйругун айтты. Мен аны уккан соң ойлон-бостон жана кечиктирбестен дароо аттын ээрин токуп, узак жолдун оордугун тоотпостон ошол эле күнү кечинде Огузга жетип барып, хандын алдында туруп калдым. Хан менден Дузмурд сепилине кирүү жолдорун, анын коргонуучу жерлерин сурады, мен болсо анын жашоочулары менен коргоочула-

ры жөнүндө жана өзүнүн орой жана сандырак кайрылуулары аркылуу биздин ханыбыздын тынчын алууга батымы барган жек көрүндү ханы жөнүндө баяндап бердим – кыскасы, өзүмдүн бул иш тууралуу билген бардык маалыматтарымды ханга төкпөй-чачпай айтып бердим. Ошол кезде чек аралык огуздар Дузмурд менен кастык мамиледе болгонун билгем. Касташкандар бири-бирине чабуулдарды жасап турушкан. Кээде биз алардын аймактарына чабуул жасап, кээде алар биздин жерлерге чабуул жасап турушчу. Биздин ханыбыздын вазири, Газылыг Годжа, туткунга түшүп, Дузмурд сепилине камалган. Көп жылдар бою биз аны куткара албай жүрдүк. Анын жакын тууганы Амман жалданма жоокерлердин жардамы менен аны куткарууга көп жолу аракет кылган, бирок анын аракеттери натыйжалуу болгон жок. Анан Газылыг Годжанын уулу – Йейнектин кезеги келди, ал жигит өз атасын камактан куткаруу үчүн өз жанын кыйууга даяр эле. Хан анын аракетине каршы болгон жок. Менин жанымда хан андан сурады:

- Йейнек, атаң үчүн душман менен салгылашууга даярсыңбы?

Йейнек жооп берди:

- Даярмын, ханым, бирок жалданма аскерлер менен эмес, Огуздун атактуу баатырлары менен баргым келет.

Жаш жоокердин жообун угуп, Байандур-хан ага жакшы баа берди жана чоң аскер чогултуп, аны курал-жарак менен камсыздоону буйруду. Ал эми Йейнекке аскерди жетектөөнү буйруду.

Хан сарайынын чыга беришинде мени Газзандын адамы күтүп туруптур.

- Бек, деди ал, - Газзан сени көргүсү келип жатат, ал сени борбордук огуздарга келип кетсин деп айтып жатат.

Газзан – бекларбек, ал мени чакырууга акылуу. Анын үстүнө андан мурдараак экөөбүздүн ортобузда бир иш болгон, ал тууралуу айтуу мен үчүн ыңгайсыз болуп жатат, бирок аңгемемдин мындан кийинки бөлүгү түшүнүктүү болсун үчүн айтышым керек. Газзан мага өзүнүн чабанын жөнөткөн, мен болсо аны менен кошо Газзанга шишкебек кылып жесин

деп бир короо кой жөнөткөм. Газзан мени сыйлагысы келген экен деп ойлодум, барбай койсом болбойт, ошондуктан Газзанга жөнөөнү чечтим. Ал мени жылуу тосуп алып, дароо эле аңчылыкка чакырды.

- Бекил, сен бизден алыс жерде жашайсың, ошондуктан көп деле көрүшө албайбыз. Мен эртең эрте туруп бектер менен чогуу аңчылыкка жөнөп жатам. Бизге кошулууну каалабайсыңбы? Биздин сайгактар менен эликтерди силердики менен албетте салыштырууга да болбойт, бирок бизде деле жакшы аңчылык кылууга болот. Сага сый көрсөтүүнү каалайм. Кандай дейсиң?

- Ыраазычылык билдирем сага Газзан, дайыма саламатта бол, - деп жооп бердим.

Аңчылыкка даярданууга толук бир түн кетти. Таңга маал мен өзүмдүн наибдерим менен Газзанга кошулдум. Чак түштө Аладаг тоо тармактарына жетип, ал жерге чатыр тиктик. Бектерден баргандар Гарагунн, Гара Чакур, анын уулу Гырггунуг, Шершамсаддин жана Бейрек болчу...

Адегенде аттарды чаап, жылыттык, анан тойлогонго отурдук. Күчтүү шарап ичтик. Анан аңчылык учурунда менин боз айгырым баарынан ашты. Мен жаа менен аттым, ханым. Жебем эликтин бутун тешип өтүп, кулагына кадалды. Мен олжону ушинтип белгилечүмүн. Гяндагы Барды талааларында же Кыпаза тоо тармактарында аңчылык кылганда мен дайыма ушинтип атчумун, анан олжону жакшылап карачумун – арыктарын бошотуп жиберчүмүн, семиздерин болсо шишкебекке берчүмүн. Менин мындай белгимди бектердин баары билчү жана эгер кимдир бирөө кулагы белгиленген эликти атса, «бул Бекилдин белгиси» дешип олжону дароо мага жөнөтүп жиберешчү. Менин белгиленген олжого болгон акымды билип, Гарагунн да көп жолу ошондой кылган, Дели Дондар мага көп жолу атылган эликтерди жөнөткөн. Менин айтканымды Арруз Годжа да тастыктап бере алат.

Газзандын аңчылыгында менин ак боз айгырым бардык аттардан озуп кетип жатты. Мына ошондой учурда мен адаттагыдай ыкмамды колдонуп эликтин бутун жебем менен

анын кулагына кадай аттым. Бектер менин олжомдун жанына чогула калышты. Аларга Газзан да кошулду.

- Эмне болду? Эмнеге токтоп калдыңар? – деп сурады ал.

Бектер жооп беришти:

- Бекил дагы бир жолу атты чаап бара жатып эликтин бутун өзүнүн жебеси менен кулагына жабыштыра атты.

Газзан аттан түштү. Олжону карады, анан дагы сурады:

- Эликтин ушундай атылышы мергендин эмгегиби же мергенди эмес, анын атын мактоо керекпи?

- Мергендин эмгеги, - деп баары бир ооздон жооп беришти.

- Жок, аттын эмгеги. Эгер ат мыкты болбосо, мергенчи да начар болот, эгер атың мыкты болбосо, мактана турган эч нерсең болбойт.

- Мага мээримдүү бол, бек. Мен кантип эле мактанайын? Мына менин жаам, мына менин жебем, булар өздөрү айтып турат, - дедим мен.

Бул жерден Бейрек кийгилише калды:

- Сага айтып жатпайбы, аттын эмгеги деп. Же укпай жатасыңбы, Бекил?

Менин ханым, Бейрек мени аябай жаман көрчү. Анын себеби мага белгилүү. Ал жөнүндө көпчүлүк билбейт, бирок сизге айтып койойун, ханым. Бир мезгилдерде менин жубайыма анын көзү түшүп калган. Бир мезгилдерде ал Ботокөз Чешменин үйүн айланып, анын артынан жүргөн. Үйлөнүүнүн алдында ал кыз уулоого чыгыптыр. Олжону көп деле издебептир, дароо эле менин азыркы жубайым, Ботокөз Чешмеге көзү түшүптүр. Боз карышкырдай болуп анын үйүн айланыптыр. Бирок анын кыз ала качуу ниетине биз Алп Рустам экөөбүз тоскоолдук кылдык. Бирок бул такыр башка окуя, менин ханым. Ал эми Бейрек ошондон бери мага ачууланып жүрөт. Ошондуктан азыр ошол ачуусун чыгарып жаткан кези.

- Газзан туп-туура айтат, бул - аттын эмгеги, тап-такыр мергенчинин эмгеги эмес, - деп Бейрек менин көздөрүмө тигиле карап, өзүнүн тулку бою менен мени салгылашууга чакырып жаткансып айтты.

- Эликти жабылган көздөрүм менен атып берем, - деп айттым мен.

Бектер мага ишенбей күлүп жиберешти, Бейрек баарынан катуу күлүп жатты.

- Гүржистандын чек арасында жата берип, сени көк дат басып кетиптир, Бекил, - деп Бейрек түз эле акарат кыла баштады.

- Бейрек, - дедим мен, - сен сүйлөй бер, бирок чекти да билгиниң. Мен түшүрбөй кармап турган нерсенин сен бир учун гана тиремиш болуп турасың.

(Жакшы айтылган сөз. «Мен түшүрбөй кармап турам, а сен болсо бир учун гана тиремиш болуп турасың». Бул сөздү «Огуз-намеге» киргизип койуу керек. Бекил өзүнүн кадырына жараша жооп берди: адептүү бирок катуу.)

...Ишенбей жатасыңбы? Кел анда, жаа атуу боюнча мелдеш өткөрөлү. Мергендин көзгө атардыгында аттын эмгеги кандай экенин мына ошондо көрөбүз.

Бейрек ызалана түшүп, мындай деди:

- Мен чекти билбейт бекем? Сен мага айтып жатасыңбы муну?

Бейрек менен сүйлөшкүм келбеди, анткени кеп анда эмес болчу. Бул сөздү Газзан баштаган, Бейрек болсо – дайыма Газзандын сөзүн сүйлөйт, андан эмнени талап кыла алмак элем? Ошондуктан Бейрекке аркамды буруп, мен мүмкүн болушунча сылык түрдө Газзанга кайрылдым:

- Газзан, жардамчыңды токтот, болбосо...

Бейрек Газзанды карады. Ал болсо унчукпастан ийиндерин кысып койду. Анын унчукпаганын колдоо катары көргөн Бейрек андан бетер туталанып, үнүн көтөрдү:

- Болбосо – эмне? Эмне болот? Айтпайсыңбы? – деп кыйкырды ал.

Мен өзүмдү бул жолу да кармадым, оозумду кысып, өзүмдү колго алдым. «Байандур-ханды сыйлабаган болбойт. Газзанды сыйлабагандык Байандур-ханды да сыйлабагандык», - деп ойлодум мен. Анан өзүмдү мынтип да соороттум: «Аңчылыктын ырахатын бузганга болбойт, чыдайбыз. Анан кийин Бей-

рек экөөбүз өзүбүзчө сүйлөшүп алабыз». Бирок Бейректин ойу башкача экен. Ал андан бетер оройлонуп, менин маңдайыма туруп алып кыйкырды:

- Бекил, мен сени менен эмне кылып койо аларымды билесиңби? Сен өзүңдү ким деп ойлоп жатасың? Сен кимди коркутуп жатасың, мениби?

Мен бул жолу да чыдадым, Бейрекке жообун бербедим. Мен ал ал бетпакка эмне деп жооп бермек элем, ханым? Мындай учурда сөздөр пайдасыз, аны менен койгулашуу болсо менин кадырыма туура келбейт. Мен бир да жолу жоокердик абийирдин чегинен чыккан эмесмин, муну Огузда баары билишет. Ошондуктан дагы бир жолу Газзанга кайрылдым. Канчалык аракет кылсам да, ханым, сөздөрүм эркисиз чыгып кетип жатты, анткени чыдамым бүтүп калган.

- Газзан,- дедим мен, - бул ит сеникиби же сеники эмеспи? Ага буйрук берчи, тынчтанып, өз ордунда отурсун. Же сен анын ызаланарлык сөздөрүн укпай жатасыңбы? Аңчылыкка мени сен чакырбадыңбы? Мунун кандай тиешеси бар?..

- Ал мени ит деп жатабы?! Ушул карышкырбы?! Бекил, сага адамдар менен сүйлөшкөндөн көрө Огуздан алыс жерде улуп жүргөн жарашат! Абийир менен намыс каяктан сенин эсиңде болмок эле, сен өзүңдүн адам баспаган жериңде жүрө берип, бул сөздөрдү эчак эле унутуп калгансың. Мен итминби?! Сени союп салам, Бекил.

Менин ханым, бул сөздөрдү айткан соң ал жамандын жаман уулу кылычын кармады. Мен Газзанды карап, колумду кылычымдын сабына койуп, мындай дедим:

- Газзан-бек, чыдамым аягына жетти. Акыркы жолу эскертем...

- Бул жолкусунда Газзан унчукпай койо албады. Ал эч кимге кайрылбастан дароо эле элдештирүү иретинде сүйлөдү:

- Токтоткула, атактуу бектер, мындай сөздөрдүн эмне кереги бар? Биз аңчылыктабызбы же башка жерде жүрөбүзбү?! Так жебелер атылса атылсын, бирок жаман сөздөр атылбасын.

Бейрек тынчтангысы келген жок:

- Ал мени ит деп атоого кантип батынды?! Ал өзү ыпылас ит, тарп менен тамактанган ит, койо бергиле мени, бектер, кармабагыла, бул акмакты союп салайын.

Гара Чакур менен Гарагуни урушам деп атырылып жаткан Бейректи зорго кармап турушту. Газзан дагы кийгилишип, ага кыйкырды:

- Токтоткула! Мен кимге айттым?! – Газзандын белгиси боюнча Шершамсаддин Бейректи ийининен кармап, булакка ээрчитип жөнөдү. Бир аз күткөн соң Газзан мага мындай сөздөр менен кайрылды:

- Эми сен мени ук, Бекил, жана эсиңе тутуп ал. Мен аткан жебени ар ким эле таба бербейт. Анткени менин атымдын туюгы баскан жерлерге баары эле бара албайт. Менин атым жана наамым баарына белгилүү. Мен – Бекларбек Салур Газзанмын. Сен үчүн дагы бир жолу кайталайм. Мен, Салур Газзан сага айтып жатам: өз ордуңду билип жүр, кол тийбес чектен чыкпа. Мен, Салур Газзан айтып жатам: аңчылыктын ийгиликтүү болушунда сенин эмгегиң жок, мунун баары атыңдын эмгеги. Ушуну менен сөз бүттү.

Ушинтип айткан соң дароо атына отуруп, чапкан бойдон кетти. Ошентип аңчылык бузулду, менин ханым. Бектердин тарап кетүүдөн башка айлалары калбады. Аңчылыктын мынтип аякташына мен да капаланып, наибдерим менен чогуу Газылыг тоо тармактарынан түз эле үйгө – Гүржистандын чек арасына жөнөдүм.

Жолдо мени ар кандай ойлор басты. «Газзан мени кемсинтти, бектер менен наибдердин алдында ылайга тебеледи. А Бейрек мен менен талашып-тартышууга, каяша айтууга кантип батынды?! Анын артында бирөө бар экени жана ал бирөө аны ээликтирип, тукуруп турганы көрүнүп турат. Болбосо Бейрек мага, бүтүн Огуздун коопсуздугун жана тынчтыгын күнү-түнү коргоп, жан дили менен кызмат кылган Бекилге анын наибдеринин алдында ошончолук орой мамиле кылууга батына алмак эмес. Эч нерсе эмес, эч нерсе эмес, сени ордуңа койуп койо турган күн келет. Азыр биздин жарык ханыбызга ыраазычылык билдир, анткени мени сенден дароо өч алуу-

дан бир гана ханыбыздын аты кармап турат. Анын үстүнө, мен кайдан билмек элем, балким, эгер Байандур-хан билбесе Газзан ушундай ишке барууга батынмак беле? Газзан мындай оюнун биздин ханыбыздын уруксаты менен баштаган болушу да мүмкүн. Же Газзан мени өз эрки менен ушинтип сынагысы келдиби? Балким Газзан мынттип ойлогондур: Эгер Бекилди кемсинтсек жана капа кылсак, ал Огузду жаман көрүп, анан таарынып, Гүржистандын чек арасынан тап-такыр көчүп кетээр. Хандын каары сөзсүз тийет...» Ошентип ар кандай жаман ойлорду ойлоп жатып үйгө кирип келдим. Көңүлүмдүн чөгүп турганын жубайым дароо эле байкап, мен босогодон кире электе эле сурады: «Сага эмне болду, шайыр кетип кайгылуу келдиң?» Мен ага эмне деп жооп беришим керек эле, ханым? Унчукпай койдум. Ал болсо айтканынан кайтпай суроосун кайталай берди. Мен чыдай албай ага баарын болгондой айтып бердим. Газзан мени аңчылыкка чакырып, ал жерде бектерди ар бир ийгиликтүү атылган олжо үчүн мактады. Менин кезегим келгенде Газзан менин эмгегим жок экенин жана бардык эмгекти ат кылганын айтты. Мен Газзанга капаланып, аңчылыктан кетип калдым, үйгө келдим. Анысы аз келгенсип Бейрек да...

- Ал эмне деди? – деп жубайым чочулады.

- Кордогон сөздөрдү айтып, мага кылычын көтөрөйүн деди эле, бектер зорго кармап калышты.

- Акмактын акмак уулу десе! Сен ага жооп кылган жоксуңбу?

- Кантип! Ал мурдагы кастыгын унуткусу келбейт экен. Эч нерсе эмес, мен ага көрсөтөм.

- А сен ага эмне кыла алмак элең?! Газзан Байандур-хандын күйөө баласы, Бейрек болсо Газзандын жардамчысы. Биз кимге таянабыз, менин бегим?! Бирок сен капаланба...

- Өз нанымды өзүмдүн кылычым менен таап келгем, Огузга жан-дилим менен кызмат кылгам. Бейректин эмнеси менден жакшы? Байбурд сепилинин үңкүрүндө он алты жыл чардап жатып анан азыр каалаган нерсесин кылып жатканы мененби?! Жок, мындай болушу мүмкүн эмес!

- Эч качан мындай болбойт, менин бегим. Сен – Бекилсиң, муну эч качан унутпа. Эгер сен болбосоң, Огузга тынчылык болбойт. Кара деңиздин бүткүл жээгинде жайгашкан Таккурдун сепилдерине сансыз күчтөрдү сен камап, камап турганың жалганбы?! Сансыз күчкө сен өзүң жалгыз туруштук берип жатканың жалганбы? Эгер сен өзүңдүн эркиңди бир заматка эле бошотуп койсоң, ошол сансыз күчтүн баары Огузга атырылып, биздин жерлерди каптап кетпейби?! Таарынычыңды унут, өз жаныңды андай жаман нерселер менен кыйнаба... Же сен мага баарын айткан жоксуңбу?..

- Туура түшүнүпсүң, мындай кордоого кол шилтеп койо албайм. Газзандын бийлигин жана улуулугун таануудан баш тартам. Гүржистанга көчүп кетүүнү чечтим. Мени эч ким токтото албайт, Бекил жокто кандай болорун бардык Огуздуктар өз жондору менен сезип көрүшсүн. Ханлар-хан жок дегенде бир жолу Газзандан мен жөнүндө сурасын. Эгер бир жолу жетишпесе экинчи жолу сурасын. Сурасын, Бекилге эмне болду деп, каякка жоголуп кетти, Огузда көрүнбөйт го, эмне үчүн бизге келбей жатат деп сурасын. Мына ошондо Газзан менен Бейрек Байандур-ханга өздөрү жооп беришсин. Эмне деп айтышар экен ошондо?! Даярдан, эртең кетебиз Огуздан.

Жубайым буттарыма жыгылып, жалдырай баштады:

- Ачууңду токтот, тынчтан, бегим. Ачуудан кайнап жаткан башта акыл болбойт. Огузга чыккынчылык кылба. Огузга чыккынчылык кылсаң, анда өзүңдүн ханыңа да чыккынчылык кылган болосуң, алардын ортосунда айырма жок. Чыккынчынын жолу жакшы эмес, муну билип, акылдуу бол, бегим. Ачууланба, андан көрө ууга чыгып, көңүлүңдү көтөрүп кел. Биздин тоолордун Аладаг жерлеринен эмнеси кем экен?! Тур, менин баатырым, айгырыңдын жонун муздатпа, жардамчыларыңды көпкө тургузба, аңчылыкка барып кел. Аңчылык сенин жаман ойлоруңду кетирип, көңүлүңдү көтөрөт. Сени эр азаматтын аңчылыгы куткарат!

- Жок, каалабайм, - деп мен көнбөй жаттым.

- Эгер мен илбээсин жегим келип жатат десемчи, эмне, ошондо да барбайсыңбы? Сен менин суранычымды дайыма

аткарып келгенсиң, мени бир да таарынткан эмессиң. Сага бардык жаны менен берилген аялыңды азыр таарынтасыңбы?

- Андай болсо дароо эле аңчылыкка жөнөйм, - деп мен макул болдум.

Ханымды чарчатпастан тез айтайын: жубайымды угуп, тоого аңчылыкка чыктым. Андан кийин эмне болгону ханымга белгилүү, аны кайталоонун кажети жок. Натыйжада Гара Таккур бизге кол салды, менин уулум...Эгер Горгуд жардам бербегенде...

Бул жерден да кол жазма үзүлөт, бирок көпкө эмес. Калтырылган жерлерде Бекилдин уулу Имрандын чет элдиктер менен жолугушуусу тууралуу эпизоддор баяндалса керек. Бул жерден окурман көп нерсени деле жоготпойт, анткени Горгуд айтып берген «көрүнүштү» ал буга чейин эле «көргөн».

...Менин уулум чет элдиктин колунан курман болуп, Огуздун чек арасы талкаланышы мүмкүн эле, менин уруум өлүм алдында турду, а мен болсо алсыз абалда төшөктө жаттым. Анан суроо өзүнөн өзү пайда болуп жатат, ханым, эмне үчүн? Эмнеге? Ким күнөөлүү?! Албетте Газзан менен Бейрек. Мына ошондуктан мен Бейрек менен эсептешүүм керек. Антпесем мен мурдагы Бекил болбой калам...

Бекил ушинтип сөзүн бүтүргөн соң унчукпай калды.

(Эшик ачылып, андан нукердин башы көрүндү. Байандур-хандын үнсүз уруксатын алган соң Гылбаш эшикке чыкты, бирок кайра тез эле келип, ханга бир деме деп шыбырады. Байандур-хан көп ойлонбостон тез жооп берди: күтүп турушсун, бүгүнкүгө жетиштүү. Гылбаш чыгып кетти.)

Байандур-хан Бекилге кайрылды:

- Мен сени кунт коюп уктум, Бекил, эми сен мени ук. Мен сенин башыңа түшкөн кыйынчылыктар тууралуу баарын билгем. Мен баарын билем, сен да бил. Огузда адилетсиз иштер боло баштаптыр. Бирок чыдамдуу бол, Бекил, мен се-

нин ким экениңди билем, Бейректин ким экенин да билем. Баары сен ойлогондой үмүтсүз абалда эмес. Сен өз эмгегиңе жараша сыйлыгыңды аласың. Бейрек да өз ишине жооп берет. Андан көрө барып эс ал. Сен мага дагы керек болосуң, иш али бүтө элек. Жанымда бол.

Байандур-хан өз ордуна турду. Биз да турдук. Бекил Байандур-хандын жанына келип, аны кадырлап колунан өптү. Байандур-хан Бекилди кучактап, анын чекесинен өптү. Анан Бекил ага жүгүнүп эшикке чыкты. Мен хан менен жалгыз калдым. Ал өзүнүн колу-бутун созуп жатып капасынан мынтип сурады:

- Горгуд, балам, сен ким келгенин билесиңби?

- Жок, ырайымдуу ханым, билбейм.

- Менин кызым Бурла Хатун келиптир. Аны менен чогуу Бейректин жубайы Банучичек да келиптир.

- Ошондойбу? Ал да кошо келиптирби?

- Дал ошондой. Ал да келиптир. Кандай дейсиң? Аларга убакыт бөлсөкпү же тергөөнү бүтүргөнүбүз оңбу? Бирок эсиңде болсун, тергөөнүн аягы анча деле жакындай элек.

- Менин ханым, асылзат жубайлар эмнеге келишиптир? Сиз аларды биздин иш боюнча чакырдыңыз беле же алар өздөрү атасына жана бийлөөчүсүнө сүйүү жана урмат көрсөтүүгө келишиптирби?

- Ким билет... Кандай болгон учурда да алардын келишин өзүбүздүн пайдабызга айландыралы. Аларды териштирип жаткан ишибиз боюнча сурамжыласак кандай дейсиң? Эркек киши жүрөгүндөгүнү демейде жубайы менен бөлүшөт. Газзандын сырлары Бурла Хатунга белгилүү, Банучичек болсо Бейректин сырларына ээ, ошондойбу?

Байандур-хан мага бул суроону бекеринен берген жок, ал менден түз жоопту күтүп жатты, ал демейде мындай кылчу эмес. Аялдар өз эрки менен келишпегендерин түшүндүм, Байандур-хан аларды башынан эле тергөөгө чакырууга ниеттенген. Ошондуктан мен да божомолдоп жооп бердим:

- Алардан бир демелерди сурап алуу ашыктык кылбайт, менин ханым. Кээ бир ачык эмес жагдайлар бар.

- Туура айтасың. Андай болсо барып аларды чакырып кел.
- Байандур-хан терезеге барды.

Мен эшикке чыгып Гылбашты таппадым. Нөкөрлөрдүн бирин чакырып, ага Байандур-хандын буйругун жеткирдим. Ал: «айтканыңыз болот» деп жооп берип, буйрукту аткарууга жөнөдү. Бир аз убакыттан кийин Бурла Хатун менен Банучичек эшиктин алдында турушту. Алар экөө тең мени менен сылык саламдашышты, мен да аларга сылык жооп бердим.

- Менин атам хан саламатпы, Теңирге алкыштар болсун? - деп сурады Бурла Хатун.

- Баары жакшы, Бурла Хатун айым. Тынчсызданууга эч кандай себеп жок, - деп жооп бердим мен.

Банучичек мени шашып карады, бирок эч нерсе сураган жок, а мен болсо аны байкабагандай көрүнүп койдум.

- Жолугушууда сиз да болосузбу? - деп сурады Бурла Хатун.

- Билбейм. Баарына ханыбыздын эрки...

Мен канчалык аракет кылсам да Гылбашты көрө албадым, ошондуктан ал кире бериш бөлмөдөн чыгып төмөнкү сөздөрдү айтканда абдан таң калдым:

- Үчөөңөр тең кире бергиле. Хан силерди күтүп жатат.

Биз дароо анын артынан жөнөдүк. Байандур-хан дагы деле терезенин жанында туруптур. Биздин кадамдарыбыздын үнүн угуп ал бизге бурулду, анын көздөрү чыныгы кубануудан жаркырай түштү:

- Сенсиңби, менин кызым Бурла? Сымбаттуу Бурла Хатун, узунчачтуу Бурла Хатун, каракөздүү Бурла Хатун, аппак кардай Бурла Хатун... Сени көрүп жатамбы, сенсиңби бул?

- Ата, колуңузду өбүүгө уруксат бериңиз, - муну айтып, Бурла Хатун хандын жанына келди, тизесин бүгүп, атасынын колун өптү. Хан аны тургузуп, эки бетин жароокердик менен өптү.

- Кандайсың, кызым, саламатсыңбы? Отур, отур. - Байандур-хан өз тактысына отуруп, кызын маңдайына отургузду. - Эмнеге өзүң жалгыз келдиң? Мен сенден менин... Банучичегимди кошо алып келүүңдү сурабадым беле? Банучичекти са-

гынганымды айтпадым беле? Жооп бер, кызым. Бул жөнүндө ал билеби?

Бурла Хатун үнсүз жылмайып, босогодо турган Банучичекти карап мындай деди:

- Билет, бирок сизге келгиси келбей жатты. Сенин атаң ханга таарындым – дейт.

- Ошентип айтгыбы? – деп Байандур-хан сурады.

- Мен таарыныпмынбы? – деп бети кызыл боло түшүп жооп берди босогодо турган Банучичек. – Мен андай нерсени айткан эмесмин.

- Демек таарынган экен да? – деп хан тамаша кылып, өзүнүн мынтип тамашалоодон ырахат алып жатканын жашырбады. – Демек мага таарыныптыр да? Таарынса таарыныптыр да. Кызым Бурла, биздин мезгилибиз кайта келбес болуп өтүп кетти. Эмне кылабыз?! Таарына турган себеп бар.

- Сиздин карыгандыгыңыз эмнеден көрүнүп турат, айтыңызчы?! Сиздин душмандарыңыз карысын! – деп айтып Банучичек Байандур-ханга жакындап келип, анын буттарына жыгылды, анан аларды катуу кучактап, сөзүн улады: - Чыккынчылар карысын... сизди жаман көргөндөрдүн өттөрү өз денелерине агылып түшсүн... Кандай турасыз Ханлар-хан?

- Тура тур. Бул эмне деген кыз, Бурла? Мен муну эч тааный албай жатам... - деп Банучичектин башынан жана бетинен эркелетип сылап сурады Байандур-хан.

- Ошол кыз, менин ханым! Бул ошол кыз. Сиз «Банучичек» деп айтып жатасыз, мен да аны Банучичек деп тааныдым, - деп жылмайып жооп берди Бурла Хатун.

- Чын элеби? Сенсиңби бул Банучичек? Тирүүсүңбү, сак - саламатсыңбы, келин? Эгер бизден кетүүнү ойлосоң кайра качан келериңди тезирээк айт. Акыркы жолу – эсимде жок, бир жыл өттүбү, бир кылым өттүбү – качан көрүштүк эле? Мен сенин кебетеңди да унутуп калыпмын, көздөрүңдү, бетиңди да унутупмун. Мен сени тойгуча карап алайынчы. Ой-ой-ой, сага эмне болгон шордуум?! Арыктап жүдөп кетипсиң... Макул, макул, мына бул жерге отур. Мага түз жооп бер: Балким сен өзгөчө чакырууну күтүп жаттыңбы? Канча убакыттан бери

көрүшө элегибизди санадыңбы сен? Ооба, абышканы жакшы көрбөйт экенсиң, жакшы көрбөйсүң...

Банучичек жыландай болуп бурала түшүп, буттарын кайчылаштырып, Байандур-хандын маңдайына отурду, анан өзүнүн тизесин шарт эттире чаап, күңкүлдөп кирди:

- Кайталагандан чарчабайм – сиз карый турган хандардан эмессиз. Тез сагыныпсыз, акыркы жолукканыбыздан бери бир ай да өтө элек. Мен сизге кантип ишенип калайын... Арыктап жүдөп кетипсиң дедиңизби? Сиздин тандоо мүмкүнчүлүгүңүз көп, а бизде болсо – баарыбызга бир Ханлар-хан, аны көрбөсөк, кургайбыз да. О-о-о! Мени эмне кыласыз, Ханлар-хан. Анда көрө айтыңыз: сиздин дайыма жаш болуп, карыбай жүргөнүңүздүн сыры эмнеде? Биз хан сарайда биринен бири өткөн абдан сулуу жаш кыздарды көрдүк, алардын баары сизге кызмат кылышат экен. Карыбаганыңыздын дарысы ошолор эмеспи?!

Байандур-хан катуу күлүп жиберди. Анын түйшүктүн белгилерин билдирген жүзү толугу менен өзгөрүп, мурдагы түйшүктүн изи да калбады, анын жүзү жаш жигиттин бетиндей шайыр боло түштү. Хан мени да унутуп койду. Мен болсо четте туруп, хандын кубанганына кубанып жаттым.

- Горгуд, ордуңа отур, өз ишиңди аткар. – Байандур-хан менин ойлорумду дагы бир жолу окуду.

Мен ийилип таазим кылып ордума отурдум. Анан Гылбаш кирип келип, эч кандай буйруксуз эле тергөө учурундагы ордуна отурду.

Байандур-хан үнүн өзгөртпөстөн аялдарга кайрылды:

- Анда, сулуулар кулак салгыла, сүйлөшө турган көп нерсе бар, бирок кепти трабзондук меликтен¹ баштайлы. Андан элчи келиптир, биздин Гантурал тууралуу даттанып жатат. Сүйлөшө турган сөз көп ошондуктан дароо эле айтайын, мелик элчи аркылуу тандалган кездемелерди берип жибериптир, сөзүбүз бүткөн соң Гылбаш силерди буюмдар сакталуучу бөлмөгө ээрчитип барат, ал жерден каалаган нерсеңерди алгыла. Кандай дейсиңер?

---

¹Мелик (араб.) – башкаруучу

- Ыракмат, атам ханым. Сиздин жакшылыгыңыз эч качан түгөнбөсүн.

- Ырахмат Ханлар-хан. Бир гана Огузда эмес, бул жалган дүйнөдө да сизге тең келген эч ким жок, аны билишиңиз керек, - деди Банучичек.

(Эстеп алуу керек экен: «Бул жалган дүйнөдө сизге тең келе турган эч ким жок». «Жалган дүйнөдө», кандай гана айтылган сөз! Мындай сөздөрдү каяктан тапкан бул аял?)

- Мен го муну билем. Бирок силер билип алсаңар ашыкча болбос, - деди Байандур-хан.

- Биз кантип эле билбей калалы?! Абдан жакшы билебиз. – Банучичектин жообу дайыма даяр болчу.

Ошол эле учурда Банучичек мен тарапты да карап жатты. Менин отурганым аны тынчсыздантып жатканы билинип турду. Байандур-хан да ушуну сезип, мындай деди:

- Макул, сулуулар, бул тууралуу кийин сүйлөшөбүз. Горгуд, уулум, биздин буга чейин айткандарыбызды чийип сал. Мындан кийинкилерди жаз. Мени түшүндүңбү? – Байандур-хан сураган жок, бул анын буйругу болчу.

- Түшүндүм, ырайымдуу ханым. Сиз айткандай болот, - деп жооп бердим.

Хандын буйругун эми аткарайын дегенимде эле...

Кол жазма бул жерден да үзүлөт, биз Горгуд эмне себептен хандын буйругун аткарбай калганын, эмне үчүн хандын аялдар менен сүйлөшкөнүн кол жазмада калтырып койгонун эч качан билбей калабыз.. Мунун бизге белгисиз болгон себеби абдан маанилүү болгон жана ошондуктан бул кызыктуу сүйлөшүү кол жазманын текстине киргизилген болушу керек деп эсептеп койо берели.

- Баштайлы анда, - деди Байандур-хан. – Бурла Хатун, Банучичек, мен силерге бир нече суроо берем. Силерден чын жоопту күтөм. Сүйлөштүкпү? Кеп мындай. Огузда тыңчы пай-

да болгонун билесиңерби? Эмне мынча таң калдыңар же уга элексиңерби?!

- Кантип эле укпай калалы, атам менин, ханым?! Сен уктунбу, Бану? А сенчи, Бурла? Уктук, уктук, албетте уктук... - деп аялдар улам – улам кайталай беришти, акыры Байандур-хан аларды токтотту.

- Жакшы болуптур анда, - деп ыраазычылык менен айтты ал. – Демек, экөөңөр тең угупсуңар. Мындайды укпай калуу мүмкүн эмес. Газзан аңчылыкка кеткен болчу, ошондойбу, кызым Бурла, анан тыңчы бул жөнүндө билип алып, душманга айтыптыр, анан алар келип биздин адамдарды туткун кылып алып кетишкен. Сен аны өз башыңдан өткөрдүң го. Же болбосо Бейректи алып көрөлү. Үйлөнүүгө бир күн калганда, баары тойго камынып жаткан учурда, душмандар кирип келип, ушундай баатырды, ээ-жаа бербеген барсты оңой эле уурдап кетишкен, ошондойбу? Он алты жылга созулган узак убакыт бою сен, Банучичек, күйөөңдү күтүп кыйналдың, башка бирөөгө күйөөгө чыгып кете жаздадың, эсиңдеби? Эсиңде болушу керек, мындай нерсе унутулбайт да, туурабы? Тыңчы өз ишин жазасыз аткарып жатты, бүтүн Огуз болсо ал жөнүндө эч нерсени билбептир.

- Туура, ата, туп-туура айтасыз, тыңчынын пайда болушу бизге өтө кымбатка түштү. Биз аз жерден Уррузду түбөлүк жоготуп койо жаздадык. – Бурла Хатун бышактап ыйлап да жиберди.

- Ушундай. Эми мага жооп бергилечи: ал тыңчы ким? Газзан аны кантип кармап алды, а Шершамсаддин болсо аны кантип зынданга камады? Баары мен айткандай болдубу? – деп Байандур-хан сурады.

- Так ошондой ата, баары так ошондой болду, - деп Бурла Хатун биринчи сүйлөдү. – Сизге баары белгилүү экен, так ушундай болгон.

- Эгер ошондой болсо, - деп Байандур-хан көзүн жүлжүйтүп Бурла Хатунду тигиле карады, - эгер так ошондой, мен айткандай болсо, анда ошол тыңчы каякка жоголуп кетти? Асманга учуп кеттиби же жерге кирип кеттиби? Тыңчы чым-

чыкка айланып өз үйүнө учуп кеттиби, кандай дейсиң, Бурла кызым? – Байандур-хандын үнү катуу жана каардуу чыкты.

Байандур-хандын каардуу боло түшкөнүн сезип, Бурла Хатун атасы андан чындыкты күтүп жатканын жана башкача жоопту кабыл албастыгын түшүндү. Бурла Хатун өзүн колуна алып, көзүн башка жакка бурбастан жана алдабастан дароо жооп берди:

- Мени угуңуз, ата. Сиз бизди чакырып, демейдегидей акылмандуулук кылыпсыз...Мен сизге туура жооп берем. Ооба, тыңчы кармалган. Ал Курсактуу Фатиманын уулу экен, билиңиз. Аны зынданга ташташкан. Сиз Газзанды көрбөдүңүз, анын аябай ачуусу келип, акмактын акмак уулун өлтүрөм, майдалап салам, койдой жиликтеп салам, баарына сабак болсун деп каарданган. Анан?!

- Анан?! Мен да кызыгып жатам – анан эмне болду? – деп сурады Байандур-хан.

- Сөз берген нерселеринин бирин да аткарбады, ата, - деди Бурла Хатун. – Кеңешке бектер келишти. Баары келишкен жок, болгону Бекил, Шершамсаддин, Арруз жана Бейрек... Газзан мага кеңештен кийин эмне дегенин билесизби? «Бурла Хатун, - деди, - бир кызык болду. Бардык бектер бир ооз менен акмакты күнөөсүз деп табышты. Мен жалгыз болуп эч нерсе кыла албадым». Мына ушинтип айтты ал. Кеңешке чейин бир аз убакыт мурун Курсактуу Фатима Газзанга келип кеткен, ал аны эмне кылып сыйкырдаганын, ага эмне айтканын билбейм, анын өзүнөн сураңыз, ата, Газзан сизге гана ачылат, өзүнүн ханынан чындыкты жашырбайт. Курсактуу Фатима менен сүйлөшкөндөн кийин мурдагыдай каарданбай калды, ыйлап жибергиси келип жатты, мага кыйкырды, тыңчыны болсо зындандан алып чыгышып, энесине кайтарып беришти, баары ушунчалык жакшы болду дейсиз, ата, алардын алдына гүл төшөп, буттарынын алдына койлорду союп сыйлоо эле жетишпегендей болду. Тыңчыга байланышкан окуянын аягы мына ушундай, билиңиз.

- Улуу урматтуу Байандур-хан! – деп Банучичек мен таптап карап коюп, тагыраак айтканда, менин калемим менен

кагаздарымды карап, сүйлөй баштады. – Эгер бардык чындыкты билгиңиз келсе, анда айтайын, тыңчы Курсактуу Фатиманын уулу эмес.

- Эмне деп жатасың? Анда ким? – деп сурады Байандур-хан. Банучичек жооп берди:

- Тыңчы, менин ханым, Арруз, билиңиз. Бурла Хатун сөзүмдү ырастап койчу.

- Ырастайм, менин ханым, Банучичек чындыкты айтып жатат. Тыңчы – Арруз экени анык.

- Мына эми, дагы Аррузду кошуп жатышат. Арруздун буга кандай тиешеси бар? Арруз чыккынчылык кылуу үчүн кандай эле дал ушул Огузду тандап калды? Мындай кылуудан ал өзүнө кандай пайда алмак эле?

- Мен айтам. – Бурла Хатун акырына чейин барууну чечти. – Анын максаты – бекларбек болуу. Газзанды бошотуп, анын ордуна өзүн коюп койушуңузду каалайт. Эмне үчүн дебейсизби? Бизге капысынан душмандар кирип келгенде Газзан аларга туруштук бере албагандыгы үчүн. Газзан алсыз, мен күчтүүмүн деп ойлойт ал. Биркөздүүнү менин уулум жеңди го! Мен бекларбек болушум керек! – дейт. Ушундай максатын көздөп, Арруз түнү да уктабайт, билиңиз. Менин сизге айтканым эмне болуп калыптыр – сиз ансыз деле баарын билесиз да...

Байандур-хан бир аз ойлонуп калды.

- Бурла Хатун туура айтат, ханым, - деп сөзүн улады Банучичек. – Басат Биркөздүүнү жеңген, Басат мындай, Басат тигиндей деп... Арруз өзүнүн Басаты менен баарынын башын оорутту. Анын оозунда Басат акылында болсо бир гана нерсе бар – Газзанды түшүрүү, билиңиз...

(Басаттын атын сыймыктанып айткан бир гана Арруз эмес экенин эстедим. Басат Биркөздүүнү жеңгенден кийин Огуздагылардын баары, кичинесинен баштап чоңуна чейин, эркеги да, аялы да, жаш жигиттери да, кыздары да, баары Басатка бата беришкен. Бурла Хатун ал учурда Газзандын колуктусу боло элек болчу, жана Басаттын атын ал өзү да толкундануу менен атачу, ал

эми Банучичек болсо ал учурда Бейректи өзүнө жакын да жолотчу эмес, жана анын оозунан да Басаттын аты түшчү эмес. Басаттын атын билбеген бирөө бар беле дегу?! Басат Биркөздүүнү жеңгенден кийин Огуздагы бардык кыздар өз жүрөктөрүн бир гана Басатка арнашкан. Байандур-хан ошол кезде өзүнүн кызына эскерткен: «Басат» деген атты укканда эле башыңды жоготуп жатасың. Ал жөнүндө ойлоп да койбо. Мен токойдогу ал жапайыга кызым турсун аксак эчкини да бербейм. Аррузга ошентип айтып кой». Ошондуктан хандын ушундай сөзүн уккандан кийин бул аялдар Басат менен Аррузду эмнеге жакшы көрүшмөк эле?!)

- Сен да ушинтип ойлоп жатасыңбы? – деп Байандур-хан Байчичектен ойлонуп сурады.

- Ооба, ырайымдуу ханым, мен да ошентип ойлойм, - деп жооп берип жатты Банучичек.

- Газзанга тыңчы тууралуу кабарды Бейрек жеткизди да, туурабы? – деп Байандур-хан кезектеги суроону берип аларды оңтойсуз абалда калтырды.

- Газзандын сөзү боюнча ошондой болуптур, - деп жооп берди Бурла Хатун.

- Ошол күн эсиңдеби?

- Ооба, ханым, эсимде. Ошол күнү тоноо майрамы болчу. Борбордук огуздардын бардык бектери ошол майрамга катышкан.

- Чек аралык бектер келишкен эмес, туурабы?

- Газзан аларды майрамга чакырган эмес. – Бурла Хатун бул суроого үнүн төмөндөтүп жооп берди.

- Майрам күнүнө чейинки түнү кимиңер Бейрек менен жолугуштуңар эле? – Байандур-хан көздөрүн Бурла Хатундун бетинен алган жок.

- Мен аны көргөн эмесмин, ал өзүнүн ынак достору менен Ыйык булакка жөнөп жатканын айткан, ал жакта чоң той кылабыз деген. Мага ал ошентип айткан, - деп жооп берди Банучичек.

- Мен... мен да аны көргөн эмесмин, ханым, - деди бети кызара түшкөн Бурла Хатун. – Эмне болду?

(Шершамсаддин ханга тескерисинче айтпады беле?! Бурла Хатундун жообу Байандурга-ханга жакпаганын мен хандын бетине карабай туруп эле билдим. Хан өзүнүн кызы Бурла Хатунга эмес, Шершамсаддинге ишенгендигине көзүм жетти. Бирок ал ошол эле учурда өзүнүн кызынын айыбын ачууну да каалабады.)

- Көргөн жоксуңбу, чынбы? – Байандур-хан бир аз күтө туруп анан сөзүн улады: Анда дагы бир суроого жооп бергиле. Эмне үчүн Бейрек тыңчы жөнүндө сөздү дал ошол майрам учурунда баштады? Бул тууралуу эмне деп ойлойсуңар?

- Эмне деп ойломок элек? – деди Банучичек. – Майрам учурундабы же андан кийинби, анын кандай айырмасы бар?

- Мен да бул жөнүндө ойлобоптурмун, - деди Бурла Хатун.

- Бейрек Байбурд сепилинде болгондо тыңчы жөнүндө кантип билип алганын сага, Банучичек, айткан эмеспи? – Байандур-хан жарым-жартылай жылмайып Банучичектен сурады. – Сен кандай болгондо да анын аялысың да...

- Жок, менин ханым, айткан эмес. Бейрек өзү менен өзү жүрөт жана ашыкча сөз айта бербейт. Сөз айтуу үчүн дайыма ыңгайлуу учурду күтөт, - деп жооп берди Банучичек.

- Ошондой дегиле... - Байандур-хан каардана түштү. – Акыркы суроону бергенге убакыт келди. Мага айткылачы, бектерге эмне болду, эмне үчүн алардын баары кичине кеңеште неменин... аты ким эле? Курсактуубу?! Курсактуунун уулун эмнеге баары бир ооздон акташты?

Бурла Хатун Банучичекти карады, Банучичек болсо – Бурла Хатунду карады. Анан экөө тең баштарын жерге салып, көпкө ойлонуп калышты. Байандур-хан аларды шаштырган жок, сабыр кылып алардын жообун күттү.

- Ата, ханым. Менин оюмча... Кантип айтсам...Жок, менимче...жок, ата билбейм. – Биринчи болуп Бурла Хатун багынды.

- Сен эмне деп ойлойсуң? – деп Байандур-хан Банучичектен оор көз карашын албай туруп сурады.

- Атактуу хан, иштин баары Курсактууда. Бектерге ал бир нерсе деп коюптур... Анын сөздөрүнөн кийин бектер такыр башкача болуп калышты, - деп жооп берди Банучичек.

- Ал эмне дептир? – деп Байандур-хан айтканынан кайткан жок.

- Алдагым келбейт, билбейм, - Банучичек жооп берди. – Бирок, менин ханым, бир нерсени так билем: аны үйрөткөн бирөө бар. Анын буга өзүнүн акылы жетпейт, а эркекти болсо ал түшүндө эле азгырбаса өңүндө азгыра албайт.

(Менин дагы бир жолу үрөйүм учту.)

- Макул, сулуулар, мага болду, чарчаттыңар мени. Баргыла. Гылбаш, буларды буюмдар сакталуучу бөлмөгө ээрчитип барып, трабзондук белектерди көргөз. Өздөрүнө көйнөккө каалаганча тандашсын. Банучичек, сен жаздагы кардай болуп жоголбо. Уктуңбу? Чакырууну күтпө. Каалаган күнү келе бер... Бурла, кызым менин, Уррузга айт, өзүнө каалаган күлүк атын тандасын. Гылбаш!

Бурла Хатун менен Банучичек хандын колун өбүштү, хан болсо аларды өзүнө тартып, беттеринен өбүп, тынчтык каалап коштошту. Гылбаш алардын артынан чыкты.

Алар кеткенден кийин Байандур-хан көпкө чейин бөлмөдө ары-бери басып жүрдү. Ойлонуп жатса керек.

- Горгуд, уулум, ишибиз көп, чаташып жатат го. Канча убакыт сарптадык, а бирок илгерилемек турсун ордунда эле турат. Банучичек бектердин оюн ошол өзгөрттү деп Курсактуу Фатиманын жакасын сонун кармаганын көрдүңбү? Эгер ошол Курсактуу Фатима келесоо болбогондо... Ага бектерди алдоону ким үйрөткөн? – Байандур-хан акыркы сөздөрүн эки ача кылып жылмайуу менен айтты.

- Менин ханымдын күндөрү чексиз улансын. Тергөө бүткөн жокпу? Азыр эми арабызда тыңчы жок, бектер болсо айыптарын мойнуна алышты. Дагы эмне калды? – мен аңгеменин багытын өзгөрткүм келди.

- Калды, Горгуд, калды. Курсактууну ким үйрөткөндүгүн табуу калды. Жана дагы бир суроо калды. Аны кийин сүйлөшөбүз. Азыр эми айтчы, эми кимди сурамжылайлы – Арруздубу же Газзандыбы? Ал каерде? Гылбаш, сен каякка жоголдуң, мен сени күтүп жатам...

Гылбаштын кулагы дайыма хандын жанында эле, ал да-роо ханга шашылды:

- Менин ханым, мен Уррузга күлүк ат тандап жаттым эле...

- Ал шашылыш эмес. Ким келди? Азыр кимди сурамжыласак болот? – деп Байандур-хан сурады.

- Арруздан башка баарын сурамжыласак болот, себеби аны эртеңкиге чакырдык. Газзан да, Бекил да бул жерде, алар албетте, ханым, ар башка бөлмөдө... Бейрек келди, ал азыр Газзандын жанында, Шершамсаддин да бул жерде, Урруз болсо эрте менентен бери ат майданында жүрөт, ат чаап жүрсө керек. Бээлердин бири кулун тууду, ал чоңойсо Уррузга белек кылып беребиз, ал – таза кандуу араб күлүк аты. Дагы ким калды? Аялдар өздөрүнө эң жакшы жибектерден, жасалгалуу кездемелерден тандап алышты, ханга дагы бир жолу ыраазычылык билдирип койууну өтүнүшүп, анан кетишти. Банучичек менен Бурла Хатун бирге кетишти. Газылыг Годжага тиешелүү бир маселе пайда болду... - Гылбаш сөзүн токтотуп, мен тарапты карады, бирок Байандур-хан ага «сүйлөй бер» деген белги берип, башын ийкеген соң кайра сөзүн улады. – Газылыг Годжа мен аркылуу ханга өз өтүнүчүн жиберди. Хан аны бир жакка тапшырма менен жөнөтүүсүн каалайт экен. Антпесе кеңеш үстүнөн кеңеш болуп жатат, мени болсо чакырбай жатышат, Огузда ушак-айың башталып кетпесе эле болду дейт.

Байандур-хан бир аз ойлонгон соң мындай деди:

- Газылыг Годжа туура айтат. Ага айт, белектерди даярдай берсин. Күлүк аттардын мыктыларын жана төөлөрдүн эң күчтүүлөрүн тандасын, мурунку кербендин панджегинен¹ алтын идиштерди алып келишкен эле, алардын ичинен чөгүндөрдү тандап, бир нече бектер менен наибдерди жанына алып, Трабзонго жөнөсүн. Меликке менин ыраазычылыгымды жеткирип, Гантурал өзүнө тиешелүү болгон нерселерди алды деп айтсын. Анан Гылбаш сен өзүң ага жакшылап буйру...Биздин

---

¹Панджек – сөзмө-сөз: бештен бири; тартып алынган олжонун бешинчи бөлүгү; үстөмдүк кылуу эрежесине ылайык олжонун ханга тиешелүү бөлүгү.

белектерди бергенден кийин Газылыг Годжа Трабзондо каалашынча тойлоп, эс алып, көңүлүн ачсын. Ал кайтып келгенге чейин биз өзүбүздүн тергөөбүздү бүтүп калабыз. Эртең эле сапарга чыга берсин деп айт, түшүндүңбү? Дагы мындай деп айт, аны менен Дүзмүрддө эмне болгонун төкпөй-чачпай айтып берсин. Дүзмүрд Трабзонго жакын, ошондуктан Меликке анын аңгемеси кызыктуу болот. Жөнө анда, менин сөздөрүмдү жеткир ага.

Анан мага Газзанды жибер, аны да угалы. Горгуд, уулум, эмне дейсиң, чарчадыңбы? Улантууга алың жетеби? Жазуу оңой иш эмес, мен муну билем...

Байандур-хандын сылык буйругуна эмне деп жооп бермек элем?

- Мен жазууну улантууга даярмын, ханым, эч кандай чарчаган жокмун. Сиздин сөздөрүңүздөн чарчоого болобу?! Мен даярмын, - дедим мен, бирок ичимен мынтип ойлонуп койдум: «Жарык-ташты сагынып калдым. Анын алдында уктап алгым келет. Аны менен сүйлөшкүм келип жатат».

Байандур-хан мени кунт коюп карап, бирок мага эмес, Гылбашка кайрылды:

- Жөнө, айтылган нерсенин баарын аткарып, анан Газзанды ээрчитип кел.

Гылбаш эшикке чыкты. Хан көпкө чейин унчукпай туруп, анан үнүн акырын чыгарып сүйлөдү:

- Бирок, Горгуд, сенин тилиң бир нерсени айтканы менен көздөрүң башка нерсени айтып жатат. Ушуну өзүң байкап жатасыңбы?

- Жок, атактуу ханым, байкабадым. Менин көздөрүм эмне деп жатат?

- Макул, эч нерсе эмес. Мага убакыт бер, мен сага баарын айтып берем. Акырында. Экөөбүз бири-бирибизди түшүнөбүз деген үмүттөмүн.

- Сиз буйрук эле бериңиз, ханым, мен канча керек болсо ошончо түшүнөм.

- Жакшы... Ал эми азыр Газзан бизге дагы эмне айтып берерин угалы. Өт бери Газзан, өз ордуңа отур...

Газзан кирип келип сылык саламдашты, анан жүгүнүп, менин маңдайыма отурду.

Байандур-хан сурады:

- Кандай эс алдың? Жаткан төшөгүң ыңгайлуу бекен? Сага жакшы кызмат көрсөтүлдүбү? Убакытты кандай өткөрдүң?

Газзан жооп берди:

- Менин ханыма себептүү баары абдан жакшы болду. Бул жөнүндө кабатыр болбоңуз, менин ханым.

Бул убакта Гылбаш кирип келди. Байандур-хан менен көз карашып алган соң өз ордуна отурду:

- Газзан, - деп Байандур-хан шашпай баштады, - мурунку жолу сен сүйлөп, мен сени уккам. Сен ант бердиң, а мен сага ишендим. Менин сага акыркы бир суроом бар. Ага жооп бер, андан кийин анан сага кандай чечим кабыл алганымды айтам.

- Менин бүт көңүлүм сизде, ханым. Эмне суроо ал? – Газзан ойдолой түштү.

Байандур-хан Газзанга даярданууга убакыт бербестен да-роо сурады:

- Газзан, Курсактуу менен эмне жөнүндө сүйлөшкөнүңдү айтып берчи бизге. Курсактуу Фатима сага барган экен го, ал сага эмнени айтты, Газзан?!

Газзан башын жерге салып, суроо башка бирөөгө берилгенсип көпкө чейин унчукпай отурду. Байандур-хан сабырдуулуктун чынысын колунда бекем кармап турду, Газзандын жообун унчукпай күтүп турду. Жымжырттык көпкө созулду. Акыры жымжырттыкты Газзан өзү бузду:

- Ата, биздин ханыбыз. Мен сизге баарын болгондой кылып айтып берем. Жыйынтыкты өзүңүз чыгарасыз. Эгер менде күнөө бар деп чечсеңиз, менин караңгы башым алдыңызда турат, мына моюнум... Менин моюнум сиз үчүн чачтан да ичке, билиңиз. Эгер ылайык тапсаңыз менин башымды бир бармагыңыздын кыймылы менен алып сала аласыз, ханым.

- Сүйлө Газзан, сүйлө, мен сени угуп жатам.

Газзан жөтөлүп коюп сөзүн баштады...

...Чынында эле баары хан айткандай болду.

Мага курсактуу Фатима келген. Кеч кирип калган болчу. Шершамсаддин тыңчы деп жарыяланган тиги баланы зынданга камап салган. Нөкөр кирип келип, бир аял мени менен көрүшкүсү келип жатат деп айтты. Атын ага айтпаптыр. Ошого чейин, унутуп кала жаздапмын, мен Бурла Хатун менен сүйлөшкөм. Бурла мага мындай деди:

- Шордуу аялдын уулун эмнеге камап салдыңар? Тыңчылык – Арруздун жумушу экенин жакшы билесиң го.

Мен айттым:

- Жок, аял, Аррузду кошпо. Тыңчы – Курсактуунун уулу экен.

- Жок, - деп кайталады ал, - бул Арруздун иши.

Мен айттым:

- Сен жаңылышып жатасың, бул Курсактуунун иши. Энеси менен уулу жаман иш кылуу үчүн биригип, чогуу тыңчылык кылышыптыр.

Сиз анын мага эмне деп жооп бергенин билесизби, атаке, ханым?! Мен адегенде кулактарыма ишенбей, анын акылсыз сөздөрүнөн шашкалактап калдым.

- Муну кара, - деди ал, - сенин оозуңдан ушул ат чыкпай калды го. «Курсактуу, курсактуу»! – деп эле кайталап калдың. Же жаштыгың эсиңе келдиби?

Мен ага кантип жооп берүүнү билбей калдым. Ханым, Бурла сиз менен сүйлөшкөнүн билем, менимче ал сизге көп нерсени айтып берсе керек, бирок бардык чындыкты айтканына көзүм жетпейт. Мен сизге бардык чындыкты айтып берем, а сиз мени угуңуз...

Байандур-хан жылмайып жооп берди:

- Макул, Газзан, бардык чындыкты айтып бер...

Газзан кайраттана түштү:

- Мен аял киши менен кыжыңдашкым келбеди. Чырды ырбатуунун эмне кереги бар? Аял киши - аял да – акылына келгенди сүйлөй берет. Эркекке андай кылуу жарашпайт деп ойлоп, минтип айттым:

- Эмне жөнүндө айтып жатасың? Сага ушинтип айткан жарашабы? Канча убакытка чейин өткөн мезгилди казып, мамилебизди текшере бересиң? Биз муну жыйырма жыл мурун эле талкуулабадык беле! Сага эмне болду же акылыңдан адаштыңбы?

Бурла Хатун мындай деди:

- Мен эмес сен акылыңдан адаштың, Газзан. Кайталайм: анын уулу тыңчы эмес. Тыңчы – сенин такең Арруздун адамы. Эмне, сөздөрүм сага жакпай жатабы? Өзүңдүн такеңди жашыргың келип жатабы?!

Анын ушул сөзү, менин ханым, аябай ачуумду келтирди. Мен чыдай албай аны коркуттум, азыр албетте кейип жатам:

- Сен эмнени каалап жатасың? – деп үнүмдү катуу чыгардым. – Мен ордумдан туруп, жетикуйруктуу камчыны алып, сени чапкылап, күйөөгө каяша айткан кандай болорун көрсөтүүмдү каалап жатасыңбы?

Мен ошондо айткан бардык сөздөрүмдү сөзмө-сөз айтып берип жатам, эч нерсени кошподум жана эч нерсени албадым. Менин оозумдан орой эч нерсе чыккан жок. Анан чыдай албай кыйкырып жибердим:

- Билип жүргүн, аял. Горгуд келди, ал бизге тыңчынын атын атады. Менин буга эч кандай тиешем жок!..

- Горгуд качан келди? – деп Бурла бир аз жумшарды. Анан дароо өзүн колуна алып, үнүн мүмкүн болушунча жумшак чыгарып, сурады: - Мен аны кантип көрбөй калдым?

- Шершамсаддин! – деп мен акырына чейин барууну чечтим. – Кел бери, менин сөздөрүмдү ыраста. Мага ишенбей жатышат. Шершамсаддинди уккуң келеби?

- Жок-жок, кереги жок, - каалабайм, - деп жооп берди аял.

Анан бир маалда аянычтуу үн менен сүйлөп кирди.

- Газзан, - деди ал, - Газзан, ал Курсактуу – алсыз, тиреги жок аял. Ал - эне. Кемпирдин жетим-уулунан...атасыз уулунан башка эч кимиси жок...балким...

Эч качан! – Сөздү ал каякка ийип жатканын дароо түшүндүм. – Мен болсо бул менин ишим эмес экенин айттым. Бектер чогулсун, кеңеш чакырабыз. Алар эмне деп чечсе, ошондой болот.

Анан аңгеме тоноо майрамына өтүп кетти.

Мен түз эле айттым:

- Арруз такемди тоноо майрамына чакырууга сен уруксат бербей койбодуңбу, унутуп койдуңбу муну?

Баары так ушундай болгон, ханым. Бурла Хатун көгөрүп туруп алды, эгер Арруз такеңди чакырсаң, атама даттанып, Газзан түз жолдон бурулуп, мени өтө жаман сөздөр менен кем-синтти, мага жашоо бербей жатат деп айтам деди. Мен...ошентип Аррузду тоноо майрамына чакырбай калдым. Аны сыйлап башка чек аралык бектер да майрамга келбей койушту. Ооба, хан ата, мен ага так ошентип айттым, Аррузду чакырба деген талабың менен менин колдорумду жана буттарымды байлап салган сенсиң дедим.

Ал болсо мага мынтип жооп берип жатты:

- Туура кылыпмын. Азыр мага кулак сал, Газзан, мен сага бир нерсе айтам. Сенин такең Арруз көптөн бери сенин тактыңа кызыгып жүрөт, сенин бекларбек экениңе моюн сунгусу келбейт, же муну билбейсиңби сен? Сенин ордоңду ээлегиси келип жүрөт, же муну байкаган жоксуңбу? Билбесең мындан кийин билип жүр: сенин такең Арруз менин хан атама кайрылып, уялбастан сени жамандаптыр. «Огузду Биркөздүүдөн ким куткарды? Ал акмакты менин уулум жеңбедиби?! Менин ишиме жараша сыйлык бер, Байандур-хан», - деп талап кылыптыр Арруз. Мен көпкө чейин чыдап жүрдүм, унчукпай жүрдүм, азыр эми айтып жатам, билгин:

Такең Ханыбыздан Басатты бүтүн Огуздун үстүнөн бекларбек кылып дайындашын сураныптыр.

Мен бул жөнүндө эч нерсе билген эмесмин. Мен кайдан билем?! Анан сурадым:

- Биздин хан атабыз Аррузга эмне деп жооп бериптир?

Бурла Хатун мынтип жооп берди:

- Хан атам эмне деп жооп бермек эле? Карыды ал, хан атам мурдагы алы-күчү жок. Менин атама эмне жабышып алдың?

- Байандур-хан эч качан карыбайт, анын күч-кубаты эч качан начарлабайт, - дедим мен. - Эгер сенден дагы бир жолу ушундай сөздөрдү уксам...

- Демек, карып калды дептир да? – Байандур-хан үнүн акырын чыгарып өзүнөн өзү сурагансыды.

- Ооба, хан ата. Ушинтип айтты. Ага бир деме деп болобу, аялдардын акылдары кыска болот. Бирок менин сөзүмдөн кийин ал унчукпай калды, каяша айткан жок. Ал тургай эрке-лете баштады:

- Газзан, менин Газзаным. Эгер сени катуу сүйбөсөм азыркы айткан сөздөрүмдү айтат белем?! Арруз Огуздун бектери-не сени жаман көрсөтүү менен алек болуп жатат. Менин бегим, сен муну билишиң керек. Мунун баары акыры жакшылык менен бүтпөйт. Чыр-чатак болуп, кан төгүлүүсү ыктымал.

Ханым, аялымдын акыркы сөздөрү мага катуу тийди.

- Мейли! – дедим мен. – Эгер Арруз согушту кааласа, согуш болот. Эгер андайга бара турган болсо мен, Салур Газзан менен эсептешүүгө мажбур болот. Огузду жаман нерселерден тазалай турган убакыт келип калды окшойт. Ички душмандан кооптуу нерсе жок. Ал ким болсо да, ага ырайым болбойт.

Мен бул сөздү айтып бүткөндө эле нөкөр кирип келип, мен ханыма буга чейин эле айткандай менден сурады: «Бек, сизди бир аял көргүсү келип жатат, бирок атын айтпай жатат. Эмне кылайын?» Бурла Хатундун жадаткан сөздөрүнөн кутулууга ыңгайлуу жагдай пайда болгонун түшүнүп, ал жагдайды койо бербөөнү чечтим жана ошондуктан нөкөргө айттым: «Чакыр, ал эмне деп жатканын билели». Бирок Бурла Хатун кеткиси келбей нөкөргө мындай деди:

- Тура тур... Атын айткысы келбей жатат деген эмнеси? Ага айтып кой, аты жокторду бек кабыл албайт. Атын айтсын.

- Аял, токтот дейм. Биздин ишибизге кийгилиште, биз өзүбүз чечебиз, - дедим мен.

Ханым, ал мени угуп калды деп ойлоп жатасызбы?! Кайдан!

- Жөнө, Бурла Хатун айткандай кыл, атын айтпаса киргизбе, - деп буйрудум нөкөргө.

Нөкөр чыгып кетти. Мен Бурла Хатундан сурандым:

- Өзүңдүн бөлмөңө барчы, суранам, өз ишимди аткаруума мүмкүндүк бер.

Мени укпай койду. Отуруп алып, нөкөрдү күттү. Нөкөр келип, жамандын жаман уулу минтип айтты:

- Бегим, сизди сурап жаткан аял Курсактуу Фатима экен. Газзан менен жалгыз сүйлөшүүм керек дейт.

Ханым, ошондон көрө Аладаг түшүп кетсе жакшыраак болот эле. Топон суу каптап кирсе жакшыраак болот болчу... Бурла Хатун суу ташкынындай болуп жаалданды.

- Кандай, кандай? – деп кыжыры келди. – Курсактуу Фатима менен, анысы аз келгенсип жалгызбы? Мен каердемин, ал каерде?! Менин эч кимден жашыра турган сырым жок! Өзүнүн уулу жөнүндө суранып келсе керек. Айтып кой, кийин келсин, эртең...

- Эч кандай «эртең» эмес! Мага кулак сал, - деди Бурла Хатун нөкөргө. – Курсактууну чакыр. Газзан менен менин жанымда сүйлөшсүн, уктуңбу? Менин жанымда сүйлөшсүн... Болбосо...

- Ошондойбу? – дедим мен. – Болбосо – эмне?!

- Хан атама даттанам! – деп дагы бир жолу коркутту аялым.

- Макул, макул, сага эмне болду, менин очогумдун сактоочусу, менин адептүү жубайым?! Тынчтан. – Мен жумшарууга мажбур болдум, ханым. Бурла Хатундун ачуусу келгенде дайыма ушул сөздөрдү айтат: «Хан атама даттанам». Анын бул сөздөрү менин кара башымдын үстүмдө турган муштумдай сезилет. Оозумдун ача электе эле: «Хан атама даттанам!» Колумду кыймылдатсам эле: «Хан атам аттанам!». Ал мени сиздин ысымыңыз менен мени коркутуп салды. Ошентип атса анан мен эмне кылайын?! Сиз мен үчүн баарынан улуусуз, менин ханым. Сизди Бурла Хатунсуз деле чын дилимден жакшы көрөрүмдү өзүңүз билесиз, ханым. Мен ким элем – бир пенде элем, катардагы пенде элем. Мени сиз көтөрбөгөндө ким көтөрдү?! Мени сиз бекларбек кылдыңыз го! Мага ордону сиз ишенип тапшырдыңыз! Ушунча жылдан бери мага сиз таяныч болуп келе жатасыз! Маселенин маңызына кайрылайын.

- Хан атама даттанам, - деди ал. – Курсактуу Фатима бул жерге келип, өтүнүчүн айтсын... - мына ушинтип айтты Бурла Хатун.

- Жок, эртең келсин, - деп бул жолкусунда мен көгөрүп туруп алдым, канча жолу чегинем?! Жетишет.

Бурла Хатун адегенде ачуусу келип, анан күтүүсүз жерден ыйлап жиберди:

- Мен...мен бул жерде бир мүнөт да калбайм. Сенин айтканыңдай болсун. Курсактуу келе берсин. Каалашыңарча жалгыз кала бергиле, каалашыңарча сүйлөшө бергиле. Чогуу эстей турган нерсеңер бар. Ортобузда болгон нерсенин баарын шамалга учурдуң сен Газзан, бардык жакшы нерселерди жок кылдың. Мени арзыбаган нерсеге саттың...аксак эчки да кымбатыраак турат... Албетте, сен Газзансың да! Бирок мен да жөнөкөй адам эмесмин, мен – Бурла Хатунмун, же унутуп калдыңбы?! Мен Байандур-хандын кызы Бурла Хатунмун. Көрөбүз!

Бул сөздөрдү айткан соң Бурла Хатун эшикке атырылып жөнөп, бөлмөдөн чыгып кетти. Мен өзүмдүн ачуумду нөкөрдөн чыгардым:

- Моло таштай болуп эмне катып калдың?! Жамандын жаман уулу, ошол Курсактуунун келгенин мага жашыруун айтсаң болбойт беле? Чакыр аны эми! Курсактуу Фатиманы чакыр! Чакыр ал каапырды, тез!

Нөкөр эмне кыларын билбей чыгып кетти. Тыныгуудан пайдаланып мен ойлоно баштадым: «Бул кемпир, тактап айтканда, Курсактуу Фатима эмне максат менен келиши мүмкүн?» Анын уулу тыңчыны кандай тагдыр күтүп жатарын билбейби ал? Огузда тыңчыга ырайым болбостугун ал билбейби? Билет, албетте билет. Анда мени менен эмнени сүйлөшкүсү келип жатат? Соодалашууга келген жок да акыры. Анын олуттуу бир себеби болуусу мүмкүн эмес. Же өзүнүн көз жашы менен менин жүрөгүмдү жумшарткысы келип жатабы? Андай ою ишке ашпайт. Мейли, сүйлөсүн, эмне иш менен келгенин ошондо билебиз». Мына ушинтип ойлондум мен, ханым.

Анан Курсактуу кирип келди. Дароо менин буттарыма жыгылып, ыйлап кирди, жалдырады, бирок менин жүрөгүмдү жумшарта албады. Мен анын көз жашы менен аянычтуу сөздөрү түгөнгө чейин унчукпай күттүм.

- Эмнеге келдиң, кемпир, сага эмне керек? – деп ал акыры унчукпай калганда мен каардуу үн менен сурадым.

- Газзан айланайын, сенин буттарыңдын алдында өлүү үчүн келдим. Ырайым көрсөтүүңдү суранам. Адилеттүүлүгүңдү көргөз, акылмандуулугуңду көргөз... жана башка ушул сыяктуу сөздөрдү сүйлөдү.

- Мага кулак сал, кемпир, сенин узун сөздөрүңдү угууга убакыт жок. Уулуң эмне кылганын билесиңби? Сенин чыккынчы уулуң Огузга каршы тыңчылык иштерин жасаптыр. Кандай ырайым жөнүндө сурап жатасың сен? Менин жалгыз уулум Урруз душмандын колунан өлүп кала жаздады, менин энемди туткун кылып алып кетишти. Менин жубайым Бурла Хатун Мелик акмак менен жалгыз...

Кыскасын айтканда, менин ханым, Курсактууга жүрөгүмдөгүнүн баарын айтып салдым.

- Ар бир убакыттын жашыруун мааниси бар, - дедим мен акырында, - азыр ырайым кылуунун эмес өч алуунун мезгили. Сен эмне, кемпир, өз уулуңдун кара күнү келээрин алдын ала биле албадың беле? Жамандын жаман уулу канчалаган жаман иштерди жасап жибериптир...

Шордуу алсыз аял ыйлоодон шишиген көздөрүн ачып мындай деди:

- Көрө албадым, бийлөөчүм менин. Ойлогон да эмесмин. Бирок азыр бардык үмүт сенде Газзан, менин куткаруучум сенсиң.

- Менминби? Эмне деп жатасың, келесоо? Сен эмне деп жатканыңды өзүң түшүнүп жатасыңбы? Менден үмүт кылат имиш...ха, ха, ха!

- Сенден үмүт кылам, Газзан. Өзүң айтпадыңбы: ар бир мезгилдин өзүнүн сыры бар. Менин да сырым бар. Туура жыйырма жыл бою ичимде каттым бул сырымды баарынан.

- Ал эми сенин ишиң. Мага тиешеси жок.

- Тиешеси бар, Газзан. Азыр айтып жатам сага – тиешеси бар. Менин уулум...

- Эмне сенин уулуң?

- Менин уулум тыңчы эмес.

- Ошондой де! Мунун сырын кара! Уулу тыңчы эмес имиш...
Анда ким тыңчы? Мен эмесминби? – мен чынында ачуу-
ландым.

- Газзан, сен мени чынында эле унутуп калдыңбы?...

- Акырын, сүйлөбө! – деп мен Курсактуунун сөзүн бөлүп,
эки жакты алайып карадым.

- Газзан, сен албетте мени унуттуң... Бир кездерде мен
сүйүктүү, жагымдуу элем...

- Сүйлөбө, Теңирдин атынан айтам, сүйлөбө...

- Мен азыр карыдым. Мурда жаш элем. Үйүмдүн артында
кичинекей жар бар болчу, короомдо чоң итим чуркап жүрөт
эле, эсиңдеби? Анын аты Барагчуг болчу. Сага, сага гана үр-
бөйт эле ал, эгер унутуп калбасаң...

- Болду дейм, кемпир, Теңирдин атынан айтам, болду!
Эмнеге келдиң, айт! Ишиңди айт. Унуттуң, унутпадың деп ай-
тпай... Анын кандай айырмасы бар? Унуткан жокмун дейли.
Анын эмнеси бар? Сенин уулуң тыңчы болсо тыңчы бойдон
кала берет. Мен унутпаганда сенин уулуң тыңчы болбой кал-
мак беле? Көз жаш менен ишти оңдой албайсың...

Курсактуу унчукпай калды, анан акырын сүйлөдү:

- Ал сенин уулуң Газзан.

- Сенин уулуң тыңчы жана ал катуу жазаланат. Эмне?!
Эмне деп жатасың?! Болбогон нерсени сүйлөбө...

- Ал сенин уулуң, - деп Курсактуу кайталады.

*(Мен Байандур-ханды жашырынып карасам, ал сыртка чы-
гайын деп турган күлкүсүн зорго кармап туруптур. «Ой, Фатима,
ашкан куу аял экенсиң», - деп ойлосо керек ал ичинен, ошондук-
тан күлкүсү келген го. Аягында ыйлабасак эле болду, кудуреттүү
Теңир андайдан сактай көр! Иш аягына жылып жаткансыйт,
чечим кабыл алуу убакыты жакындап жатат, ошондо көрөбүз
– Байандур-хан ачуусун ырайымга алмаштырабы же жокпу, аны
бир Теңирим билет...)*

- Менин уулум?! Каяктан менин уулум болуп калат ал?! Се-
нин толук кошумча атың «Кырк ойноштон курсактуу болгон
Фатима» эмеспи?!

- Уулу кимден экенин энеси билет, Газзан, - деди Курсактуу Фатима.

(Курсактуу Фатима бул сөздү чынында эле айтканбы же Газзан аны оюнан чыгара койдубу, аны билбейм. Бирок бул сөздөр чын. Курсагындагы бала кимден экенин эне билбегенде ким билмек эле?)

- Далилде! – дедим мен, анан эшикке чуркап барып аны бекем жаптым.

- Газзан, мен бул сырымды көп жыл сактагам. Менин сырым дайыма менде жүргөн. Эми анын сааты келди. Мен сага гана ачылып жатам. Уулубузду өлтүрбө, Газзан, анын жок болуусуна жол бербө, Газзан.

Мен айтканымдан кайтпадым: «далилдеп бер!» Бирок анткеним менен жанымды караңгы күмөн кыйнап жатты. Акыры айттым:

- Эмне үчүн ушуга чейин мага айткан жоксуң?

- Айтканымда эмне болуп кетмек эле? Бир нерсе өзгөрүп кетмек беле? Эгер ал күчтүү балбан болгондо аны өзүңө алып алмаксың, ага бардык нерсени үйрөтүп, жоокер кылып тарбияламаксың, аны өзүң менен кошо ууга, чабуулдарга ээрчитип алмаксың. А бирок уулум андай болуп төрөлбөдү, ал абдан тынч, жумшак, ашыкча сөз да сүйлөбөйт. Сурабасаң эч нерсе айтпайт. Сен ага ыкылас коюп карасаң, Газзан, анын бетин, айрыкча көздөрүн кара. Өзүң баарын көрөсүң. Жаштыгыңды эстейсиң.

Менин ханым, кандай болгондо да, мен аялга ишендим. Моюнума алам, ханым, жаш кезимде Курсактуу Фатимага баргам. Азыр эми андан уулум бар экенин билип жатам. Ал эмнеге алдамак эле? Мен мындай учурда эмне кылышым керек болчу? Билбейм. Оо кудуреттүү Теңир, эмне үчүн мага ушундай жаза бердиң?! Менин кара башыма эмне деген балакет конду?! Ким менин жүрөгүмө кылычты сабына чейин матыра киргизди?! Мен шордуу эми эмне кылам?!

- Бар, Фатима, кет бул жерден. Эртең, эртең... Эртең бектер кеңешке жыйылышат. Аракет кылып көрөм. Азыр болсо –

мени жалгыз калтыр. Бирок мени карагын! Бул жөнүндө бир жанга да айтпа... Эч-ким-ге! Түшүндүңбү?

Фатима мени угуп бүтүп, жооп берди: «башым менен кепилдик берем». Анан кетти. А мен болсо абдан кайгырдым, ханым. Горгуддун эскерткени эсиме келди. Горгуд, эсиңдеби, муну сен айткансың: «Кейип калбагыла кийин, Газзан. Тыңчы тууралуу ойду сен бекер кармадың». Ооба, менин ханым, Бейректин торуна түшүппүз, анткени бизге тыңчы тууралуу ойду ошол айткан. Эрте билгенде... астынан таш, үстүнөн таш кылып тыңчы тууралуу кепти да болтурбайт элек! Эми-чи. Аны кеңеште кантип актайм, аны соккудан кантип алып качам? Мен эмне десем да Бекил жокко чыгара баштайт, анан Арруз да каршы чыгат. Эми кантем? Курсактуу Фатима менен болгон аңгемелешүүм мени мына ушундай суроолордун алдына койду. Ушинтип өз сөзүмдү аяктайм, менин ханым. Күнөөм аз же көп экенин өзүңүз чечесиз, ханым. Азыр деле сиздин колуңуздан өлүмдү кабыл алууга даярмын, - деп айтып Газзан унчукпай калды.

Бөлмө жымжырт болуп калды. Баары күтүп турушту. Байандур-хан бир маалда колдорун чаап, күлүп кирди. Бүткөн соң мындай деди:

- Муну карагыла. Бул Курсактуу Фатима баарыңардан акылдуу экен го... Кичине кеңешти күтпөстөн ар бир бекке өзүнчө барып, уулунун атасы ошол экенине ишендириптир. Мына көрөсүңөр, эртең Арруз да так ушуну айтып берет, эртең көрөсүңөр: Курсактуу Фатима Арруздун да башын айланткан. «Уулу кимден экенин энеси билет». Катуу айтылган, туурабы, Горгуд, уулум? Бул сөздөрдү эсиңден чыгарба, сактап кал...кереги тийет. Ой Курсактуу Фатима... Арруз калды...эртең ал да биздин көңүлүбүздү ачат. Ха-ха-ха...

Хан дагы күлүп, колдорун чапкылады. Ал эмнеге күлүп жатканын Газзан түшүнбөдү, бирок ошентсе да жеңилдей түштү. Анан хан күтүүсүз жерден күлкүсүн токтотуп, каардуу үнү менен айтты:

- Сенин күнөөң эмне экенин билесиңби, Газзан? Сенин күнөөң Огуздун душманы болгон тыңчыны бошотконуңда

деле эмес. Ал азыр биздин арабызда жок, дайынсыз жоголду ал. Сенин чыныгы күнөөңдү, Газзан, мен акырында айтам. Эр-тең, Аррузга сурак жүргүзгөндөн кийин баарыңар менин чечимимди билесиңер. Азыр бара бер...

Каяктагы бир Курсактуу Фатима чоң, сакалдуу эр-азаматтардын баштарын кантип айландырды? Бул жөнүндө эмне деп ойлойсуң, уулум Горгуд?..

Байандур-хан мени көздөрүн жүлжүйтүп жооп күтүп карады. Мен анын көз карашына чыдай албай башымды жерге салдым, бир да сөз айтпадым, кызылчадай кызарып, унчукпай турдум. Газзан таң калып, көзүн менден Байандур-ханга анан кайра мага буруп жатты, эриндери үнсүз бир деме деп шыбырап жатты, бирок каалаган нерсесин сураганга батынбады...

* * *

Шахтын диванханасынын эшигине Гусейн-бек Леленин келип жатканына көп күн болду, бирок чабарман жүзбашы Рахим аны дайыма токтотуп, ичкери киргизбей жатты. Бирок чындык үчүн айтып койуу керек, Рахим аны ичкери киргизбегени менен короонун бир бурчунда күтүп турууга тоскоолдук кылган эмес. Андан сырткары Лелеге сый катары майда кызматтарды көрсөтүп жатты: ага чай жана муздак суусундуктарды берип жатты, кээде анын жанына отура калып, аны менен сүйлөшүп, чарчаткан күтүүдөн алаксытып жатты. Нөкөрлөр чоң кара жыгачтын алдына килем төшөп, мутакке койушчу, конок менен жүзбашы ал жерге ыңгайлуу жайлашып алып, кабылдамадагы элди көрүп, мурунку кездерин эстешчү, көздөрүнө илинген тиги же бул адамды талкуулашчу. Жүзбашы Рахим Леленин окуяларын оозун ачып алып сааттап деле уга берчү. Лелеге ар кандай суроолорду кызыгуу жана ырахаттануу менен берип, анын узун жоопторун ыраазычылык менен укчу. Жүзбашы Рахим сыйлуу жана атактуу бул кишиге аябай жардам бергиси келген, бирок вазирге баш ийгендиктен эч нерсе кыла алган эмес. Жүзбашы вазирдин уруксатысыз бир кадам да кыла албайт. Жүзбашы Рахим ор-

нотулган тартипке ылайык кызыктуу конок тууралуу вазирге өзү кабар берди.

- Вазир-ага, бир адам күн сайын диванханага келип, «шах менен көрүшүүм керек» деп жатат. Бир күн кечке күтүп, күн батканда гана кетип жатат. Мен аны байкоону буйрудум, ал кербен-сарайда жашайт экен. Осмон тараптан келиптир, бирок менимче жергиликтүү, биздин адам окшойт. Көп нерсени билет экен. Биздин шахыбыз сахибаззамандын¹, анын курмандыгы болоюн, жаш кези жөнүндө укмуштуу нерселерди айтып берди. Сарай кызматкерлеринин дээрлик баарынын аттарынан бери билет экен. Аскер башчыларын беш колдой билет экен. Өзүнүн саякаты тууралуу кызыктуу нерселерди айтып берди.

- Анын аты, теги ким экен? – деп вазир жөн эле, кызыгып сурап койду.

- Анын аты Гусейн-бек. Тегин билбейм.

- Ага дүйнөнүн чырагынан эмне керек экен?

- Анын өзүнө гана айтам дейт. Маанилүү кабарым бар дейт. Кабар кимден экенин жашырып айтпай жатат.

- Сен адегенде кимден кабар алып келип жатканын толук сурап бил. Билгенде мага кабар бер. Түнкү намаздын убактысы келди, шах сейилдөөдөн келсе керек, иншалла, барып ишиңди аткар... - Жүзбашынын кабарына вазир анча деле маани берген жок, ошону менен сөзүн бүтүрдү.

Кийинки күндүн эртеси Гусейн-бек диванхананын короосуна дагы келет.

Жүзбашы Рахим аны адаттагыдай тосуп алып, чоң кара жыгачтын алдында отуруп, күтүүнү сунуштайт. Леленин чыдамы бүгүн мурдагыдай бекем эмес экенин жүзбашы Рахим сезет. Алар отуруп, аркы-беркини сүйлөшүшөт, анан Гусейн-бек сурайт:

- Жүзбашы мырза, мага айтчы, чынын айт: мага шахтын жүзүнүн алдына барууга вазир-ага уруксат бербей жатабы же башка себеп барбы?

---

¹Сахибаззаман (араб.) – сөзмө-сөз: мезгилдердин кожоюну; шиит халифтеринин жана шахтарынын наамы.

Жүзбашы Рахим күтүүсүз берилген суроодон бир аз өзүн жоготуп койду. Убакыт утуу үчүн чайдан шашпай ууртады, анан анын даамына тамшанды, ошондон кийин гана жооп берди:

- Жок, кымбаттуум, кантип эле ошондой болсун?! Вазир-ага силердин жолугушууңарды абдан каалап жатат, бирок шахыбыз сарайда жок, чоң сейилдөөгө чыгып кеткен. Анын үстүнө...

- Сөзүңдү бүтүр, жүзбашы...

- Эмнеге бүтүрбөйүн, бүтүрөм. Ысымыңды айттың, бул тууралуу суроо жок, бирок сенин тегиң бизге белгисиз. Өзүң ойлоп көрчү, сени шахка кантип тааныштырам? «Белгисиз» деппи? Андай болбойт. Туура айтамбы?

Гусейн-бек Леле ойлонуп калды. «Ага өзүмдүн ким экенимди айтканымды элестетип көрөлү, мен каяктан билем, бул акмак вазир Леленин тирилип, жок жерден пайда болуусун каалайбы? Албетте каалабайт, жылуу ордун кайра жоготуп койуудан коркот. Эмне кылсам? Жанымдын бийлөөчүсү менен өзүмдү вазирге тааныштырбастан жолугуум мүмкүн болбой жатат. Валлах¹, эки оттун ортосунда чечим кабыл алуу абдан оор...»

- Вазир алыстан азап чегип келген алсыз конок ханга эки сөз гана айтам деп суранып жатат деп шахка айтып койо албайбы? – деп сурады Гусейн-бек.

- Билбейм, айтуу же айтпоо – анын укугу. Мен бул жерде алсызмын, түшүн. Ал айтуусу да мүмкүн, айтпоосу да мүмкүн.

- Осмондо туткун болуп анан качып келиптир деп айт. Чалдыранда салгылашкам, туткун болуп кармалып, жакында эле бошондум.

- Эмне деп жооп беришти да билбейм, вала. А сен эмне, чынында эле Чалдыран салгылашуусунда катышкансыңбы? – деп жүзбашы Лелеге урмат менен карады.

Леле эриндеринин үстүндө эми гана мурут өсүп келе жаткан жаш жигиттин таң калганына жылмайып, жооп берди:

- Согушкам, салгылашкам... Сен анда кичине бала болсоң керек...

---

¹Валлах (араб.) – Алланын аты менен.

- Албетте, ал салгылашуудан бери көп убакыт өттү. Менин атам чабарман, Алла ага ырайым кылсын, Чалдыранда каза болгон.

- Чалдырандагы салгылашууга тең келген согуш болгон эмес жана болбойт...

- Алла үчүн, мага айтып берчи! Көп адамдан сурадым, бирок ар ким ар кандай кылып айтып берет. Сенин тобуңдун жетекчиси ким болчу?

Гусейн-бек Леле жылмайды. Анын көздөрү жаркырады. Бул жаш жигит Лелени сүйлөткүдөй. Бирок чынында эле кызыгып жатабы же алдап жатабы?

- Сага вазир-ага мени сураштырып бил деп тапшырма бердиби?

- Жок, жок, жок, валла. Ыйык шахыбыздын аты менен ант берем, кемтиксиз устатыбыздын чыныгы ишеними менен ант берем. Сени чынында эле аябай уккум келип жатат. Менин атам да жүзбашы болгон, анын өзүн, бетин элестете албайм, анткени эсимде жок. Бирок анын үнү дагы деле кулагымда угулуп турат. Мага ушундай сезилет...

Жаш жигиттин көздөрү нымдуу боло баштады. Гусейн-бек анын көздөрүнө ишенди. Анын жүрөгүндө көп нерсе чогулуптур, ошондуктан ичиндегини айтып, жеңилдеп алууга ага шарт түзүлүп калды. Леле сөзүн акырын баштады:

- Чалдыран салгылашуусуна кызыгат экенсиң да... Ал күнү Алла бизден жүзүн бурган. Сен пилди көрдүң беле?

- Жок, көргөн эмесмин.

- Мен пилдерди биринчи жолу он жыл мурун Чалдыранда көргөм. Осмондор алардын буттарына замбиректерди байлап, аларды катар-катар кылып тизип коюшкан. Адегенде душмандын ниети бизге күлкүлүү көрүндү. Бирок...Канчалык аракет кылсак да алардын катарын буза албай койдук. Улуу салгылашуу болгон, кандуу кармашуу!... Сен менин тобумдун башчысы ким болгон деп сурадың. Бул сурооң азыр жооп бере албайм. Аны кийин өзүң билесиң. Мага адегенде муну айтчы, атаңдын аты ким болгон?

- Жүзбашы Гурбанали болчу анын аты.

- Ошондой де...Жүзбашы Гурбанали... - Леле жаш жигитти тигиле карап, заматка ойлоно түштү, эр жүрөктүү туу көтөргүчтү эстеди. – Силер Мугани¹ уруусунан болосуңар, туурабы?

Жүзбашы Рахим өзүн жоготуп койду, анын бүткөн бою чымырап кетти.

- Ошондой де, мырзам. Сен менин атамды билет белең? – Жаш жигиттин көздөрү жалтылдап, өзү аптыгып калды.

- Атаңдын каза болгонун өз көзүм менен көргөм. Атаң туу көтөргүч болчу. Жүрөгүнө жебе сайылып, аттан жыгылган. Сага ал жөнүндө башкалар эмне десе да аларга ишенбе. Мен өзүм көргөм: деми бүтүп, денеси сууган кезде да колунан тууну таштаган жок, анын колундагы тууну эч ким ала албай койгон, билип жүр муну. Биздин туубуз кулаган атаңдын үстүндө да калкып турду.

Гусейн-бек Леленин көздөрү жумула түштү: «Мага азыр толкунданып ыйлаган эле жетишпей турду эле, мага эмне болуп жатат?» - деп ойлонгон соң Леле колун чай куюлган чыныга сунду, бирок аны ичпестен жөн гана колуна кармап дагы ойго батты.

Жүзбашы Рахим башын жерге салып отурду. Жадаганда дем алуудан да этияттанып жатты, анткени акыры сүйлөп баштаган бейтааныштын ойун ашыкча кыймыл менен бузууну каалабады. Бейтааныштын жандүйнөсүндө атактуулар менен кооптуулардын иштери тууралуу сырлар жашырылган окшойт. Бейтааныштын аңгемесине тоскоолдук кылбоо үчүн Рахим жадаганда өзүнүн катуу согуп жаткан жүрөгүнүн добушун да акырындаткысы келди. Бир аздан кийин Гусейн-Леле ойлонгонун токтотуп, өз сөзүн улады. Жүзбашы Рахимге Леленин ойлонуусу түбөлүктөй сезилди.

- Алга, алдыга чапкыла, биздин бийлөөчүбүз салгылашуунун чок ортосуна кирди, анын жанына баргыла!.. – деп кыйкырды чабарманбашы.

- Ханыбыздын даңкы үчүн салгылашкыла, арстандар! Алла-Алла!

---

¹Мугань – Түндүк Азербайжандагы бир аймак.

- Мен – шахмын, шах – менмин! – деп Султанали-бек Афшар кыйкырык менен осмондорго атырылды, тигилер болсо шахты таштап, бекке карышкырдай болуп атырылышты...

- Малбашоглу, урушка чык, жекеме-жеке салгылашабыз, салгылашууда кандай экениңди көргөз, жылгыла, жылгыла...

Шах кылычынын бир соккусу менен дөөнү экиге бөлүп салды! Карагылачы, ал дем алууга да үлгүргөн жок, колдорун жайган бойдон кулады...

- Гусейн-бек, Гусейн-бек! Леле өзүнүн тобу менен жардамга жетишип келди, токтогула, артка чегинбегиле. Леле! Чабуулга! Чабуулга, алга! Аларды шахтын атынан чапкыла. Алга!.. Менин артымдан жүргүлө, гызылбашы, болгула, баатырларым менин, ишеним үчүн эрдик кылууга ыңгайлуу убакыт келди!..

- Леле, мен... мен...

- Тур, жигит, өлүүгө убакыт келе элек. Ушул да жараат беле? Сендей баатыр үчүн бул жөн гана чийилген так...

- Шах кана, шахты куткаргыла, оң катар үзүлдү, ага айткыла муну, артка чегинүүгө белги бергиле... артка чегингиле. Дүрбөлөңсүз чегингиле, кадам менен жана катар менен чегингиле. Тур акмак, катарга кайрыл...

Гусейн-бек өзүнө гана көрүнүп турган чекиттен көзүн зорго алып, аңгемесин аяктады:

- Мына, жүзбашы Рахим, мына ушул Чалдыран болчу. Он жылдан кийин деле мага ошол салгылашуунун үндөрү угулуп турат.

- Жүзбашы Рахим терең уйкуга баткандай болуп, жабык көздөрүн ачпай туруп өзү менен өзү сүйлөштү.

- Угуп жатам, сени угуп жатам, ата! «Шахым менин, шахым менин...эң улуу устатыбыздын атынан...сол катар үзүлдү, оң катар бузулду. Шашыл, менин шахым, кечиктирбе, сол катар кыйрады, сактангыла...чегинүүгө убакыт келди...Кет бул жерден, кет...»

Анан экөө тең унчукпай отуруп калышты. Диванхананын короосунда чоң кара жыгачтын жалбырактарын шырылдаткан шамал гана өзүнүн шуулдаган үнү менен алардын

тынчын алып жатты. Анан дагы – жалбырактардын шырылдаганына жапайы аарынын ызылдаганы кошулуп жатты. Бирок аны шамал кууп кетирди, айланада толук жымжырттык өкүм сүрдү.

Алар көпкө чейин өздөрүнө келе албай отурушту. Жүзбашы Рахим башын жерге салып отурду. Гусейн-бек Леле дагы каяктандыр учуп келе калган аарыны көпкө чейин байкаган жок, жана бир нече жолу анын бешенесине отурууга аракеттенгенде гана ал аарыны колдору менен айдап жиберди.

Жүзбашы Рахим Гусейн-бек Леленин бетине кароого батына албады, эрдиги жеткен жок. Рахим мурунку адамдардан Гусейн-бек Леленин атын уккан, бирок анын жанында ким турганын азыр гана түшүндү.

- Леле, сенин курмандыгың болоюн, шахыбыздын атынан мени кечир, менин аргасыз жасаган күнөөмдү кечир, - деп шыбырады ал.

- Сен кимге айтып жатасың, жүзбашы Рахим?

- Сага, Леле. – Рахим акыры башын көтөрүп, тулку боюн түздөп, кандай гана буйрук болбосун аны аткарууга даяр экенин бүткүл денеси менен көрсөтүп турду. – Леле, бул сенсиң, сенден башка эч ким эмес. Эми атыңды жашырууга муктаждык жок, Аллага даңктар болсун. Сени баары курман болгон деп ойлошкон, ошондуктан мен да сени тааныбадым. Алланын атынан кечир мени.

Леле көпкө чейин жаш жигитке жооп бербей туруп, анан сүйлөдү:

- Мен деле өзүмдү азыркыга чейин каза болгом деп эсептеп жүрөм, - деп Леле чыдай албастан жаш жигитке өзүн ачты. – Сен менин тобумду ким жетектеген деп сурадың...

- Оройлугумду кечир, Леле.

- Мен шахтын тобунда болгом, шахтын тобунда, - Леле бул сөзүн айтканда жүрөгү ооруй түшкөнү билинип турду.

Күн түш маалынан өтүп калган. Жүзбашы Рахим эми Леленин тынчын алууга мурдагыдай батына албады. Аны шаштырган жок: бүгүнкүгө жетишет, бар, эртең келесиң дегендей кылды. Рахим четте туруп, Лелени жакшы көрүп жана суктанып алыстан карады, такыр тойбоду. Ичинен болсо ва-

зир-агага эмне деп айтарын ойлонду. «Макул, мен вазирге баарын айтайын, анткени айтышым керек. Вазир мунун ким экенин билип калып, анын башын алууну кааласачы? Анысы аз келгенсип ал тапшырманы мага буйрусачы?» Жүзбашынын жүрөгү бул ойлордон кысылып жатты.

Леле жаш жигитти башын ийкеп чакырды. Жүзбашы Рахим анын жанына келип, бирок мурдагыдай болуп анын жанына отура калбастан сылык жүгүндү.

- Жүзбашы, сени менен кеңешүүнү каалайм, кандай дейсиң?

- Мен даярмын, Леле.

- Мына туура алты ай бою мен изимди жашырып жана адаштырып өз максатыма келе жатам. Осмондордо он жыл туткунда болдум, бирок ал жердеги кыйынчылыктарды акыркы алты айда көргөн кыйынчылыктарым менен салыштырууга да болбойт. Хан сарай да, диванхана да катуу өзгөрүптүр. Сарай кызматкерлеринин арасынан бир да тааныш адамды жолуктурбадым. Вазирди айта турган болсом... түшүнүксүз экен ал, түнт экен, ошол убактарда эле ал... - Леле капысынан сөзүн башка маселеге бурду. - Мен...өзүң көрүп турасың. Сырымды... азырынча ачкым келбей турат. Биздин шахыбызга бир гана өтүнүчүм бар, жанымдын бийлөөчүсү анын буттарынын алдында башымды ийип, ошол бойдон өлүп калуума мүмкүндүк берүүсүн каалайм. Муну аткаруу үчүн эмне кылышым керек?

Сөзүн бүтүргөн соң Гусейн-бек Леле үндөбөстөн алысты карап, жүзбашы Рахимдин жообун күттү.

Жүзбашы Рахим көпкө чейин ойлонуп анан жооп кайтарды:

- Леле, вазир кандай экенин сен менден да жакшы билесиң. Мен эмне кеңеш бере алмак элем?! Үмүтүм ырайымдуу жана мээримдүү Аллада. Сенин уруксатың менен мен ага дагы бир жолу сен тууралуу айтайын. Бул жолкусунда эмне деп айтарын көрөлү.

- Демек башка жол жок экен да?

- Балким бардыр, бирок мен аны көрбөй жатам. Анткени шах кайрылып келгенде мен бул жерде болбойм. Түнкү сакчы-

ларды жетектейм. Ал эми улуу урматтуубуз келгенден кийин сен диванханага эмес, хан сарайына да үч махалледен¹ жакын жолой албайсың. Азыр бул жерде сенин мезгилиңдегидей эмес, баары башкача.

- Көрүп жатам...туура айтасың, тап-такыр биздин мезгилдегидей эмес. Бир нерсе гана өзгөрбөптүр: сакчылар мүмкүн болушунча тез алмашып туруулары керек. Сакчылардан сурагыла, ким менен жолугушуп, эмне жөнүндө сүйлөшүптүр... Бул тартипти убагында мен киргизгем, мурда, аябай мурда... эх, эки жүздүү дүйнө өзгөрбөйт экен, эмне кыла алабыз?..

- Өзгөрүлбөйт экен, Леле баары сен айткандай.

- Анда мен эмне кылайын – башыма уят күлүн төгүп, ошол бойдон өлүп калайынбы? – деп Леле ачууланып өзүн өзү сурагансыды:

- Эгер уруксат берсең вазир менен сүйлөшөйүн, ага чындыкты айтайын. Валла, башка жол жок болуп жатат.

- Чынында элеби? Билбейм, балким сенин айтканың туура.

Жөнө. Сүйлөшүп көр. Айт, ал кандай болсо да баары бир шах менен көрүшөт экен деп, ошондо... Жок, минтип айтпа, коркутуп жатат деп ойлойт. Мына минтип айт. Леле Бахруз Ханумдан кичине кабар алып келдим деп жатат деп айт. Уктуңбу, муну эстеп алып, так ушундай кылып айт. Бахруз Ханумдан кабар алып келиптир де.

- Баарын сен айткандай кылам. – деп Жүзбашы Рахим Лелеге үмүт берди.

* * *

Вазир өз кулагына ишенгиси келбей жүзбашы Рахимден кайра-кайра сурады:

- Бейтааныш адам Гусейн-бек Леле экенин сага өзү айттыбы?! Өзү айттыбы же сен божомолдоп жатасыңбы?!

- Өзү айтты, вазир-ага. Адегенде мен божомолдогом, анан ал өзү айтты.

---

¹Махалле (араб.) – шаар кварталы.

- Өзү айтты де. Леле, Леле... Бизге Алла көп кереметтеди көргөзгөн, бирок мындайды... Леленин каза болгонун баары өз көздөрү менен көрүшкөн го. Шахка да ошентип айтышкан...

Вазир ойлонду. Анан кайрадан жүзбашы Рахимге кайрылып:

- Мындай, Бахруз-Ханумдан кабар алып келди дейсиңби?

- Ооба, вазир-ага, ал ошентип айтты.

- Ошондой де...эмне үчүн анда... - вазир өзүн токтотуп, көпкө ойлонду.

Жүзбашы Рахим да унчукпай турду. Вазир-ага жүзбашы Рахим дагы бир маанилүү нерсени айтарын күткөнсүп аны карап коюп жатты, бирок жүзбашы көзүн башка жакка буруп, унчукпай тура берди.

- Мындай кылабыз анда. Ага айт: Вазир-ага мага ишенген жок. Анын үстүнө Бахруз деген атты угуп катуу ачууланды. Ушинтип айтканың жакшыраак болот. Анан дагы мынтип кошуп кой. Вазир-ага аны менен өзү жеке жолугушууну каалап жатат. Эртең аны диванханага ээрчитип кел. Баарын түшүндүрүңбү?

- Түшүндүм, вазир-ага, эмнеге түшүнбөйүн.

- Жакшы. Эми мени жакшылап ук, жүзбашы. Эгер биздин сүйлөшүүбүздү бир жан уга турган болсо, Леле тирүү экенин бирөөгө айта турган болсоң – өлдүң дей бер. Бул – мамлекеттик сыр, билип жүр. Ага да ушинтип айт. Эч кимге сырын айтпасын. –

Айтып бүткөн соң вазир камаарабастан эстеп, анан колдорун максатсыз ушалап, сөзүн улады: - Анын Леле же Леле эмес экени али толук билине элек, бардык нерсе болуусу мүмкүн. Ал айтса айта берет да. Аны көрсөм анан баары билинет. Жөнө, баарын мен айткандай кыл...

Жүзбашы Рахим ийилип таазим кылып, чыгып кетти. Ал эми вазир анын башына түшкөн дагы бир түйшүк жөнүндө жарым түнгө чейин ойлонуп жатты. Шам күйүп бүткөн соң вазир экинчисин тамызып, күйүп жаткан отко карап көпкө ойлонуп жатты. Акыркы шамды үйлөп өчүрүп, төшөккө жатканга чейин ойлогон акыркы ою мындай болду: «Бул жөнүндө

ойлоонун да кереги жок. Леленин Чалдыранда өлгөндүгүндө күмөн жок. Бул киши Гусейн-бек Леле болушу мүмкүн эмес, иншалла».

* * *

Леле жүзбашы Рахимдин артынан кирер замат вазир аны тааныды. Лелени басканынан эле тааныды. Килемдеги мутаккеге таянып, ыңгайлуу абалда жарым-жартылай жаткан вазир ордунан тура калууга даярданды, бирок жүзбашы Рахимден тартынып, өзүн кармады жана киргендерден көзүн ала качып, терең ойлонгонсуп бир азга катып калды. Леле болсо турган бойдон вазирди карап жатты жана ал эмнени ойлоп жатканы бир гана Аллага белгилүү болчу. Акыры вазир өзүн толук колго алып, жүзбашы Рахимге башын ийкеп эшикти көргөздү. Жүзбашы Рахим жүгүнүп, босогону аттар замат Вазир ага мындай деди:

- Чакырыгыма келесиң.

Вазир мурдагы абалынан чыккан жок. Лелеге кандай мамиле кылууну ал дагы деле билбей жатты. Анын Леле экенинен ал бир да шек санаган жок. Анын алдында Гусейн-бек Леле өзү турду – бир аз карый түшкөн, бир аз жүдөгөн, бирок мурдагыдай эле сыймыктуу жана каардуу Гусейн-бек Леле. Ал - шахтын жакшы көргөн адамы жана сырдашы болчу. Анын атын эстеткенде сарай кызматкерлери, вазирлер жана кеңешчилер корккондорунан титиреген убакыттар болгон. Кээ бирлеринин болсо чачтары тик турчу. Анын каардуу үнү угулганда кызматкерлердин көбү жашынып, Леле тынчтанбайынча чыкпай турушкан. Эми мына ал, Леле, анын алдында турат. Көзгө көрүнбөдү, көңүлдөн кетти. Аны баары Чалдырандагы салгылашууда өлгөн деп ойлошкон. Андай эмес экен, тирүү жана аман-эсен бойдон вазирдин алдына келип, аны жашырын жылмайуу менен карап жатат. Вазир убакытты созууну чечти жана ошондуктан мүмкүн болушунча камаарабастан сурады:

- Өзүн Гусейн-бек деп атаган киши сенсиңби?

Леле унчукпады.

- Жооп бербейсиңби. Биз Гусейн-бекти салгылашууда каза болгон деп эсептейбиз. Сен кимсиң, кайсыл уруудансың, эмне максат менен келдиң, жооп бер, - вазир айтканынан кайтпады, бирок Леленин көзүнө кароого дагы деле батына албады.

- Ооба, мен өзүн Гусейн-бек Леле деп атаган адаммын. Же мени тааныбай калдыңбы, вазир? – деп Леле катуу айтты.

- Сен...Гусейн-бекке окшош экенсиң. – Вазир ордунан туруп, Лелеге өтө жанаша келди. Бир аз убакыт бою алар беттери-беттерине, көздөрү-көздөрүнө карап, унчукпай турушту.

- Вазир, сен мени тааныбай жатат окшойсуң же андан да жаманы тааныгың келбей жатат окшойт. Анда сенин эсиңди жаңыртайын, эгер, албетте, уруксат берсең. Сен жаш жигит элең, бул нерсе менин жанымдын жарыгы ханым, Ширванга¹ жүрүш жасардын алдында болгон. Сенин атаң ошондо хан сарайына келип, мени менен жолугушкан. Ал ошол кезде Узун Гасандын² кызматчысы, мырзаларынын³ бири болчу. Атактуу Ардебиль⁴ шаарынын Гырхлар деген махалласинде жайгашкан силердин үйүңөрдө...

Бул жерден вазир чыдай албай колдорун жайып, Гусейн-бекти кучактайн деди, бирок аны бир деме токтотуп, колдорун кайрадан түшүрдү. Анан бир кадам артка жылып, Лелени жакшы көрүп карап, минтип айтты:

- Леле, Леле, сенсиң, албетте сенсиң. Менин жүрөгүм сезген. Мен сенин өлүмүңө ишенген эмесмин. Аллага даңктоолор жана алкыштар болсун! Биз эмне турабыз? Отур, отур, Леле, жок, жок, бул жакка отур. Эй жүзбашы! – Вазирдин үнүндө чынныгы кубаныч пайда болду.

- Жүзбашы Рахим дароо келип калды.

- Жүзбашы, мөмө-жемиш, чай, шербет алып келишсин деп айт, тез...

---

¹Ширван – Түндүк Азербайжандагы аймак.

²Узун Гасан – аккойлуулар аталган түрк урууларынын жол башчысы.

³Мирза – катчы; кагаздар менен иштеген кызматкер.

⁴Ардебиль – Түштүк Азербайжандагы шаар, Сефевиддердин биринчи борбору.

- Айтканыңыз болот, азыр. – Жүзбашы Рахим абалдын кандай экенин дароо баалап, кубанып башын ийкеп койду, анан колдорун көздөрүнө коюп, экөөнө тең сылык жүгүнүп, эшикке чыкты.

- Айтып бер эми Леле, Шахи-Мардандын атынан, тезирээк айт, сени менен эмне болду. Сени баары өлдү деп ойлошкон, эмне болду сага, каерде болдуң, кайсыл жерлерден келдиң? – вазир Лелени мутаккеге камкордук менен отургузуп жатып сурады, жана анын аңгемесин кызыгуу менен күтүп жатты.

- Менин окуям узун жана татаал. – Леле ыңгайлуу отуруп, өз аңгемесин баштады. – Алла таштап кеткен мен шордуу Чалдыран салгылашуусундай тозокто кантип тирүү калганымды азыркыга чейин түшүнбөйм. Эсима келгенде карасам, туткундардын арасында экенмин. Тебризде Султан туткундарды ар кимге таратып берди. Мен Трабзондук Абдулла-бек Момин деген кишиге туш келдим. Ошол киши анан мени Анadolуга¹ алып кетти. Адегенде аябай кыйналдым, жарааттарым оорутуп жатты. Анан менин ким экенимди билип, жакшыраак мамиле кыла башташты.

Ал тургай мага дарыгер дайындашты, Абдулла-бектин иш кагаздарын ишенип тапшырышты, бирок он жыл бою менден көз алышкан жок. Абдулла-бектин китепканасын мен өз калоом менен тартипке келтирип койдум. Бир жыл мурун ал биздин дүйнөдөн кетти, анын мураскорлору болсо мени кармашкан жок. Каза болгондун керээзин аткарып, мени бошотушту. Каалаган жагыңа кете бер дешти. Ошентип мен кеттим ал жерден. Чалдыранда эле өлүп калсам жакшы болмок, вазир-ага, эмне үчүн өлбөй калганымды түшүнбөйм.

Нукер мөмө-жемиштер менен шербет алып келип, аларды төмөн үстөлгө коюп, кайра чыгып кетти. Гусейн-бек Леленин чынысына вазир өз колу менен шербет куюп толтурду, анан өзүнө да куюп, сүйлөдү: «Ичип жибер, суранам». Гусейн-бек ойго батты, анын ойлору абдан алыс жерлерде калкып жүргөн. Анан алдын карабай туруп чыныны алып, андан бир-эки ууртам ичип, сөзүн улады:

---

¹Анадолу – Анатолия, Осмон империясынын ички аймагы.

- Азыр мага сенин жардамың керек: Жанымдын чырагы, шахым менен жолугууга жардам бер, мен өзүмдүн башымды анын буттарына ийишим керек, балким күнөөмдү кечирээр. Эгер канымды төксө, ишенип кой, дүйнөдө менден бактылуу адам болбойт...

Вазир Лелени ыкылас коюп угуп жатты, кез-кезде башын ийкеп жатты, кээде «ооба-ооба, иншалла» деп анын сөздөрүн кайталап да жатты.

- Иншалла, Леле. Бирок сенин каныңды төгүүнүн эмне кереги бар?! Зулгадар чыккынчы болуп чыкты, сен муну билсең керек. Ал эми сен чыккынчылык кылган жоксуң. Сенин эрдигиң бүтүн дүйнөгө белгилүү. Биздин шахыбыз сенден айрылганына кандай куса болуп кыйналганын билсең гана. Буга чейин тынчсызданууну билбеген шахыбыздын рухуна Чалдырандагы кайгы канчалык зыян келтиргенин билсең гана. Бахруз ханумдан айрылуу да шахыбыз үчүн өтө оор болду. Аны куткаруу үчүн эмне гана кылбадык, осмондордон канча сурасак да натыйжа болбоду... Сен менимче андан кабар алып келипсиң го, жүзбашы айтты мага, ошол чынбы?

Леле унчукпай калды. Ооба, ошондой, дал ошол кабар вазирдин Лелени кабыл алышына түрткү болду. Мейли, ошондой боло берсин. Шах менен жолугушууга тоскоолдук кылбаса болду. Азыр эми баары анын колунда болсо эмне кылабыз? Айла барбы? Бир деме ойлоп табуу керек.

- Вазир-ага, менде кабар бар. Аны шах менен жолукканда айтам, угасын, иншалла.

- Албетте, албетте, Леле, - деп вазир макул болууга шашылды. – Шахыбыз саякаттап жүрөт, бүгүн эмес – эртең келет. Улуу урматтуу келээри менен ага өзүм сен тууралуу кабар берем, иншалла.

- Андай болсо...

- Ооба-ооба, диванханага келип тур. Сага кадырыңа жараша кызмат кылышсын деп буйрук берем.

- Ырахмат. – вазир сүйлөшүүнү улантууну каалабай жатканын Леле түшүнүп, ордунан турду. Вазир да мутаккеден туруп, Лелени эшикке чейин узатып койду. Леле босогону

аттары менен вазир эшикти коруп жаткан жүзбашы Рахимге буйруду:

- Жүзбашы Рахим, конокту узатып коюп, кайра мага кел. Эсиңде болсун, бул конок диванханага келген сайын аны бардык урмат-сый менен тосуп, кызмат кылгыла. Мен сени күтүп жатам, тезирээк кел.

Жүзбашы Рахим Лелени диванхананын короосунан баштап туура көчөгө чейин узатып барып, анан сурады: «Эртең келесиңби, Леле?» Леле жооп берди: «Келем». Анан сарайдан алыстап кетти.

Вазирге кайтып келгенде Рахим анын көңүлү чөккөн абалда экенин көрдү, вазир кайгыланып жатканын жашырган да жок. Жүзбашына вазир муздак көз карашы менен карап, буйруду:

- Эшикти жакшыраак жабып, жаныма отур.

Жүзбашы Рахим эшикти жакшылап жабып, вазирдин маңдайына отуруп, анын буйругун күтүп, катып калды. Вазир теспесин биринчи жолу кармап жаткансып, аны шашпастан, абдан акырын терип, сүйлөгөнгө али шашкан жок. Акыры...

Бул жерде кол жазманын окулушу дагы оорлошот. Леленин бешенесине хан сарайында кандай тагдыр жазылганын божомолдой гана алабыз. Анын өзүнүн катуу жакшы көргөн шахы менен жолугушууга болгон абдан катуу умутулуусун отко умтулган көпөлөктүн аракетине окшоштугу менен түшүндүрүүгө болот. Акындардын айтуусу боюнча мындай учурларда терең сүйүү сезими – «эшг» кыймылдаткыч күчтүн милдетин аткарат. Вазир кандай оюн баштап жатканын ким билет? Леленин хан сарайына кайра келүүсү жана анын мурдагы укуктары менен бийликтеги кызматынын кайра калыбына келтирилишин вазир жактырбоосу мүмкүн экенин билүү кыйын деле эмес. Ошону менен бирге Леле вазирге анын атасы жөнүндө жөндөн жөн эстетпегендиги да ачык көрүнүп турат. Вазирдин Лелеге кандайдыр бир карызы бар, анткени ага мунун четин чыгарып койуу эле жетиштүү болду. Алар экөө жалгыз жолугушканда эле бул нерсе көрүнүп турат,

вазир Лелени дароо «тааныды». Кийинки окуялар абдан кызыктуу бир жагдайдын купуясынын үстүңкү катмарын ачат. Шахка Леленин пайда болгонун кабарлап жатып вазир, кол жазманын тексти боюнча, өзүн ага шахтын сыры белгилүү болгондой алып жүрөт.

* * *

...Шах, терезеге бурулуп, бакчадагы бактарды жайбаракат байкап жатты. Вазир шахка эмне кеңеш берүүнү жана эмне кылууну билбей, унчукпай турду. Шах суроону кайталады:

- Эмне үчүн сүйлөбөйсүң? Бул...Леле менен эмне кылалы?

Бул жолу шахтын үнүндө адаттагыдай эмес катуулук пайда болду. Үндүн катуулугу Лелеге эмес, вазирге, анын алсыздыгына тийиштүү болчу. Вазир муну акылдуулук менен дароо түшүнүп, өзүн күнөөлүү сезип үшкүрдү.

- Мен эмне кыла алмак элем, бийлөөчүм? Бахруз деген атты атоо аркылуу көндүрдү ал мени.

- Мейли, мейли, жетиштүү, Бахруз жөнүндө сүйлөшүүнү токтотолу. Биз бир деме кылышыбыз керек. Болбосо... Эгер ал менин сырымды ачса...

- Сырымды ачуу мүмкүн эмес. Ал кантип ачмак эле? Балким...

- Жок, вазир, мен ага көп милдеттүүмүн, ага төлөп кутулууга мүмкүн болбогон карызым бар, буга Алла күбө. Бул – абалдан чыгуунун жолу эмес. Ойлон, вазир, ойлон...

- Леле...Леле... Анын укмуштуу аман калышына ишенбей турам. Анын өлгөнүн көргөндөр бар болчу, алардын айтканы боюнча Лелени осмондор курчап алып, аттан кулатып, тытып салышкан, анда кандайча ал азыр аман-эсен болуп келе калды?... Шатранж ойноп жатканыбызда ал: «тактага кунт коюп кара, бош мейкиндикти көрсөң – созбостон дароо жоокерлеринди ошол жерге жылдырып, чабуулду ошол жерден башта» - деп кеңеш берип, үйрөткөндөрдү эсимде. – Шах өткөн күндөрдү эстеп, көздөрү нымдуу боло түштү. Анан өзүнөн өзү уялып, башын чайкады.

Бийлөөчүнүн маанайы өзгөргөнүн вазир дароо түшүнүп, ага этияттык менен кеңеш берди:

- Мага ал эч нерсе айтпайт. Бул түшүнүктүү эле болуп турат, шахым. Эгер айта турган нерсеси бар болсо, бир гана сизге ачылат, шахым. Макул анда, келсин, көрөбүз, эмне үчүн келгенин угабыз, балким чынында эле абдан маанилүү бир нерсе айтаттыр... Эгер андай болбосо, бизди алдаган болсо, улуу урматтуунун уруксаты менен айла табабыз....

Шах вазирдин сөзүн бөлдү:

- Жолугушпай койгонубуз такыр болбойт, туура айтасың. Бирок, ойлонуп көрчү, мага Бахруз ханумдан кабар чынында эле керекпи?! Балким андай кабар сен үчүн маанилүүрөөктүр?!

- Кандай болгондо да, менин шахым, акыры жамаат¹ бар, хан сарайынын кадырлуу кызматкерлери бар, Бахруз ханумдун тагдырына шахыбыз кош көңүл карабастыгын аларга айтып ишендирүү туура болот.

- Аны мага качан ээрчитип келейн деп турасың?

- Шахыбыз көңүл ачуучу саякатта жүрөт деп айттым мен ага. Анын кайра келишин күтөлү. Эгер кааласаңыз бүгүн чакыралы.

- Макул. – деп чечти шах. – Бүгүн болсо бүгүн.

- Бирок кандай болгондо да ал экөөңүздөр жалгыз калбашыңыздар керек. Жалгыз калсаңыздар ал билип алат.

- Макул, жүр, намаздын убактысы да жакындап жатат, Аллага шүгүр. Намаздан кийин келгиле анда. Жалгызбы же бирөөлөрдүн жанындабы, айырмасын көрбөй жатам...

Шах бөлмөдөн чыкты, вазир да анын аркасынан чыкты. Шах ичинен катуу толкунданып жатты. Эртең менен Тажлы ханум аны диванханага койо бергиси келбеди, балким мына ошол нерсе буга себеп болуп жаткандыр. Эртең менен Тажлы ханум менен сүйлөшкөнүн эстеп, жүрөгүн коркунучтуу сезимдер каптады.

...Күн өзүнүн асмандагы ордун ээлеген кезде Тажлы ханум шах жаткан бөлмөгө кирди.

---

¹Жамаат (араб.) – сөзмө-сөз: элдер; мусулмандар коому.

Шах ойгонгонгону менен турууга шашпастан, төшөктө ме-
миреп жатты. Тажлы ханум шахтын жанына келип:

- Тур, менин шахым, убакыт болду. Кара, күн эчак эле чы-
ккан. Бир деме жеп ал, анан кийин, жаның каалаганча уктай
бер.

- Сенсиңби, Тажлы ханум? – Шах төшөгүндө таттуу чо-
юлуп, сүйүктүү аялын жарым уйкулуу көздөрү менен карап
койду.

- Мен, бийлөөчүм, менмин бул. Турасыңбы же жокпу? Та-
мактана турган убакыт келди, андан кийин билгениңди кыла
бер. Тамакты бул жерге алып келишсин деп айтаймбы?

- Тура тур. Бүгүн кебетең адаттагыдай эмес го.

- Эч нерсе эмес...

- Мага айтчы. – Шах жаздыкка таянды, уйкудан толук
турду. Тажлы ханумдун айта турган сөзү бардай сезилди ага.
Аны бир нерсе кыйнап жаткандай. – Сага эмне болду? – деп су-
рады шах.

Шах өзү деле чынында тынч уктаган жок. Түшүнө ар кан-
дай нерселер кирди. Анын бекем жабылган кабактарынын
астындагы каректери күчөнүп айланып жатты, ал өзүнүн
түшүндө, барчылыктын аркы жагында болуп жаткан кандай-
дыр бир окуянын бири-бирин тынымсыз алмаштырып турган
сүрөттөрүнө көзүн айырбай карап жаткандай болду. Ал бир
нече жолу ойгонуп, суктук менен суу ичип, анан кайрадан
жаздыкка башын коюп жатты. «Тажлы Ханумга эмне болду?»
- деп шах өзүн унутуп коюп, өзүнүн сүйүктүү аялынын бетине
чочулоо менен тигиле карады. Анын тынчсыздануусу көбөйө
баштады.

- Сенин курмандыгың болоюн, менин шахым, мен аябай
жаман түш көрдүм...

Тажлы ханумдун сөзү шахтын чыныгы жана катуу кызы-
гуусун туудурду. «Аялдын сезгичтиги биздикинен да күчтүү
болот», - деп ойлоп, ал мындай деди:

- Айтпайсыңбы. Кандай түш көрдүң?

Тажлы ханум өзүнүн кабактарын жабып, ал түштү жаңы-
дан көргөндөй болду, аларды ал дагы бир жолу өзүнүн кана-

тынын көлөкөсү менен каптагандай болду. Шахтын чыдамы кетип:

- Сага кайрылып жатам. Сага эмне болду? Мен күтүп жатам.

- Түшүмдө, - Тажлы ханум өзүнүн сөзүн титиреген үнү менен баштады, - сен мени... таштап кетипсиң. Алыскы жактарга кетип, мени болсо жалгыз калтырып коюпсуң. Анан сенин үнүңдү уктум, ал жетинчи асмандын бийиктигинен угулуп жатты. Ал мага кайрылып жатты. Сенин үнүң менден сурады: ал жерде, астында, эмнени унуттуң? Эмнеге кечигип жатасың? Кел, кел бул жакка, мага кел, бул жер кандай кооз экенин билсең гана. Бул жердегилердин баары сени жакшы көргөн жандар дедиң сен. Мен сурадым: эмне үчүн мени жалгыз калтырдың, менин сүйүктүүм, менин жанымдын чырагы? Сен жооп бердиң: Шахи-Мардандын атынан айтам, шашыл, ал жерде, астында эмне таптың? Биздин жайыбыз ушул жерде – Шахи-Мардандын жанында, шашыл...шашыл... Ошол жерден ойгонуп кеттим. Бүгүн сен элге чыкпашың керек, жүрөгүм ошентип айтып жатат, мага ишенип кой. Кал, суранам сенден, көз алдымда бол. Мага уруксат берсең, мен өзүм кызмат кылайын сага.

«Ал да так ушундай сөздөрдү айткан: бул жердегилердин баары сени жакшы көргөн жандар». Ага да үн угулган. Эми ал өзү Тажлыны чакырып жатат, өзүнө чакырып жатат», - шахтын акылына чагылгандай болуп түшкөн бул ойлордон шах өзүнөн өзү эле титиреп кетти. Тажлы ханум буга көңүл бурбады, анткени көздөрүн жерге түшүрүп, дагы деле шыбырап жаткан:

- Алла, Алла, сенин каарың бизге тийбесин... Шахи-Мардандын атынан суранам, бизге жамандыкты тийгизбе... Оо ырайымдуу Алла, ырайымыңды бер бизге.

- Дагы эмнени көрдүң түшүңдө?

- Дагы менден качып кетип жатканыңды көрдүм. Сени эч ким жана эч нерсе токтото албайт экен. Качып кетип жатыпсың. Сен бир эле учурда мени менен экенсиң бирок ошол эле учурда мени менен эмес экенсиң. Меникисиң бирок ошол

эле учурда меники эмессиң... Кайгыдан жүрөгүм жарылып кете жаздады.

- Дагы эмне, дагы эмнени көрдүң? – шах өзүнүн деми кыстыгып жатканын сизди.

- Алла, өзүңдүн кулдарыңа жамандыкты тийгизбе. Башка эч нерсе көргөн жокмун. Барба, барбай эле койсоң болот го, диванханага барба бүгүн. Иштериң качып кетпейт го акыры. Мамлекет кыйрап жаткан жок го. Эмне, сен мага бүгүн ырларыңды окуп бербейсиңби? Кел, андан көрө бүгүнкү кечти ырларыңа арнайлы.

- Азыр ырларды окуй турган убакыт эмес. Маанилүү иштер чыкты. Мен кетишим керек, - деп шах кыжырданып жооп берди.

- Менин шахым, көздөрүмдүн чырагы. Жүрөгүмдү караңгы сезимдер каптап жатат. Сени жаман нерсе күтүп жатат. Сенин бетиң да өзгөрө түшүптүр. Аңчылыкка барууну абдан катуу кааладың эле. Бул -жакшылык эмес, убакытыңды бош кетирдиң, демек, күнүмдүк иштеринден алаксуу сага буйрубаган экен. Мен сени мындан кийин эч жакка койо бербейм. Бүгүн чыкпай эле кой. Суранам сенден, жок дегенде бүгүн чыкпа, сөз бересиңби? Сен деген...Сен деген чыныгы ишенимдин тирегисиң, биздин мамлекетибиздин жалгыз тирегисиң. Мейли, айткым келбеди эле, бирок айта берейин: Түшүмдүн эң башында коркунучтуу бир деме көрдүм. Кара булуттар айдын жарым тегерегин жутуп салышыптыр, ал эми килейген кузгундар коркуп калган жердин үстүндө эркин калкып, учуп жүрүшүптүр. Бул деген жаман белги, өтө жаман белги, менин шахым... Бүгүн мени менен кал. Эч жакка барба, суранам, барба...

Тажлы ханум чыдабай ыйлап жиберди. Шах болсо анын көз жашын көңүлсүз калтырып, төшөктөн турду.

- Ары жыл. Мен сөзсүз барышым керек. Иншалла, кечинде көрүшөбүз. Мына ошондо жаңы ырымды окуп берем, - деп айтып шах кийине баштады.

- Азыр окуп берсең эмне болмок эле? Азыр окуп бер... - Тажлы ханум үмүтүн үзгөн жок, бетинен көз жашы агып жатты.

- Жок. Мени кечинде күт. Келгенде окуп берем. Кийин. Кайра келейин анан...

Тажлы ханум капысынан ыйын токтотуп, Шахтын алдына жыгылып, анын буттарын эки колу менен кармады:

- Жибербейм. Өлтүрсөң да жибермейм.

- Ары жыл, аял! – Шах анын колдорун тартып, өзү жаткан бөлмөдөн эшикке карай жөнөдү. Анан токтоп: - Кандай дедиң? Ал жактагылардын баары сени жакшы көргөн жандар?! Ооба, албетте, ал жактагылардын баары мени жакшы көргөн жандар, иншалла...

Муну айткан соң, шах эшикке чыкты. Тажлы ханумдун ачуу ыйы аны диванхананын босогосуна чейин коштоду.

* * *

...Түн жарымынан ооп калганда мен Жарык-ташка жеттим. Асмандагы ай өзүнүн адаттагы жолун аяктап калган. Менин жүрөгүм көкүрөгүмдүн ичинде жарылууга даяр болуп турду. Атымды Байандур-хандын сарайынан баштап тынымсыз чаптым, ага да, өзүмө да тыныгуу бербедим. Ханыбыздын уруксаты менен Гылбаш атканадан эң курч жана чыдамкай атты тандап берген.

- Жарык-таш, таштардын эң жакшысы, дүйнөдөгү бардык таштардын эң акылмандуусу. Сенден алыс жерлерде канча убакыт жүргөнүмдү билбейм, бирок бир нерсени так билем: сенден айрылып жашоого мындан ары чыдай албайм. Эртең эмне болсо, ошо болсун, ал эми эмне жана кантип болору – мага белгисиз, келечекти бир гана Теңир жана сен билесиң, оо, Жарык-таш... Байандур-хандын ачуусу бардык оордугу менен сенин кулуңдун башына түшөрүн сезип жатам, оо, Жарык-таш. Хан иштин жашырын себебин аныктаган соң мындан башкача натыйжа болорун божомолдоо кыйын. Мен жасаган бардык нерсе Огуздун жыргалчылыгына багытталганын жана Огуздун келечеги жөнүндө тынчсыздануу гана мени козгоп, кыймылдатып жатканын сен гана билесиң. Хандын рухун боорукер кыла көр, анын адилеттүү каарын жогот, ырайымдуу-

луктун жана боорукердиктин ыйык чымчыгы анын рухуна уя салсын, кудуреттүү Теңирди даңктаган бизге, балдарына жана Огузга болгон анын сүйүүсү кемибесин...

Бул сөздөрдү айтып жатып мен Жарык-ташты кучактап, ошол бойдон куш уйку салдым... Көп убакыт өттү, көздөрүм үргүлөдү... Ушунчалык катуу чарчагандыктан качан уйкуга батканымды билбей да калыпмын...

Горгуддун аңгемеси бул жерден дагы үзүлөт, а балким үзүлбөйт, себеби кийинки текст кандайдыр бир бош жер бар экенин божомолдоого эч кандай негиз бербейт. Тагыраак айтканда: бош калган жер болуусу да мүмкүн, болбоосу да мүмкүн. Үзүлгөн текст Горгуддун өзүнүн ой жүгүртүүсүн камтып, кол жазманын негизги сюжетине түз тиешеси жок болсо керек, демек, маалыматтык боштукту жаратпайт. Эгер ошондой болсо анда кийинки текст ага чейинки бөлүктүн табигый уландысы болбосо да, анын логикалык уландысы катары эсептелери ачык көрүнүп турат. Бул жерде окулбаган беттерде биринчи жолу кандайдыр бир таң калычтуу ишараттар табылат. Эгер жакшыраак карасак, алар фантастикалык жандыктардын сөлөкөттөрүнө айлана баштайт. Көгүш асмандагы булуттарды көпкө чейин караганда да ушундай нерсе байкалат – алардан да ар кандай жаныбарлардын сөлөкөттөрүн байкаса болот. Ошондой ишараттардын бири мени өзгөчө кызыктырды. Мен аны жакшылап караганда ал менин көздөрүмдүн алдында адамдын ачык сөлөкөтүнө айланды, бирок канчалык аракет кылсам да, аны кандайдыр бир чыныгы нерсе менен окшоштура албай койдум. Эмнегедир көз алдымда баягы чыгыш-таануучу кыз пайда болду, анын ачык элеси көпкө чейин жоголбой турду. Мен андан көзүмдү алдым, бирок анан кийин аны барактан кайра тапкым келгенде, аны да, чыгыш-таануучу кыздын сөлөкөтүн да такыр көрө албадым...

...Эрте менен хан сарайында элдин чогулуп турганын алыстан көрдүм. Бирөө аттан түшүп жаткан, бирөө бети-колун жууп жаткан, бирөө чөптүн үстүнө эле отура калып, кыз-

матчылар алып келген айранды же сүттү ичип жаткан... Мен түшүндүм: Арруз келиптир. Өзү жалгыз же бир-эки нөкөрүн жана наибдерин гана ээрчитип келбестен, көптөгөн адамдарынын коштоосунда келиптир. Чек аралык огуздардын арасынан Амманды, Дели Дондарды, Дели Гаржарды, Алп Рустамды жана көптөгөн башка атактуу бектерди көрдүм. Аларга жакындаганда аттан түшүп, алар менен тийштүү түрдө саламдашып, алардын да саламдарын уктум. Арруз Годжа ыңгайлуу убакыт келгенде мени колумдан алып, ары жакка ээрчитип барды.

- Кандай жашап жатасың, Горгуд? – деп басып келе жатып сурады ал, анан шыбырап сүйлөгөнгө өттү: - Кандай деп ойлойсуң, хан бизди эмнеге чакырды? Балким чоң жүрүш баштайын дедиби, билбейсиңби?

- Арруз, эч кандай жүрүш болбойт. Хандын сага бир нече суроосу бар деп ойлойм. Сага гана. Булар эмнеге келишти? – деп мен атактуу бектер тарапка башымды ийкедим.

Алысыраак жерде Гылбаш турган. Ал биз тарапты тынбай карап жатты. Мен аны азыр гана байкадым жана мени ашыкча сөз айтып жибербесин деген ой менен байкап турганын дароо түшүндүм. Гылбаш экөөбүздүн көздөрүбүз жолугушканда эле ал дароо бизге басып келди. Менимче ал менин акыркы сөздөрүмдү угуп калган, ошондуктан минтип айтты:

- Баарыңар кош келипсиңер. Горгуд, алар бизге тоскоолдук кылбайт. Арруз, бектериңе айт, уялышпасын, узак жолдон чарчашкандыр, ачка да болушса керек. Азыр биз баарыңарга сый тамак беребиз, менин артымдан жүргүлө.

Атактуу бектер Гылбаштын артынан эшиктеги кенен бөлмөгө жөнөштү. Ал бөлмөдө алар үчүн тамак-аштын тандалган түрлөрү коюлган үстөлдөр даярдалыптыр. Берешендиги үчүн Байандур-ханга бата беришип, атактуу бектер тамактанууга киришти, жолдо жүрүп курсактары ачкан экен, тамактанууга абдан берилип киришишти. Гылбаш бир аз күтө туруп, анан Арруз экөөбүзгө башкалар укпагыдай кылып, акырын сүйлөдү:

- Убакыт келди. Хан бизди күтүп жатат. Атактуу бектер эс ала беришсин, аларды алаксытпагыла, аларга билдирбестен акырын жүргүлө.

Арруз, мен жана Гылбаш короонун ортосуна чыгып, хан сарайына карай басып жөнөдүк.

- Бул жерде күтүп тургула, мен барып ханды эскертип коёун, - деп айтып, Гылбаш Арруз экөөбүздү жалгыз калтырып өзү кирип кетти.

- Мага мунун баары эмнегедир жакпай жатат, Горгуд, киргил суу көрүүгө тоскоолдук кылат... - деп Арруз мени карап, ойлоноу менен сүйлөдү.

- Эмнеге? Же сен хандын чакырыгына биринчи жолу келип жатасыңбы? Же болбосо кеңештерде жана жыйындарда бир жолу да катышпадың беле? Башыңды караңгы ойлор менен толтурба, баары жайында, Арруз, - деп айттым мен.

- Менин бактыма Гылбаш да келип калды. Ал бизди кирүүгө чакырды. Биз хандын тактысы жайгашкан чоң бөлмөгө кирип бардык. Мен Байандур-ханды дароо эле тааный койгон жокмун. Мен ага таң калып карап, оо кудуреттүү Теңирим, биле албадым: менин алдымда ошол эле Байандур-хан отурабы же анын ордун башка бирөө ээлеп алдыбы? Байандур-ханбы бул?! Байандур-хан алтындан тигилген кийимдерди кийип, өзүнүн бийик тактысында сыймыктануу жана шаңдуулук менен отуруптур, анын көздөрү жаркырап турду, бети болсо күч-кубат менен бийликти билдирип жатты. Бир түндүн ичинде ал ушунчалык жашарып кеткендиктен анын жанында биз баарыбыз кары көрүнүп калдык.

Арруз Годжа хандын алдында тизелерин бүктү. Ханлар-хан Арруздан көзүн алган жок. Анын ар бир кыймылына баа берип жатты. Мен тийиштүү түрдө жүгүнүп, дароо өзүмдүн ордума барып отура калдым.

Арруз ордуна турбастан сылык сүйлөй баштады:

- Атактуу Байандур-хан. Бардык хандардын ханы, бүтүн Огуздун тиреги жана үмүтү. Мени чакырыпсыз, мен сиздин чакырыгыңызга дароо жетип келдим. Мен жана башка бардык чек аралык бектер өз көкүрөктөрүбүздү аябастан сизге

берилгендигибизди далилдешибиз үчүн сиздин каалаган буйругуңузду күтүп турам, - Арруз муну айтып, башын жерге салып, хандын жообун күттү. Бир аз унчукпай туруп анан хан өз сөзүн айтты:

- Арруз, хан сарайына кош келипсиң, мен сени көргөндүгүмө абдан кубанычтуумун. Сенин атактуу бектериңди көргөнүмө да абдан кубанычтуумун.

- Бектер өздөрүнүн ханына таазим кылып, эгер уруксат берсеңиз, Байандур-хандын колунан өөп койолу деп келишти, - деп жооп берди Арруз Годжа.

- Аларга даңктоолор болсун. Аларга менин батамды берип жибергиле. Эс алып, тойлошсун, алардын буга убакыттары жетиштүү. Ал эми сен, Арруз, эмнеге чакырылганыңды билесиңби?! – деп сурады Байандур-хан.

- Жок, билбейм, менин ханым. Себебин айтышпады мага. Келсин деп гана буйрук беришти, - деп жооп берди Арруз.

- Огузда бир окуя болгонун билдим. Бул окуя мага такыр жаккан жок. Анын бир чети сага да тиешелүү, Арруз. Сага сууроом бар, ошондуктан чакырдым.

- Эмне деген окуя, ханым? – деп сурады Арруз Годжа.

- Азыр билесиң, шашпай тур. Тиги жерге өт. – Байандур-хан Аррузга колу менен анын ордун көрсөттү. – Ошол жерде отуруп тур, сүйлөшө турган сөз көп болот. Гылбаш, бектерди тиешелүү түрдө тосуп алгандырсыңар?

- Шек санабаңыз, ханым. Атактуу бектер ыраазы, жакшы тойлоп жатышат.

- Жакшы, отур анда, Гылбаш, сен да өз ордуңа отур. Гылбаш Арруз Годжаны айланып өтүп, анын артына отурду. Байандур-хан мен тарапты бир нече жолу карап алып өз сөзүн улады:

- Мага кулак сал анда, Арруз. Мага кабар жеткиришти. Огузда тыңчы пайда болуптур. Угуп жатасыңбы – Огузда тыңчы! Кабар жалган эмес экен. Анткени Газзан чоң ууга чыкканда тыңчы өзүнүн жаман ишин жасады. Бекил бутун сындырып алганда да тыңчы жаман ишин жасады. Бейректи уурдап кетишкени да – тыңчынын иши. Тыңчынын жаман

иштеринен бүтүн Огуз азап чекти. Аны катуу жазалоо керек болчу. Анан эмне болду? Тыңчыны Газзан кармап, зынданга таштаптыр. Анан атактуу бектер, алардын арасында сен дагы, кеңешке жыйылыпсыңар. Силер анан кандай чечим кабыл алдыңар?! «Анын күнөөсү жок» депсиңер. Аны бошотупсуңар. Ал болсо жашынып кетиптир. Муну кантип түшүнсө болот, Арруз, сен түшүндүрүп берчи? Ал акмакты бүтүн Огузга сабак болсун үчүн, төрт бөлүккө же майда бөлүктөргө бөлө чаап салуу зарыл болчу, туурабы?! Бирок силер муну кылбапсыңар, Мына ошондуктан сени уккум келип жатат. «Тыңчыны энесине кайтарып бергиле, кете берсин, же бизге белгисиз болгон жагдайлар барбы?!» - деп айткандардын арасында сен бар белең? Мына ушул нерсени билгим келип жатат. Кандай дейсиң Арруз?

Арруз Годжа дайыма акылдуулугу менен айырмаланчу, мына азыр да ал иштин маңызын дароо түшүндү. Байандур-хандын сөзүн уккан соң, ал бир аз күтө туруп, мындай жооп берди:

- Байандур-хан. Тыңчыга байланышкан окуянын тарыхы узун. Мен эмне үчүн «анын күнөөсү жок» деп айтканымды азыр түшүндүрүп берем. Тыңчыга байланышкан окуяны Газзан менен Бейрек ойлоп тапкан. Муну билишиңиз керек. Алардын чыныгы максаты мен болчумун. Бир күнү мага борбордук Огуздан таң каларлык жана жагымсыз кабар келди: «Огузда тыңчы пайда болду жана ал тыңчыга байланган жип – Арруздун колунда деп ар жерде айтып жүрөт. Муну билип жүр». Менин ханым, өзүңүз ойлоп көрүңүз, улгайып калган жашка келген мага, чек аралык огуздардын арасында катуу жана татыктуу кадыр-баркка ээ болгон мага, - алардын арасында мага каяша айта алган эч ким жок, - сиздин жетекчилигиңиз астында жасалган бардык согуш жүрүштөрүндө жана чабуулдарда катышкан мага, ошол...Газзанды туткундан куткаруу үчүн бардык Огузду бутка тургузуп, Меликтин бардык сакчыларынын таш-талканын чыгарган мага, тыңчы кармап, аны бүтүн Огузга каршы пайдаланууну эмне кереги бар?! Менин ханым, муну кадырлуу адамдардын арасында талкуу-

ламак тургай ойлоп койуу да күлкүндү келтирет! Мен сизге башка нерсе тууралуу айтып берем, сиз мени угуп гана койуңуз. Газзан мени өзүнүн душманы деп жарыялаган. Менин эжемдин уулу өзүнүн агасын сыйлабайт, менин уулдарымды билгиси да келбейт, анысы аз келгенсип, чек аралык бектердин сөздөрүнө такыр кулак салбайт. Менин Газзанга болгон нааразылыгым көп, алардын баарын айтып, сизди жадатпайын, ханым. Азыр эми Огуздун баары билет бул жөнүндө. Мына ошондуктан мен Газзандын ар бир сөзү менен ниетине ойлонбой туруп каршы чыгам?! Ал аз келгенсип эми Бейрек да чыгыптыр. Ал ким эле? Мен аны билбейм жана билгим да келбейт. Ал биздин кыздарыбыздын бирине үйлөнүптүр, бул тууралуу сиз албетте билесиз, ага Байбежандын кызы Банучичекти берип, тууган болгонбуз. Ал болсо Газзандын оозун карап турат, анын ар бир чечимин – туура чечимин да, туура эмес чечимин да, ойлонбостон колдойт. Газзанга тыңчы тууралуу дал ошол Бейрек айткан. Анан алар экөө биригип мени Байандур-хандын алдында жаман көргөзүүнү каалашты. Тыңчыны мага байлоону чечишти. Алардын эсеби жөп-жөнөкөй: хан ишенет, Аррузду катуу жазалайт, анан борбордук огуздар таарынган чек аралык огуздар менен кагылышат, анан...

Арруз ушул сөзүн айтканда Байандур-хан мени тике карап, жазып жатканымды текшерди. Менин тырышып жазып жатканымды көрүп, Аррузду кол шилтеп токтотту. Анан мындай деди:

- Арруз, сенин Газзан менен болгон мамилең – такыр башка окуя деп жатасың. Ал эмне болгон окуя? Бизге айтып бербейсиңби? Ал кызыктуу болуп жатат.

Арруз өзүн ыңгайлуураак жайгаштырып, көзүнүн кыйыгы менен мени карап, анын ар бир сөзүн жазып жатканымды эми гана байкады; бирок өзүн кармап, унчукпады. Анан Байандур-ханга кайрылды:

- Байандур-хан, - деди Арруз, - мунун чыныгы себеби менин өзүмө деле белгисиз. Анын алдында эмне күнөөм бар экенин, кандай күнөө кылганымды – өзүм да билбейм. Бирөө-жарым мага бул жөнүндө айтып, көзүмдү ачып койсо жакшы

болмок. Ошондуктан, менин ханым, сиздин уруксатыңыз менен, мунун баарын мен кантип түшүнөрүмдү айтып берейин, анан сиз өзүңүз тыянак чыгарып аласыз.

- Угуп жатам сени Арруз, ошондой кылганың туура болот, - деп Байандур-хан Аррузду кең пейилдик менен кызыктырды...

(Арруз сөзүн узактан баштады. Газзандын бала чагын жана жаш кезин кооздоп, майда-чүйдөсүнө чейин айтып берди, анын үйлөнүүсүн баяндады. Бир аздан кийин Байандур-хан Аррузга кеңеш берди: бул сөздөрдүн бирин да айтуунун зарылчылыгы жок, анткени алардын тыңчыга эч кандай тиешеси жок. «Горгуд, сен, - деди Байандур-хан, - керектүү нерселерди гана калтырып, калгандарын өчүрүп сал». Мен Байандур-хан айткандай кылдым. Ошондуктан Арруз Годжанын аңгемеси толук бойдон сакталган жок.)

Арруз төмөндөгүлөрдү айтып берди:

Байандур-хан! Газзан мага эмне үчүн ачуусу келерин билесизби?

- Жок, билбейм, - деп Байандур-хан кызыгуу менен жооп берди.

- Менин уулум Басат Биркөздүүнү жеңгени үчүн Газзан мени жаман көрөт.

- Чын элеби? – Байандур-хан чын жүрөктөн таң калгандыктан, ал бул жөнүндө чынында эле билбейт окшойт деп ойлодум.

- Бул туура сөз. Мага ишениңиз. Себеп – Басат. Басатты жаман көргүдөй ал эмне кылды деген суроо жаралбай койбойт. Сиз албетте «ал жаман эч нерсе жасаган жок» деп жооп берсиз бул суроого. Басат эмне, бүтүн Огузду өлүмдөн сактаган жокпу?!

- Сактады, Арруз, аны баарыбыз билебиз. Сен иштин маңызына өт, - деп Байандур-хан жумшак айтты.

- Мен иштин дал ошол маңызындамын, ханым. Мени уксаңыз, баары сизге түшүнүктүү болот. Тыңчыга байланыш-

кан окуянын чыныгы мааниси эмне экенин, эмне үчүн Газзан менен Бейрек чек аралык огуздарды жаман көрөрүн – баарын, баарын айтып берем сизге.

Арруз бул жолкусунда да Басаттын тарыхын айтарын түшүнүп, мен сабыр кылып, моюн сундум. Карасам, Байандур-хан да айласы кетип, Арруздун аңгемесин угууга даярданып калган экен.

- Биркөздүү душман өзүнүн коркунучтуу аскерин жетектеп биздин жерлерге кирип кеткенин жана чек аралык огуздардын жерлери аркылуу агып өткөн Селлеме дарыясынын суусун бууп салганын билесиз, - деп өзүнүн аңгемесин баштады Арруз. Анын жоокерлеринин саны чексиз болчу. Алар каяктан келгенин, кайсыл уруудан экенин эч ким билген эмес. Бизге белгисиз тилде сүйлөшкөн, биз билбеген кудайларга сыйынышкан. Чакырылбаган коноктор эмне үчүн келгенин жана аларга эмне керек экенин билүү максатында аларга киши жөнөттүм. Мына ушул максатта Алп Рустамды наибдер менен чогуу даярдадым. Андан сырткары аларга душманды жакшылап карап, алардын санын, согуштук рухун, курал-жарактарынын жана камылгаларынын көлөмүн билип келүүлөрүн буйрудум, анткени алар кандай эреже менен салгылашарын билбейт элек... Ошентип, жөнөп кетишти... Кайрылып келгенде Алп Рустам мага төмөнкү сөздөрдү айтты:

- Менин бегим, - деди Алп Рустам. – Алар жапайы уруулар экен, мен алардай урууларды буга чейин бир да көргөн эмесмин.

- Алардын жол башчысы менен жолугушуп сүйлөштүңөрбү? – дер сурадым.

- Менин бегим, алардын аскери Селлеме дарыясын бууп салалы деп ниеттенип жатышат. Дарыянын жээгине алар көптөгөн таштарды коюп алышыптыр. Белгини гана күтүп турушат. Арруз-бек алар бизди суусуз калтырышат.

- Ушундайды уктуңар беле? Ушинтип да согушабы? Ушундай кылык жоокерге жарашабы? – деп айттым да, атактуу бектерди кеңешке чакырдым. Горгудду да чакырдык, ал биринчи чакырык боюнча жетип келди.

Кеңешти мен ачтым.

- Атактуу бектер, кеп мындай, - деп баштадым мен. – Биркөздүү жапайы өзүнүн сансыз колун жетектеп биздин жерлерге кирип алып, өздөрүн ошол жерлердин ээсибиз деп жарыялашыптыр. Алардын чатырлары абдан чоң жерлерди ээлептир, бирок эң жаманы – алар Жибек жолун жаап салышкандыктан кербендер эми Огуздан өтө албай калышыптыр. Аларга жөнөткөн элчилерибиз эч нерсе алып келишкен жок, Алп Рустам алардын чыныгы ниеттери тууралуу эч нерсе биле албаптыр – келгиндер өз максаттарын жашырып коюшуптур. Алар белгисиз тилде сүйлөп, белгисиз кудайларга сыйынышат экен. Бир нерсе гана түшүнүктүү болуп турат: Огузга чоң балакет келди, муну баарыбыз түшүнүшүбүз керек. Эмне кылалы, атактуу бектер, эмне дейсиңер?! Алп Рустамдын айтуусу боюнча келгиндер Селлеменин суусун башка тарапка бурууга ниеттенип жатышыптыр. Теңирим сактасын бизди андайдан! Эгер алар ошондой кылышса, анда бардык үмүт бир гана Теңирде. Кыскасы, сөз силерде, атактуу бектер. Биз аскер топтоп биркөздүү жапайыга каршы салгылашууга даярданалыбы же бизге карыларыбыз, аялдарыбыз жана кичине балдарыбыз тарабынан сөзсүз бериле турган «а силер эмне үчүн турасыңар?» деген суроого жооп издейлиби?

Атактуу бектер баары бир ооздон кыйкырышты: «Согушабыз, душман менен салгылашабыз. Сен бизди Биркөздүүгө каршы жетектейсиң. Арруз Годжа! Арруз – сен биздин жетекчибиз болосуң, үмүт сенде».

Менин ханым, биз кеңешти бүтө электе эле бир нөкөр кабар алып келди: «Селлеменин бир куймасынын суусу соолуп калыптыр». Атактуу бектердин көңүлдөрү чөгө түштү. Амман биринчи болуп эсин жыйып мындай деди:

- Байандур-ханга жана борбордук огуздардын баарына кабар берели, - деди ал. – Бул согуш чек аралык огуздарга гана тиешелүү эмес. Бул дарыянын суусун биз гана ичпейбиз. Бүгүн биз суусуз калсак, эртең борбордук огуздар да суусуз калышат, - деди Амман.

Ошондо биз, менин ханым, атчан чабармандар менен сизге бир кабар жана Газзанга бир кабар жөнөттүк. Өзүбүз болсо кеңешти аяктап, салгылашууга даярдана баштадык.

Эртеси эрте менен чек аралык огуздардын атактуу бектери өздөрүнүн кээ бири куралчан жана кээ бири куралсыз болгон наибдери менен нөкөрлөрүн жетектеп, Селлеме дарыясынын соолуган куймасын бойлоп Биркөздүүнүн жайгашкан жерине карай жылышты. Ошол убакта Биркөздүүнүн чалгынчылары бизди алыстан байкап жүрүшкөнүн кийин билдик. Суунун агымына каршы жогору жүрүп жатып, биз Бузлусел дарыясынын жээгине чыктык. Ушул жерде жүзү кара душман дарыянын чукул бурулган имерилиштеринин бириндеги тосмону күтүүсүз жерден бузуп жиберди. Дүркүрөгөн шар суу өзүнүн мурунку нугуна жулкунуп умтулуп, биздин үстүбүзгө келип түшүп, бизди чамындыдай кылып айландырып, тегеретип, өзүнүн агымы менен төмөн карай чек аралык огуз жерлеринин чегине чейин агызып барды. Көп адам өлдү, көп адам жээктеги аскаларга урулуп майып болуп калды. Биркөздүү ошондой эле. Өзүнүн бир да жоокерин жоготпостон ал биздин аскерди толук бойдон кыйратууга жетишти.

Кийинки күндүн эртеси биз жаңы аскер чогулттук. Бул жолкусунда такыр башка жолду тандадык. Биркөздүүгө анын арт жагынан кирүүнү чечтик. Белгилүү болгон кербен жолуна салуудан баш тартып, Газылыг тоосунун тармактары менен жүрүүнү чечтик. Биркөздүү бул жолу да жолугушууга даяр турган экен, анын колу бизди кечээги ордунда күтүп туруптур. Салгылашуу башталды, менин ханым. Мактанчаак болгум келбейт, ханым, мен көп эле салгылашууларда катышкам, бирок мындай салгылашууну көргөн эмесмин – биздин жебелерибиз алардын жоокерлеринен секирип кетип жатты, биздин кылычтарыбыз алардын балакеттүү баштарын кыя албай жатты. Анткени буттарынан баштарына чейин зооттордо экен алар. Жадаганда аттары да темир сооттор менен жабылыптыр. Бир сөз менен айтканда, ханым, коркунучтуу согуш болуп кетти, бири жеңди, бири өлдү...

(Муну эстен калуу керек экен. Арруз Годжанын сөздөрү коркунучтуу болгону менен туура айтылган, кылычтын канжарындай: «Коркунучтуу согуш болуп кетти, бири жеңди, бири өлдү...»)

Биздин таш-талканыбыз чыкты, ханым. Артка иретсиз, баш аламан чегинип, өлгөндөрдү согуш аянттында калтырып, ар ким өз жанын сактап качтык.

Бектер дагы бир жолу мага келишти. «Эми эмне кылабыз?» - деп сурашты алар.

- Байандур-хандан жана Газзандан жооп келдиби? – деп сурады Амман.

- Жок, - деп жооп бердим мен.

- Шашылыш түрдө жаңы чабармандарды жөнөтүү керек, алар баары кандай болгонун айтып барышсын! Ханлар-хан бир деме кылбаса болбойт. Бүгүн чек аралык огуздардын башына балакет түштү, эртең болсо борбордук огуздарга түшөт. Анан Огуздан эмне калат?! – деп айтты Байбежан Мелик.

Биркөздүү менен болгон салгылашууга Байбежан өзү катышкан жок. Анткени кызынын тоюна даярдык көрүп, бошогон жок. Банучичекти Бейрекке күйөөгө берип жаткан. Бир эки күндүн ичинде аларга нике кыйылмак.

- Бек, кийин Байандур-хан бизди, чек аралык огуздарды, жакшы аракет кылбапсыңар деп жемелебеши үчүн сен деле, уулдарың менен кошо аскерге кошулсаң жакшы болмок, - деп айттым мен Байбежанга.

- Арруз, сенин Басатың деле аскерге кошулса ашыкча болбос эле, - деп жооп берди мага Байбежан.

- Туура айтасың. Эртең менин уулдарым баары менен бирге аскерге кошулат.

Мен чек аралык огуздардын атактуу бектерине эртең эрте менен чогулууга буйрук бердим, бирок ошол эле түнү бизге жаман кабар келди. Менин ханым, Газзан бизге эч нерсе айтпастан, борбордук огуздарды жетектеп алып, Биркөздүүгө каршы согушка чыгыптыр, бирок кербен жолунун айрылышындагы биринчи эле салгылашууда талкаланып, артка чегинүүгө мажбур болуптур. Бектер кым-куут түшүп,

баштары оогон жакка баш аламан качышыптыр. Кээ бири борбордук огуздарга качып жетишиптир, кээ бири болсо чек аралык огуздардан баш калкалаар жер издеп, бизге качып келишиптир. Газзандын өзүн мен ал түнү көргөн жокмун. Анын агасы Гарагунду жолуктурдум. Аны үйгө ээрчитип келдим, колу бир аз жарадар болуптур, нөкөрлөр анын колуна дары-дармек шыбап, таңып коюшту.

- Мага кулак салчы, Гарагунн, бизге айтпастан душманга барууну чечкенде эмнеге таянып, эмнеден үмүт кылдыңар?! Биркөздүүгө каршы чогуу чыгалы деген сунушум силерге жеткен жокпу, жарамсыз? – деп мен ачуумду Гарагунндан чыгардым.

- Газзан айтты: мен Биркөздүүнүн аскерин ойноп талкалайм, мен үчүн бул жапайы эшектерге аңчылык кылгандай эле нерсе деди. Ушул үчүн мага чек аралык огуздардын кереги барбы?! Өзүбүз эле жакшы аңчылык кылабыз. Бардык олжо укук боюнча бизге гана тиешелүү болот. Ошентип бизди чакырды, биз болсо ойлонбой эле артынан жөнөдүк.

- Буктурмага түшүп калгансыңар го?

- Ооба, буктурмага түшүп калдык. Көп адамдар дароо эле өлүштү. Арруз, сен жашооңдо бир жолу болсо да ушундай аскер менен салгылашып көрдүң беле?

- Жок, мындай аскерди көргөн эмесмин.

- Мен да көргөн эмесмин. Эми эмне кылабыз?

- Газзанды табуу керек. Ал экөөбүз биригип Байандур-ханга кайрылышыбыз керек.

- Сен кандай айтсаң ошондой болот, - деп жооп берди Гарагунн.

Газзанды издей баштадык, ал борбордук огуздарга жетип, өз үйүндө эс алып жаткан экен. Нөкөрлөр ага айтышты: «Арруз такекеңиз жана бир тууганыңыз Гарагунн келишти». Газзан бизге чыкты, анын маанайы пас экен. Анын бети кап-кара болуп, көздөрү болсо эки-жакка жүгүрүп жатты. Ал да мага ошол эле суроо менен кайрылды.

- Арруз, сен көптөгөн салгылашууларга катышкансың, сен согуштук жүрүш менен Трабзондун өзүнө чейин баргансың,

экөөбүз бир нече жолу бир катарда туруп салгылашканбыз. Айтчы, ушундай аскер менен салгылаштың беле ушуга чейин?

- Жок, - деп жооп бердим мен. – Сен да жооп бер, эмне үчүн душманга бизди айтпастан жалгыз бардың?! Мен сага бизге кошул, чогуу чыгалы деп сунуш кылдым эле го! Эмне болду?

- Эгер ушундай болорун билгенимде... Ошол...Бир-көздүүнүн өзүн көрдүңөрбү? – деп сурады Газзан.

- Алп Рустам көрүптүр. Аны биз сүйлөшүүлөргө жөнөткөн элек.

- Ал кандай адам экен? – деп Газзан кызыгып сурады.

- Теңир менен ант берем, билбейм. Алп киши экен, тегирмен таштарын бир колунан экинчи колуна ыргытып ойнойт экен деп айтып жатышат.

- Чын элеби?

- Ошентип айтып жатышат...

- Эми эмне кылабыз? – деп Газзан дагы бир жолу санаага батып сурады.

- Эмне кылмак элек?! Бардык Огузду тургузуу керек. Атка отур. Байандур-ханга жөнөйлү. Бизди Байандур-хан гана сактай алат, - дедим мен.

Газзан экөөбүз сизге келгенибиз эсиңизде болсо керек, ханым. Көпкө чейин кеңешкенбиз. Анан сиз Горгудду чакыргансыз. Горгуд келгенде сиз, ханым, ага мындай дегенсиз:

- Горгуд, кечиктирбестен Биркөздүүгө бар. Ага айт, Огуз тынчтык жолу менен сүйлөшүүнү каалайт деп. Өзүнүн шарттарын айтсын. Ал эми силер, атактуу бектер, чоң салгылашууга даярдангыла. Эч ким өз билгенин кылбасын. Баарын эсептеп, акыл менен иш кылуу керек. Бизге күч жыйнап алуу үчүн убакыт керек. Биркөздүүнүн шарттарын билүү зарыл. Мен болсо Трабзонго жана Гуржистанга кишилерди жөнөтүп, алар менен сүйлөшүүгө да аракет кылам. Биркөздүүнү Огуз өзү жалгыз жеңе алгыдай эмес. Горгудду күтө туралы. Ошондо кеңшип, бир чечим кабыл алабыз.

Биз ар бирибиз өз очогубузга кайрылып келдик. Горгуд мени менен чогуу жөнөдү. Атактуу бектер чогулушту, мен аларга Байандур-хандын сөзүн айттым, алар да хандын чечимин колдоп, баары Горгудду карап турушту.

- Аман-эсен кайтып кел, Горгуд, - деп айтышты алар. - Биз салык берүүгө даярбыз, бизге сууну гана кайтарып берсин. Карылар, аялдар жана жаш балдар суусуз кыйналып, жатышат, жакында кыйкырып ыйлай башташат...

Горгудду Биркөздүү менен жолугушууга биз ушундай сөздөр менен жөнөттүк. Ошентип, ханым, Биркөздүүгө биз тараптан экинчи элчи жөнөтүлдү. Биринчиси мен буга чейин айткандай Алп Рустам болчу.

Горгуд бизди көп күттүргөн жок, тез кайтып келди. Коркунучтуу кабар алып келди. Келгиндер үрөйдү учура турган шарттарды коюшуптур, ханым. Күн сайын бир короо кой жана эки адам берип турасыңар, биздин бийлөөчүбүз Биркөздүү алардын жүрөктөрүн жейт деп айтышыптыр. Адам жегичтер экен алар, ханым. Алардын мындай үрөйдү учурган шарттары жөнүндө биз көпкө чейин ойлонуп отурдук, ханым. Айла жок болчу. Макул болууга мажбур болдук. Салык маселесин дароо эле чечтик, койлор жетиштүү болчу. Бирок Биркөздүү күн сайын эки адам берүүбүздү да талап кылган, алардын жүрөктөрүн жейм деп айтыптыр ал – мына ушул шарты аткарылгыс болчу. Биз көпкө чейин ойлонуп, кырылдап калганга чейин талашып-тартыштык, акыры, ар бир үйдөн бир адамдан алууну чечтик. Туткундары жок үй бүлөлөр уулун же кызын берүүсү керек болчу. Менин ханым, Огуздагы ыйлап, боздогондордун үндөрү асманга чейин угулуп жатты. Бир аз убакыттан кийин бардык үй бүлөлөр өз салыктарын беришти, жана ушинтип кайталана баштады. Элдер отурган жерлеринен тура калып, бизге ачуулары келип, качууну да каалашты, бирок эч нерсе кыла алышпады, анткени бир жагынан менин наибдерим тозуп турат, экинчи тарапка кетейн дешсе ал жакта Биркөздүү душмандын аскери турат. Биркөздүүнүн аскери күтпөгөн жерден пайда болууга жөндөмдүү болчу: көз ачып жумганча көз алдыбызда толук бойдон даяр болгон аскер пайда болуп калчу. Менин уулум Гыйан Селжук мындайга чыдабай өзүнө окшогон кайраттуу жигиттерди чогултуп, караңгы түндө Биркөздүүнүн ордосу жайгашкан жерге кол салды. Ошол салгылашууда менин ачык көздүү уулум каза болуп калды,

үрөйдү учурган нерсеге чыдабай, жүрөгү жарылыптыр, согуш аянтчасында өлүптүр.

Анан мага Горгуд келди. «Басатты көндүрүү керек. Мен билем, жүрөгүм сезип жатат, - деди ал, - Биркөздүүнү бир гана Басат жеңе алат».

- Жакшы болмок, - дедим мен. – Бирок кантип?! Мен жадаганда азыр анын каерде жүргөнүн да билбейм. Карышкырлар менен достошуп чытырман токойдун бир жеринде жүрсө керек. Ыйык арстанды эне деп атайт.

Горгуд мындай деди:

- Эмне болуптур? Аны таап, мага ээрчитип келишсин. Мен аны менен өзүм сүйлөшөм.

Биз наиб-нөкөрлөрдү ар тарапка жөнөтүп, Басатты каерден болсо да таап, үйгө алып келүүнү буйрудук. Алар Басатты абдан катуу издешти, натыйжада аны таап, үйгө алып келишти.

- Ата, мени чакырдыңызбы?

- Чакырдым, уулум Басат. Сен айланада эмне болуп жатканын билесиңби?

- Билбейм, ата. Мага эч ким эч нерсе айткан жок.

Горгуд чыдабай, кепке кийгилишти:

- Басат, душман Огуздун үстүндө кара булуттай болуп турат. Биздин жоокерлерибиз аны жеңе албай жатышат. Бул душмандын колунан көптөгөн атактуу бектер каза табышты. Биз ага өтө көп жана маскаралуу салык төлөп жатабыз. Адам жегич экен ал, тойбогон ал күнүнө эки кишинин жүрөгүн жеп жатат. Өзүнүн уулунан же кызынан айрылбаган үй бүлө калган жок. Эмне дейсиң? Мен аны көрдүм. Биркөздүү деп аталган алп экен ал. Бирок сага салыштырганда ал эч нерсе эмес болуп калат. Сен, бир гана сен жеңе аласың аны.

- Мен барбайм, - деди Басат.

- Эмне үчүн? – деп сурамжыладык биз.

Кыскасы, менин ханым, иш ырбап кетти, Басат өзүнүн шарттарын койду. Ошол учурда Гыйан Селжук эми эле салгылашууга кеткен болчу. Басатты Гыйан Селжуктун атын айтып жатып зорго көндүрдүк.

- Эгер Гыйан Селжуктун башынан бир тал чач түшө турган болсо, мен согушууга барам, - деп сөз берди Басат.

Гыйан селжук согуш майданында каза болгондон кийин Басат заматта өзгөрдү, согуш соотторун кийип, азаматтарды чогултуп, жолго чыкты. Үч күн жана үч түн андан кабар келген жок. Анан чалгынчы жөнөттүк – ал кайтып келбеди, анан дагы бир чалгынчыны жөнөттүк – ал да келбеди. Биз Горгуд экөөбүз чыдабай, бир нече наибдин коштоосунда Теңирдин ысымын айтып, Басатты издөөгө жөнөдүк. Бир аз убакыттан кийин Селлеме дарыясы Газылыг тоосун айланып өткөн жерге жеттик. Чак түш болуп калган, бирок айланада көнбөгөн жымжырттык өкүм сүрүп турду. Эгер биз бул жерге башка убакытта келгенибизде душмандын буктурмалары бизди тынч коймок беле? Коймок эмес. Азыр болсо... бардык нерсе Огуздун мурдагы жакшы кездериндей болуп турду. Түшкү жымжырттыкты чымчыктын ызы-чуусунан башка эч нерсе бузган жок. Биз дагы бир аз алдыга жылдык. Эңкейиш дөбөнүн чокусунда Биркөздүүнүн чатыры турчу. Бирок ал жерде да эч ким жок экен. Биз аттан түшүп, аттарыбызды жашыруун жерге бекитип, өзүбүз болсо дөбөнүн чокусуна жашырынып бардык. Ал жерге барганда эмнени көрдүк дейсиз, султаным? Көчмөн өзүнүн конушун калтырган бойдон көчүп кетиптир. Чатырлары жана үстү жабык арабалары айрылган, очоктору бузулган, көмүрлөрүнүн чоктору араң эле кызарып жатыптыр, Селлеме дарыясынын аркы жээгинде болсо кимдир бирөөлөр тозмону ачып, дарыянын жээгине таштарды чогултуп жатышыптыр.

- Горгуд, ал адамдар кимдер болушу мүмкүн? – деп сурадым мен.

- Арруз Годжа, мага карыз болдуң, алар - биздин адамдарыбыз, демек, Басат Биркөздүүнү жеңиптир, эми алар Огузга суу берейн деп жатышат, - деп жооп берди Горгуд.

- Басат өзү кайда? – деп сурадым.

- Өзүңдүн уулуңду көрбөй жатасыңбы? Ал тэээ тиги бактын көлөкөсүндө катуу уктап жатканын көрбөй жатасыңбы? – деп Горгуд өзүнүн колун чоң бак турган тарапка сунду.

Менин ханым, мен дагы бир жолу жакшылап карасам, менин уулум Басат барпыйган чоң кара жыгачтын астында эс-а-

лып, уктап жатыптыр. Кубанганымдан күлүп жибердим, анан жаш балага окшоп кыйкырып, ордумда секире баштадым, анан Горгуд экөөбүз ошол бакты карай ылдый чуркадык. Басат биздин кыйкырыктарыбызды угуп тура калды, анан бизди көргөндөн кийин бутуна туруп, тийиштүү түрдө салам берди. Анан сурады:

- Ата, мен Биркөздүүнүн башын кесип салдым, бир тууганым Гыйан Селжуктун каны үчүн өч алдым. Мага ыраазысыңбы?

- Келчи, мен сени кучактап, өбөйүн, - деп жооп бердим мен. Басатты көкүрөгүмө кысып, катуу өпкүлөдүм, бирок тиштебедим.

(Ошентип айтты: «катуу өпкүлөдүм, бирок тиштебедим». Ал эми «Гыйан Селжуктун» атын айтып боздоп ыйлап, ачуу көз жаштарын төккөнү жөнүндө бир да сөз айткан жок. Биз айланадагы ар бир жерди кечке чейин карап, бирок Гыйан Селжуктун денесин таба албадык.)

Горгуд Басаттан сурады:

- Бизге баарын айтып берчи, баатыр. Биркөздүүнү кантип жеңе алдың? Анын кара ниет аскерлери каякка жоголду?

Басат жооп берди:

- Сураба, Горгуд, - деди ал. – Ал Биркөздүү коркунучтуу жана күчтүү алп эмес экен. Сыйкырчылык күчү бар экен. Биркөздүү сыйкырчы болгон экен, уктуңар беле ушундайды?

- Чын элеби? Анын сыйкырчылыгы эмнеде экен? – деп Горгуд кызыгып сурады Басаттан.

- Ал менин башымды катырды, ар түрдүү кебетеде көрүнүп жатты мага. Дарыя имерилген жерден баштап эле артыбыздан бирөөлөр аңдып, бизди көрүп жатканын сезгем. Бирок мен сыр билгизбедим. Дөңдүн этегине келгенде бизди душмандын чалгынчылары курчап алып, баарыбызды кырууга даярданып калышты. «Токтогула, - дедим мен. – Мен согушуу үчүн келген жокмун, мени Биркөздүүгө белек катары жөнөтүштү». Чалгынчылар көпкө чейин бир чечимге келе

албай турушту, акыры мени жана жанымдагыларды өздөрү жайгашкан жерге ээрчитип барышты. «Биркөздүүгө сунушум бар. Бизди жолуктургула». Бир маалда Биркөздүү өзү келип калды, алсыз, түрү жаман киши экен ал. Чыйылдаган үнү бар экен, колдору болсо кыска экен, капталында болсо жыгач кылыч илинип турат, анын учу жерге тийип турат. Жанында тилмечи бар экен, менин сөздөрүмдү ага, анын сөздөрүн мага которуп берип жатты. Биркөздүү өзүнүн колдорун жайып, айланасындагыларга кайрылды.

- Карагылачы! Огуздар курмандыкка чалына турган дагы бир козуну жөнөтүшүптүр, - деп чыйкылдап сүйлөп, өзүнүн карышып калган алакандарын чапты. Анан мени жакшылап карап, ыраазы болуп, бармагы менен көкүрөгүмдү түрттү: - Бул жигит сымбаттуу экен, мага жакты. Каалаган нерсеңди сура. Сенин сунушуң бар деп айтышты го.

- Колума кылыч алып сени менен салгылашууну каалайм, - дедим. Эгер жеңсең – мени жейсиң, эгер мен жеңсем, бардык аскериңди алып, бул жерден кетесиң жана эч качан бул жакка келбейсиң.

- Сен...мени мененби? Мен ким экенимди сен билесиңби? Менин эбегейсиз күчүм жөнүндө уктаң беле? – деп Биркөздүү дагы бир жолу чыйылдап күлүп кирди. Анын айланасындагылар да жол башчысын колдоп, күлүштү.

- Сенин күчүң менин күчүмө салыштырганда эч нерсе болбой каларын далилдеп берейинби? – деп айттым мен.

- Силердин адамдарыңардын көбү бул жерден каза болушту. Сен эр жүрөк экенсиң, мага бул нерсе жагат, сени көргөндө эле жактырдым деп айтпадымбы. Мен сени менен салгылашууга макулмун, - деди Биркөздүү. Бирок менде да шарт бар, ук мени. Сени өзүмдүн кызматчим кылып алам, мага кызмат кылып, ыракаттандырасың... Эмне дейсиң?

- Макулмун деп айтам, - деп жооп бердим.

- Аянтты даярдагыла! – деп Биркөздүү жанындагыларга буйруду.

Алар өздөрүнүн чатырлары жайгашкан жердин чок ортосундагы чоң тегеректи аянт дешет экен. Мени ошол тегерек-

ке алып киришти. «Баатырды чечиндиргиле, энеден туума жылаңач калтыргыла», - деп буйруду Биркөздүү. Анын жардамчылары мени дароо чечиндиришти, бирок жамынылуучу жеңсиз сырт кийим беришти жана кылычымды мага калтырышты. Биркөздүү «даңктуу бол! Даңктуу бол!» деген кыйыктыктардын коштоосунда тегерекке кирди, анын аскерлери өздөрүнүн жол башчысын абдан катуу, өздөрүн өздөрү унутуп даңктап жатышты. Мен ойлодум: «Ушунчалык чоң орду кынтыксыз баш ийдирген бул илмигий денеде кандай күч жашырынып жатты экен?» Өзүмдү Теңирдин эркине тапшырып, урушка даярдандым. Кылычымды шилтеген бойдон Биркөздүүгө атырылдым, бирок колу-буттарым бир заматта эле сенейип катып калганын жана ордумдан жыла албай калганымды сездим. Ал эми Биркөздүү мен тарапты караганда жок, кулагын да кыймылдатып койгон жок. Тегеректи айланып басып, өзү да күлүп, айланадагыларды да күлдүрүп, тамаша кылып жатты. Мага эмне болду, кудуреттүү Теңир? Мен эмнеге катып калдым, эмнеге кыймылдай албай жатам? Эмне үчүн кылычым мага баш ийбей жатат? Эмне үчүн бул бүкчүйгөн киши мен тарапты карабай жатат? Ошентип ойлонуп жатып, Биркөздүү жанымга келип калганын байкабай калыпмын. Ал өзүнүн кыска кылычы менен туура көзүмдү мээлеп жатыптыр. Ошол замат эрким мага кайрылып келди, мен кайрадан жанданып, соккудан буйтаганга үлгүрдүм. Биркөздүү кайрадан тегеректи айланып басып, тойдогу куудулга окшоп жарым-жартылай бийге түшүп, тамаша кылып жатты. Бир маалда менин көздөрүм аркы жактагы бир жерде жалтылдап турган көздөрдү көрдү. Ал көздөр мени мал кесилүүчү жай жактан карап жатты. Келгиндер ал жайды дөңдүн астына жасашкан. Ошол көздөр мени тигиле карап, өздөрүнө тартып жатты... Адегенде мен ал көздөрдү тааныган жокмун, бирок кийин таптым. Ал деген менин Ыйык арстан энем болчу. Ал мени бул жерде да тааптыр.

Күчүм мага кайрылып келип, мен дароо Биркөздүүгө атырылайн дедим эле бирок карасам жанымда ал жок экен. Анын ордунда... ким турат дебейсизби? – деп Басат сурады.

- Ким? – деп Горгуд экөөбүз бир ооз менен сурадык.

- Сени көрдүм, ата, - деп жооп берди Басат. – Менин алдымда сен турупсуң. Кылычымды зорго кармап калдым, сени чаап сала жаздадым.

Айланамдагылар күлүп жиберишти, мен адегенде өзүмдү жоготуп койдум, бирок эсимди жыйнап, ачууландым.

- Сен бул жерде эмне кылып жатасың, ата? – деп сенден сурадым.

- Сага жардамга келдим, уулум, - деп жооп бердиң, бирок үнүң сеники эмес экен, Биркөздүүнүн чыйылдаган үнү эле. Ошондо менин алдымда турган киши сен эмес экениңди, Биркөздүү сенин кебетеңди кийип алып, менин башымды айлантып жатканын түшүндүм. Мен да тегеректи айланып баса баштадым, бирок көзүмдү Биркөздүүдөн алган жокмун. Бир маалда куюндай болуп тегеренип Биркөздүү же жерге кирип кеттиби же асманга учуп кеттиби, билбейм, бирок жоголуп кетти. Анын аскерлери кылычтары менен найзаларын бири-бирине ургулап, кыйкырып, дуулдашты. Дуулдаган коркунучтуу катуу үндөн кулагым тунду. Бирок мен бир нерсени билип тургам: мени карап турган укмуштуу көздөр мени азыр деле таштаган жок, мага белги берип жатты. «Шашпа, - деген ой пайда болду акылымда, - баары өз убагында болот. Эгер бешенесине жазылган болсо, ал өзүнүн ажалын өзүнүн кыска кылычынан табат. Жагдайды күт». Бир маалда артымдан кандайдыр бир кыймылды сезип, дароо бурулуп карасам, алдымда хандын кызы – келбеттүү Бурла Хатун туруптур.

Мен ага сылык жүгүнүп, сурадым: «Хатун, сен бул жерге кантип келип калдың, согуш майданы сейилдей турган жер эмес, бул жерден оолак бол, коркунучтуу бир деме болуп кетиши мүмкүн. Мен Биркөздүүнү издеп жатам, ал сага көрүнгөн жокпу?»

Менин сөздөрүм дагы бир жолу дуулдаган күлкүнү пайда кылды, Биркөздүүнүн жоокерлери өзүнүн жол башчысын «хай-хай» деген кыйкырыктар менен күүлөп, колдоп жатышты. Бурла Хатун болсо ойсоңдоп, ийиндерин куушуруп, тегеректи айланып басып жүрдү, кээде ордунда токтой ка-

лып, колунун бармактарын такылдатып, курсак бийин бийлей баштады. Анын бул бийи жоокерлерди аябай кубантты. «Кудуреттүү Теңир, буга эмне болгон?» - деп ойлогонумда Биркөздүүнүн чыйылдаган үнүн уктым, бул жолу ал Бурла Хатундун оозунан чыкты.

- Кел бери, жигит, сен мени биринчи көргөндө эле чын жүрөктөн сүйүп калгансың, мен да сага өз жүрөгүмдү бердим. Эмнеге кечиктирип жатасың, шашыл, тезирээк атамдан колумду сура, хан атама жуучуларды жөнөт, эгер кечигип калсаң – башка бирөөгө тийип калам, нике түнүндө башка бирөө менен жатып калам, анан сен мени кызганып, ачууң келип, кыйналасың... Кел, кел мага, мени өп, жооп катары мен да сени катуу өбөм... Басат, Басат, баатырлардын баатыры, укмуштай Басат, көзгө сүйкүмдүү, жүрөккө жагымдуу, кечиктирбе, баатыр, менин хан атама жөнө, андан мени сура, мени өзүңдүн аялың кылып ал, сенин очогуңдун сактоочусу болоюн, төшөгүңдү ысык денем менен жылытам, сени өпкүлөп, эркелетем, муунткандай катуу кучактайм, демим менен тирилтем, кел мага, жигит!.. Эмне кечиктирип жатасың?!

Бурла Хатундун, тагыраак айтканда, Биркөздүүнүн сөздөрү башымды айландырды, ага дароо атырылдым, акмакты кармап алайын дедим, бирок болбой калды, ал эми Бурла Хатун баарынын көз алдында кайрадан Биркөздүүгө айланды. Биркөздүү өзүнүн колдорун жайып, кыңкылдаган бойдон тегеректи дагы бир жолу жеңүүчү катары айланып басты. Бир маалда менин акылыма мал кесилүүчү жайдан кайтадан сөздөр келди: «Шашылба, тынчсызданба, күтө тур, ал өзүнүн бардык жөндөмдүүлүгүн, бардык ыктарын көрсөтүп бүтсүн, анын сыйкырчылыгы бошоңдоп, алсыз боло баштаганга чейин күтө тур, анын сыйкырдуу күчүнүн булагы алыстаганда аны кечиктирбестен ошол замат дароо карма. Азыр болсо... шашылба, мага кулак сал, менин көздөрүмө кара, учуру келгенде мен сага өзүм «алга!» деп кыйкырам, - деп Ыйык арстан өзүнүн көз карашы менен менин акылыма ушундай сөздөрдү жөнөтүп, менин рухумду жана эркимди бекемдеп жатты.

Бир маалда жанымда сен, Горгуд пайда болуп калдың: буттарыңды кайчылаштырып алып отурупсуң, колуңда таң

калычтуу бир деме бар экен – сазга да, кылычка да окшоп кетет. Сен аны ойноп жатканың менен анын үнү чыкпай жатты. Сенин аспапты ойноп жатканың жоокерлерге жакпады, алар өздөрүнүн нааразылыгын кекиртек кыйкырыктары жана ышкырыктары менен билдиришти. Биркөздүү аларга «токтогула» деген белги берди, анан турган жеринен тээ асмандагы булуттарга чейин секирип, абада бир нече жолу томолонуп, кайрадан жерге түштү. Ким болуп түштү дебейсиңерби?

- Ким болуп түштү? – деп сурады Горгуд.

- Алдымда койуу сары жүндүү, аябай узун бойлуу, коркунучтуу жана жалгызкөздүү дөө турду. Жерге түшөр замат ал дөө каптал жагына жатып калды. Анан төрт аягына зорго туруп, колдору менен өзүн тинтий баштады жана жоокерлердин таң калган кыйкырыктарынын коштоосунда тегеректи айлана жөрмөлөй баштады, анын кыска жыгач кылычы болсо, четте бир жерде жатыптыр, Биркөздүү душман абада томолонуп жаткан кезде түшүп кеткен окшойт. Ушул учурда Ыйык арстан өзүнүн сөз берген белгисин берди: «Алга, жигит, убакыт келди, жыгач кылычты ал, аны колуңдан чыгарба». Мен дароо кылычка карай атырылдым, аны кармап, колумда катуу кыстым. Сүрүп жасалган жана кадалган сабы бар жөнөкөй эле жыгач экен ал.

Дөө өзүнүн эбегейсиз чоң денесин кыңылдап коюп зорго сүйрөп келе жатты. Анын кыңылдаган үнү зорго эле чыгып жатты жана бара-бара тынч боло баштады. Бул жолу жоокерлер кокуйлап, унчукпай турушту. Абада томолонуп жатканда Биркөздүү өзүнүн сыйкырдуу күчүнүн булагын түшүрүп жибериптир жана ошондуктан азыр канчалык аракет кылып, тырышса да өзүнүн мурунку кебетесине келе албай жатыптыр. Мен колумдагы жыгач кылычты булгалап, чаңда жөрмөлөп жаткан алпты тегеренип баса баштадым. Мен шашкан жокмун, Ыйык арстандын белгисин күтүп жаттым. Акыры белги келди: «Алга, жигит, бул акмак макулуктун башын кесе чабууга убакыт келди».

Мен алдыга жулкунуп, жаман дөөнүн жоон моюнун кылыч менен чаптым, болот кылыч менен майды чапкандай эле бол-

дум, мен үчүн бул нерсе оп-оңой болду. Анын башы капуста-нын башындай болуп өз денесинен бөлүнүп, жерде тоголонду. Биркөздүүнүн жоокерлери катуу толкуй түшүп, анан муздай болуп катып калышты. Мен Биркөздүүнүн башын чачынан көтөрүп, өзүмдүн башымдын үстүнөн булгаладым. Мен өзүмдүн бир тууганым Гыйан Селжук үчүн өчүмдү алдым. Бирок, ата, мен өлгөн Биркөздүүнүн башынан көзүмдү алганда, мындайды көрдүм....

Ханым, Басаттын акыркы сөздөрүн угуп, үрөйүм учту. Горгуддун да өңү купкуу болуп кетти. Басат сөзүн улады.

- Тынчсызданба, ата, эч кандай жаман нерсе болгон жок, мен Биркөздүүнүн жоокерлери акыркы нөкөрүнө чейин жоголуп, көздөн кайым болуп кеткенин көрдүм. Көп сандуу аскерден силер азыр көрүп жаткан нерсе гана калды.... Азыр эми алардын чынында эле болгондугунан күмөн санап жатам, ата.

Биз айлананы дагы бир жолу карап чыктык: чынында эле Биркөздүүнүн көп сандаган аскеринен из да калбаптыр.

- Биркөздүүнүн денеси кайда, Басат?

- Ыйык арстан сүйрөп кетти, - деп жооп берди. Басат. - Мына анын кылычы.

Басат бизге жерде жаткан кичинекей жыгач кылычты көрсөттү. Биз аны көпкө чейин карап турдук, биздин көз карашыбыздан ал кылыч кичирейе баштады, анан дагы кичирейди, анан дагы, ошентип отуруп такыр көзгө көрүнгүс болуп калды, акыры жер менен аралашып, топуракка айланды, жоголуп кетти.

- Ата, үйгө кеттикпи эми? - деп сурады менден Басат. - Гыйан Селжуктун арбагы кубанса экен.

- Кеттик, уулум, жүр кетели, арстаным, бул күндү майрамдайлы.

Наибдер менен нөкөрлөр өзөндүн куйган жерин ширендилерден тазалай башташты. Селлеме дарыясынын суулары буулган жеринен чыгып, өзүнүн соолуган нугуна тоодон агып түшкөн суудай атырылып, Огуз тарапка агып жөнөдү. Дарыянын суусу, ханым, Огузга бизден мурун жетип барыптыр, биз үйгө жеткенде, баардык чек аралык огуздар, кичинесинен

чоңуна чейин тизелерин бүгүп, суунун жарык ырайын көз айырбай карап жатышыптыр.

(Өз учурунда мен бул окуяны Байандур-ханга айтып бергем. Басаттын көксөгөн кыялын да, Арруздун суранычын да ханга жашырбай айткам. Кеп мындай болчу, Арруз өзүнүн уулу Басатка Байандур-хандын кызын, сулуу Бурла Хатунду кудалашып койууну каалаган. «Басат Огузду чоң балакеттен куткарды, Басат Бурла Хатунга үйлөнүүсү керек, чоң той өткөрөбүз». Бурла Хатун өзү деле Басатка ашык болуп, жүрөгү жанып жүргөнүн анык билчүмүн. Бирок Байандур-хан каршы чыкты. «Арстандын токойдогу үңкүрүндө чоңойгон жапайы адам менин кызыма татыктуу эмес» - деп айтты ал. Менин кызым Басатка турмушка чыкпайт. Салурдун уулу Газзан кызымдын колун сурап келиптир, ошого берем». Байандур-хандын баш тартуусу Аррузду капа кылды, Басат кайрадан токойго кетип калып, көпкө чейин ал жактан чыкпай жүрдү, анан Газзандын үйлөнүү тоюнда элдешүү болду, ал эми Газзан бектердин үстүнөн бек болуп дайындалганда борбордук жана чек аралык огуздар бир дасторкон үстүндө отурушкан. Ошондо мен ойлогом: «Болбой калган үйлөнүү той жөнүндө Арруз эстетпесе экен. Антпесе жагымсыз нерселер болуп кетүүсү ыктымал». Арруз өзүнүн таарынычын Байандур-ханга билгизбегени жакшы болду жана өзү үчүн кычыктуу болгон бул маселе жөнүндө сөз козгойун деген ою да жок экен, Теңирге шүгүр.)

Байандур-хан Биркөздүү жөнүндө көп жолу уккан, бирок азыр деле Аррузду ыкылас коюп угуп жатты, аны бир да жолу сөзү менен же кол шилтеп токтоткон жок, сабыр кылып, аягына чейин күттү. Туура чак түш болгондо Арруз өзүнүн окуясын айтып бүттү. Байандур-хан бир аз убакытка терезени тиктеп турду, анан Гылбашка кайрылды:

- Гылбаш, бүгүнкүгө жетиштүү. Үчөөңөр тең барып эс алгыла. Кечинде Аррузду күтөм, ага бере турган дагы бир суроо бар. Сурооом жооп бергенден кийин ага татыктуу белектеди берип, үйүнө сыйлап жөнөткүлө. Анын атактуу бектерине

да жакшы белектерди бергиле. Жөнөгүлө анда, атактуу бектер, эс алгыла, силер чарчадыңар да, туурабы? Эс алып, анан келгиле.

Бул сөзүн айтып бүткөн соң Байандур-хан өзүнүн тактысынан туруп, ичкеридеги жатуучу бөлмөсүнө кирди. Ал эми биз – алдымда Гылбаш, анын артында Арруз жана акыркы мен болуп короого чыгып, эзелден бери турган чоң кара жыгачтын алдында унчукпай бир аз турдук. Короонун аркы жагындагы сырткы бөлмөдө тойлоп отурушкан бектердин шаңдуу үндөрү менен күлкүлөрү бизге угулуп жатты. Биз ал жакка басып жөнөдүк, тойдун кызыган маалында барган экенбиз.

Борбордук жана чек аралык огуздар бир-бири менен аралашып отурушуптур. Нөкөрлөр менен кызматчы кыздар бектерге жаңы тамак-аштарды жана шараптарды чарчабастан алып келип жатышкан экен. Биз үчөөбүз келгенде, атактуу бектердин баарынын көңүлү Шершамсаддинге бурулганын көрдүк.

- Жейт, - деп айтып жатыптыр бектердин бир бөлүгү.

- Жебейт, - деп талашып жатыптыр экинчи бөлүгү.

- Эмне болду, атактуу бектер, эмне сөз талашып жатасыңар? – деп сурады Гылбаш.

Шершамсаддин оозун толтуруп алып отурган экен, чакчайган көздөрүн гана кыймылдатып жатыптыр. Жооп бере албады. Чек аралык огуздардын атактуу беги Тарсузамыш анын ордуна сүйлөдү:

- Амман менен Газзан сөз талаша кетишти. Шершамсаддин өзү жалгыз бир койду жей албайт деп айтып жатат Амман, Газзан болсо айтып жатат: Эгер койду төрткө бөлүшсө – жей албайт, эгер алты бөлүккө бөлүшсө – оңой эле жейт. Бүтүн бир койду шиш кебеп кылып бышырып, алты бөлүккө бөлүшсө. Сен кандай ойлойсуң, Гылбаш, жей алабы же жокпу?

Гылбаш каткырып жиберди:

- Жейт, жейт. Жаш кезинде Шершамсаддин бир жашар буканы ойноп эле жеп койчу, ал эми бир кой буга эмне болуп калыптыр, туурабы, Горгуд?

Шершамсаддин зорго чайнап жатты, анын кыпкызыл бетинен мөндүрдөй агып жаткан тери анын көкүрөгү менен жо-

нун сугарып жатты. Эттин майда бөлүктөрүн ал эки колдоп оозуна тыгып, жакшылап чайнап жатты, ал эми эттин кийинки бөлүгүн оозуна салардан мурда күчөнүп, кырылдаган үнү менен “Газзан кожоюном... сиз үчүн... сиздин даңкыңыз үчүн... ушул койду жейм».

Той ушундай жакшы маанайда уланып, ушундай жакшы маанай менен аяктады. Биз да ал жерде отуруп тамактанып, анан кайрадан чоң кара жыгачтын алдына келип отурдук. Бир аздан кийин жаныбызга Газзан өзүнүн уулу Урруз менен келди. Улуулар менен сылык саламдашкан соң Урруз адептүү түрдө четке чыгып турду. Жаш жигиттин адептүүлүгү атактуу бектерге жагып, алар аны мактап киришти. Урруз жооп катары алардын баарына жүгүнүп, ал жерден алыстоого уруксат сурады. Мен аны тымызын байкап жаттым. Урруз ашкананын жанына барып токтоп, бирөөнү күтө баштады. Анан анын жанына татынакай кызматчы кыз келди, алар көпкө чейин бир деме жөнүндө сүйлөшүштү, анан эки жакты жашырынып карап, эки нөкөр жыйып жаткан жаңы отундардын ары жагына бекинип, ашканадан өтүп, көздөн жашырынып кетишти. «Бала чоңоюптур, Теңирге алкыштар болсун», - деп ойлодум мен.

Газзан Арруздан сурады:

- Хан сенден эмнени сурады, Арруз? Биз менен бөлүшпөйсүңбү. Арруз жооп берди:

- Олуттуу эч нерсе деле сураган жок. Чек аралык огуздардын маанайын сурады. Анан дагы бир суроо берди: эмне күнөөңөр үчүн силерди Газзан тоноо майрамына чакырбады?

- Сен эмне деп жооп бердиң?

- Билбейм деп айттым. «Газзан оюна эмне келсе ошону кылат, эч кимди уккусу келбейт» - деп жооп бердим ханга. Анан дагы: «Газзан борбордук огуздарды чек аралык огуздарга каршы тукуруп жатат» - дедим.

- Ошентип айттыңбы? – деп Газзан шашкалактап калды.

- Так ошентип айттым! – деп Арруз ачык эле Газзанды урушууга чакырып жатты.

- Тура тургула, атактуу бектер, тура тургула, - деп Гылбаш кийгилишти. – Шарап каалабайсыңарбы?

Гылбаш арыраак жерде буйрук күтүп турган нөкөрлөргө белги берди, алар чуркап жетип келишти.

- Бизге шарап алып келгиле, - деп айтты Гылбаш жана тактап койду: - Жакында эле Трабзондон жөнөтүлгөнүнөн алып келгиле.

Нөкөрлөр жүгүнүп, дароо буйрукту аткарууга жөнөштү.

- Жүзүм ширеси, эсиңдеби, Горгуд? – деп Гылбаш санаа-сыз күлдү. Мен да күлүп жибердим. Газзан менен Арруз эмнеге күлүп жатканыбызды сурашты, мен аларга өзүм айтып бердим. Атактуу бектер Гылбаштын митаамдыгына таң калып, аны макташты. Нөкөрлөр да жетип келишип, чыныларга кызыл шарап куюп, бизге сунушту.

- Гылбаш, түз айтчы, Байандур-хандын чыныгы максаты эмне? – деп Арруз Годжа шарапты ичип жиберген соң эриндеринен кан сыяктуу аккан шараптын тамчыларын аарчып жатып сурады, бирок жоопту күтпөстөн дароо мага кайрылып, кызыгып сурады:

- Горгуд, а сен ал жакта эмнени жазып жаттың?

- Хан ар бир сөздү жазасың деп буйруду.

- Чын элеби? – деп Арруз Годжа таң калды.

- Так ошондой, - деп жооп бердим мен.

- Өмүрүмдө мындайды көргөн эмесмин. А сен көрдүң беле? – деп Арруз Газзандан сурады.

- Жок, мен да мындайды уккан эмесмин.

Гылбаш эки жагын карап, көзүн жүлжүйттү, анан мындай деди:

- Шарабыңарды ичип бүтүргүлө, атактуу бектер, жөнөйлү. Ханды күттүрүүгө болбойт.

- Жүргүлө, бектер. Убакыт келди. – Арруз ордунан турду.

Газзан биздин артыбыздан карап гана туруп калды.

Биз, мурдагы тартип боюнча – алдыда Гылбаш, анын артында Арруз жана акыркы - мен болуп такты жайгашкан бөлмөгө кирдик. Байандур-хан өзүнүн ордунда отуруптур, ал бизге өз ордуларыбызга отурууга буйрук берди. Биз чоң бөлмөгө кирип, буттарыбызды мандаш токунуп отурдук. Байандур-хан унчукпастан сакалын сылап отурду, анан сөзүн баштады:

- Сен сүйлөдүң Арруз, мен сени уктум. Дагы бир суроом бар, ага да жооп алгым келет.

- Буйрук бериңиз, ханым. – деп Арруз Годжа толкундана түштү.

- Арруз, сен Газзандын кеңешине чейин Курсактуу Фатима деген аял менен жолугушупсуң. Ал сага эмне деди жана сен ага эмне дедиң? Мага айтып берчи.

Арруз шашкалактап кетти. Анан башын жерге салып, акырын сүйлөдү:

- Байандур-хан. Ал аял менен мен жекече сүйлөшкөм, ал сүйлөшүүнүн бул маселеге тиешеси жок.

- Демек, айтып берүүдөн баш тартып жатасыңбы?

- Ооба, ханым, баш тартып жатам.

- Анда эмне тууралуу сүйлөшкөнүңөрдү мен айтып берейинби? – деп Байандур-хан үнүн көтөрүп сүйлөдү.

- Кандай кылууну сиз менден жакшы билесиз, ханым, - деп Арруз үнүн угулар-угулбас чыгарып айтты.

- Курсактуу Фатима сага келип, ыйлап, боздоду: менин жалгыз уулума ырайым кыл деди, менин уулум тирүү атасы бар жетим деп айтты. «Менин буга кандай тиешем бар?» – дедиң сен. – Күнөөлөнгөн бала - сенин уулуң, аны катуу жаза күтүп турат,- деди ал. Анан Курсактуу Фатима сенин буттарыңа жыгылып, боздоп, ыйлап кирди: «Билип жүр, Арруз, - деди ал, - менин шордуу уулумдун атасы сенсиң, биздин жаш кезибиздин эстелиги ал. Үйүмдүн артында кичинекей жар бар эле – эсиңдеби? Итимдин аты Барагчуг болчу – унуткан жоксуңбу? Ал сага үрчү беле же үрбөйт беле? Муну унутуп калыпмын. Баары эле эсте кала бербейт – кээ бир адамдарга үрчү, кээ бирлерине үрчү эмес, ошондой болчу менин Барагчугум...» Сенин ошондо шашып калдың, Арруз. «Токтот, оозуңду жап», - дедиң сен ага. «Газзан сени майрамына чакырган жок, сени менен эсептешпейт, сени көргүсү да келбейт, сени уят кылгысы келет. Газзан сенин уулуңду өлтүрөйн деп жатат. Ага жол бербей, менин баатырым Арруз», - ушинтип айтты Курсактуу Фатима.

(Байандур-ханды угуп жаткан Арруз Годжанын бети көз алдыбызда карара баштады, биздин кең дүйнөбүз ага тардай сезилип, жүрөгү бук болду. Көздөрүн көтөрбөстөн, титиреп-калтырап сакалын кармап жатты. Баары чынында Байандур-хан айткандай болгон. Курсактуу Фатима башка бектердин баштарын кантип айлантса, Арруздун башын да так ошондой кылып айлантканын хан түшүнгөн. Мен го муну билет элем, оо кудуреттүү Теңир, мага жардам бере көр, Курсактуу Фатиманы ошондой кылууга мен үйрөткөм, аны мен үйрөтүп, жөнөткөм. Эми муну хан да билди.)

- Сиз мага мындай сөздөрдү айтпашыңыз керек эле. Курсактуу Фатима сизге да келдиби, ханым? – деп сурады Арруз Годжа. – Ал кемпир мени айтып салган турбайбы.

- Ачууңду бас, Арруз. Билип жүр, ачуулуу киши дайыма туура эмес сүйлөйт. Огуздун иштерин минтип бүтүрүүгө болбойт. Тыңчы ким болгондо дагы өзүнө татыктуу жазасын алуусу керек болчу. Огузга сабак болуусу керек эле, - деп жооп берди Байандур-хан.

Арруз Годжа өзүнүн ачуусун басып, мындай деди:

- Баары сиз айткандай болгон. Мен эмне кыла алмак элем? Курсактуу Фатима менин оорулуу жериме басты. Кандай болгондо ал бала менин уулум экен. «Теңир менден Гыйан Селжукту алып, анын ордуна ошол баланы бериптир», - деп ойлодум. Көп нерселерди баштан өткөрүүгө туура келди, ханым. Бир уулум Биркөздүүнүн колунан каза болду, экинчиси өзүңүз билгендей токойдон чыкпай койду, күчкө салып үйгө алып келсек деле токойду карап туруп алат, анан ыңгайлуу учур пайда болгондо кайрадан качып кетет. Ал аз келгенсип эми Газзан да көйгөй жаратып жатат. Өзүңүз ойлонуп көрсөңүз, тыңчыга байланышкан бул маселеге менин кандай тиешем бар болуусу мүмкүн? Бул ишти ким баштады өзү? Бейрек эмеспи? Биздин башыбызга коркунучтуу сыноо келгенде Бейрек кайда эле? Наалат тийген биркөздүү сыйкырчы Огуздун үстүндө кара булуттай болуп илинип турган кезде, энелер күйүттөн боздоп ыйлашып, өз балдарын ошол шумдук адам жегичке курман-

дык катары берип жатышканда, - Бейрек кайда жүрдү, сизден ушуну сурагым келет, ханым? Эгер кааласаңыз мен айтып берейн. Бейрек өзүнүн уурдалуусун өзү уюштурган, Байбурд бектеринен жардам сураган. Биркөздүү менен согушууну каалабастан туткунда отуруп турууну артык көргөн. Ал эми азыр Бейректен тыңчы жөнүндө маалыматты каяктан, кантип, кимден уктуң деп эч ким сураган жок. Ханым, сиз – адилеттүүсүз. Өз кызматкерлериңиздин намысын жана кадырын эч качан тебелеген эмессиз. Сиз – ханлар-хансыз, улуу шаман Гамгандын уулусуз. Газзан күнөөсүз козудай кылып өзүнүн көкүрөгүндө эркелеткен Бейрек өзү ким?! Алар экөө тең – Газзан да, Бейрек да, менин уулумду көрө алышпайт, ушуну билңиз.

Байандур-хан бушайман болуп көрүндү. Унчукпай калган Аррузду көпкө чейин карап туруп, акыры сурады:

- Мунун баарын каяктан билдиң, кантип билдиң? Же Байбурдда өзүңдүн тыңчың барбы?

- Байбурдда тыңчым жок. Бир жолу биз Байбурддан ашууга Газылыг тоосу аркылуу өтүп жаткан кербенге кол салганбыз, ошондо көп адамдарды туткунга алганбыз, сизге айткан маалыматтардын баарын мага кербенчи айтып берди.

- Гылбаш, мага кимдир-бирөө ошол кербен жөнүндө кабар берди беле? - деп Байандур-хан Гылбашка кайрылды.

- Эч ким кабар берген эмес, ханым.

- Панжек алдыңар беле?

- Алган эмеспиз, ханым, - деп жооп берди Гылбаш.

- Алган эмес экенбиз... - деп Байандур-хан өзүнө өзү айткандай болду.

(Байандур-хан абалды курчутууну каалабастан Аррузду бир да сөз айтып, жемелеген жок. Байандур-хандын уруксатысыз кол салуу жана тоноо жана ал аз келгенсип ханга тиешелүү болгон панжекти өзүнө алып калуу – кылмыш болуп эсептелген. Байандур-хан кербен жөнүндө сураганда бир гана максатты көздөдү – Арруздун текебердигин кагуу. Кербенге уруксатсыз кол салынгандыгы тууралуу Байандур-хан буга чейин эле билгенин мен дароо түшүнгөм.)

Арруз бутуна тура калды, бирок Гылбаш андан да мурун турду. Катуу ачуулангандыктан көздөрү кичирейе түшкөн Арруз адегенде Гылбашты, анан Байандур-ханды карап, катуу үшкүрүп алды, анан кайра жумшарып, бир сөз айтпастан өз ордуна отурду.

Байандур-хан өз үнүн өзгөртпөстөн сүйлөй баштады:

- Арруз, эгер албетте, унутуп калбасаң, Басатты бектердин үстүнөн бек кылып дайындап бериңиз деп суранып келгениңди айтып бербейсиңби бизге. Ошол учурда Басат Биркөздүүнү өлтүргөн болчу, ошондуктан сен дал ошол Басат бекларбек болуусу керек дегенсиң. Мен сага «жок» деп жооп бергем. Ал эми сен болсо аңчылыктардын биринде бул маселени кайра көтөрүп, чек аралык огуздардын атактуу бектеринин алдында мынтип айтыпсың: Байандур-хан менин уулумду жакшылык менен бекларбек кылып дайындагысы келбеди, убакыты келгенде – күч менен алам...сен...

Ушул жерден кол жазманын тексти дагы үзүлөт. Ушул үзүндү чынында абдан маанилүү бир нерсени караңгылык менен, болгондо да түбөлүк караңгылык менен жабат. Байандур-хандын Аррузга берген суроосунда Аррузга байланышкан бардык көйгөйлөрдүн түйүнү бар. Арруз чынында эле Байандур-ханды зекигенби? Эгер андай эмес болсочу? – биз чындыкты эми эч качан биле албайбыз. Кандай болгондо да Байандур-хандын сабырдуулугу суктанууга татыктуу. Мындай сабырдуулукка кол жазманын эң акырында, Байандур-хандын чыныгы ниеттери ачылганда гана толук баа берсе болот. Баягы чыгыш-таануучу кыздын мени жемелеген көз карашы дагы бир жолу көз алдымда пайда болду.

- ...ал ууга чыктыбы? Анын аңчылыгы Огузга эмне алып келди? Биз баарыбыз күбө болдук. Душмандын калың тобу келип, биздин жерди тинтип, жазасыз кетти. Биздин аялдарыбыз менен кыздарыбызды туткун кылып алып кетип, балдарыбыз менен карыларыбызды аяган жок ал душман. Анын өз энеси, аялы жана уулу кулдукка кабылышты. Ушунун баары Огузду коргоосуз калтырып койгондугунан болду. Аңчылык-

ка чыгарда мен жок дегенде чоң жолдорго тозотторду койгула деп какшагам. Сен мага кийгилишпей өз ишинди кыл деп ал мага колун силкип койду. Мен ага айткам: Газзан, алдыдагы жол узак жана оор, ар нерсе болуп кетиши мүмкүн, бүтүн Гүржистанды кечип өтүүгө туура келет. Бул жерде калган ордого кимди жетекчи кылып дайындайсың? Сиз кандай деп ойлойсуз, ханым, ал эмне деп жооп берди мага?!

- Ал сага эмне деп жооп берди Арруз? – деп Байандур-хан кайрадан сурады.

- Сени жетекчи кылып койбойм, - деди ал. Өзүмдүн уулум Уррузду койом, ал эми сен үмүт кылба. Газзан адилетсиз киши, ханым, ал туура эмес иш кылган. Эгер ошондо аскердин жетекчиси кылып мени койгондо Огуздун башына балакет түшмөк эмес. Анын уулу жаш, душмандын жүзүн көргөн эмес, колунда кылыч кармап көрбөгөндөрдүн бири. Бир сөз менен айтканда, Газзан мени киши ордуна көрбөйт, Газзан туура жолдон тайып кеткен, Байандур-хан. Ал мага көп жолу акарат кылды. Менин чыдамдуулугум өз чегине жетти, ханым. Газзан ким менен алакада болуп жатканын унутуп калыптыр, мен – Арруз экенимди унутуптур!... Эч нерсе эмес, эсептеше турган күн али алдыда. Чек аралык огуздардын баары менин колумду кармашат, муну билип жүр.

- Бейрек да сенин колуңду кармайт, ошондойбу? – деп Байандур-хан көзүн жүлжүйтүп Аррузду карады.

- Бейрек деген ким?! Бейрек биздикилерден эмес. Бейрек борбордук огуздардан. Анын атасы Байбура...

- Бирок ал силер менен куда-сөөк болбоду беле? Байбежан Мелик чек аралык огуздардын туу көтөрүүчүсү эмеспи? Банучичек Байбежандын кызы эмеспи?

Арруз бир аз ойлонуп, анан минтип жооп берди:

- Сиз туура айтасыз, Байандур-хан, Бейректи биздикилердин катарына кошсо да болот. Бирок ал биздин тарапта эмес, Газзандын тарабында ал. Болбосо бизге акаарат кылмак эмес, менин ак атыма тыңчыны байламак эмес, аңчылыкта Бекилдин кыжырын кайнатмак эмес...

- Арруз, Арруз... Бүгүнкү Огуздун ичиндеги чыр-чатактарга көзүмдү ачпашың керек болчу. Огузда бирдик бузулуптур,

Огуз бөлүнүптүр, ал эми мен бул жөнүндө билбепмин. Арруз, Аруз, сен асыл жоокер элең, ак ниеттүү жана кайраттуу баатыр элең, түз жана акылман киши элең, сага эмне болду?! Жаштар менен байланышып жинди болдуңбу?

Мен Байандур-ханды угуп жатып, анын көзүнөн терең кайгыны көрдүм, биздин ханыбыздын ушунчалык кайгырып жатканын биринчи жолу көрдүм. Арруз унчукпады, бирок буга чейин бир деме деп кобураган:

- Бунун баарын Газзан жасады. Ал гана күнөөлүү, баарына күнөөлүү ошол, оо, кудуреттүү Теңирим, Өзүңдүн улуулуугуңдун атынан бизди кечире көр...

Байандур-хан башка бир сөз айткан жок, көздөрүн ала-кандары менен жабып, унчукпай отурду. Анан колун шилтеп бизди коё берди. Гылбаш, Арруз Годжа жана мен унчукпастан короого чыктык. Арруз Годжа биз менен коштошпой туруп эле өзүнүн наибин чакырып, кайгылуу буйруду:

- Биздикилерди чакыр, айт аларга: үйгө кайтабыз.

Чек аралык огуздардын атактуу бектери аттарына ээр токушту. Аррузду туурап алар да унчугушкан жок, коштошушкан жок, аттарын теминип, Негизги дарбаза аркылуу зуулдаган бойдон өтүп кетишти, анан жолдогу туман менен аралашып, Гүнортаждан кетишти. Арруз Годжа Байандур-ханга капа болду, хан аны кармаган жок, сыйлабады. Кудуреттүү Теңир, кара күндөрдөн сактай көр бизди, оомин.

* * *

Шах диванханага жакындай электе эле алыстан «...менин пирим!..менин мүршиди-камилим!..сиздин курмандыгыңыз болоюн!..менин өмүрүм сизге белек болсун!» деген кыйкырыктар абада угулуп, Тажлы Ханумдун дагы деле анын кулагынын айланасында тегеренип жүргөн алдын ала билип айткан сөздөрүнүн жана ыйынын үндөрүн басып жатты. Диванхананын короосуна келгенде ал аттан түшүп, анын ыйык жалынан уйпалап, тизгинин ат багар нөкөргө берип, анан эки жакты карап койду. Адамдардын көбү диванхананын короосунун сыр-

тында турушкан, бул жерге каалагандардын баарын эле киргизүүгө албетте мүмкүнчүлүк жок болчу.

Вазир шахка тынымсыз жүгүнүп жатып жакындады:

- Менин кожоюном, сиздин курмандыгыңыз болоюн, өтүңүз, - деди ал.

Шах ийилген бойдон туруп калган вазирдин үстүнөн барпыйган кара жыгач тарапты карады: дарактын алдында жалгыз турган кишини көргөндө, анын жүрөгүндөгү бир тамыр жарылып кеткендей болду. Шах бир заматка катып калды, анан, өзүнүн сыздаган көкүрөгү менен катуу дем алып, унчукпастан диванханага өтүп барды.

Шахтын артынан диванхананын ичине бир гана вазирди киргизип, кароолчулар эшикти дароо жабышты. Кызматчылар короонун ичинен эч жакка жылышкан жок, алар мүршиди-камилдин мүмкүн буйруктарын күтүп турушту.

Шах өзүнүн тактыдагы ордун ээлеген соң, бир демени ойлонуп, зумурут теспесин бир аз тартып, анан, вазирди көздөрү менен белги берип чакырып, үнүн акырын чыгарып айтты:

- Аны көрдүм, дарактын алдында турган экен. Шахи-Мардандын атынан, ээрчитип кел аны, бул...ишти көпкө созбойлу.

- Нигабды жамынып алсаңыз кандай болот, мүршиди-камиль?! – деп вазир да акырын үнү менен сурады.

- Жок, кереги жок, ушундай эле жакшы, вазир. Чакыр аны, кечиктирбе.

Бирок, эмне себептен экени белгисиз, кайрадан оюн өзгөртүп, «Мейли, нигабды кийип алайын», - деп айтып, тактынын аркы жагынан нигабды сууруп чыгып, аны менен бетин жапты. Вазир ийилип, анан эшикке чыкты. Диванханага өтүүчү жайларда кароолчулар түз катар болуп турушту. Вазир көздөрү менен жүзбашы Рахимди издеди. Вазир аны кароолчулардын арасынан таап, анан чакырганга чейин күтүп турбастан, Рахим анын алдына өзү жетип келди.

- Жүзбашы, баягы адам ушул жердеби? – деп вазир акырын сурады.

- Ушул жерде, вазир-ага, - деп жооп берди жүзбашы.

- Азыр барып, аны ашыкча уу-чуусуз бул жерге ээрчитип кел. Анан, тилиңе сак бол, түшүндүңбү?

- Айтканыңыз болот! – деп жүзбашы Рахим ылдамдык менен короого чыгып, чоң кара жыгачка жөнөдү.

Леле ошол кара жыгачтын алдында турган, ал өзүнүн лакылдап жаткан жүрөгүн басылтууга курулай эле аракет кылып жатты. Шах аны тааныганынан шек санаган жок ал, бирок бул тууралуу сыр билгизген жок. «Ал мени албетте көрдү. Көрдү жана тааныды. Бирок таанымамыш болуп койду. Балким вазир да ага бир деме деп айткандыр, иншалла. Ал менин бетимден көзүн алганда, жүрөгүм көкүрөгүмдөн чыгып, бөлүктөргө бөлүнүп кете жаздады. Ал эмне үчүн ушундай кылды?! Бирок, башка жактан караганда, ушунча адамдардын көзүнчө ал эмне кыла алмак эле?! Ал мени чакырып, кучактайт деп күтүү акылсыздык болот болчу. Анын менден: Эмне үчүн Чалдыранда өлгөн жоксуң, эмне үчүн дагы деле тирүүсүң? – деп сураганы эле мага жетиштүү болот. Эгер ушинтип сураса, анда жашабай эле койгонум жакшы, ошол жерде эле өлөм. Ушинтип сурабаса эле болду ал, менин жанымдын чырагы ушинтип сурабаса эле болду. Эгер мени үңкүрдөгү баш кесерлерге ыргытса мага жүз ирет жакшы болот эле, ушундай суруону укпасам эле болду... Шахи-Мардандын атынан суранам, ырайымдуу жана мээримдүү Алла, өзүңдүн кулуңа жардам бер...»

Жүзбашы Рахимдин жакындап жатканын көргөндө Леленин жүрөгү тузакка түшкөн чымчыктын жүрөгүндөй катуу сого баштады. Жүзбашы Рахим бир да сөз айта электе эле Леле анын бетинин түрүн көрүп, шах чакырып жатканын түшүндү.

- Жүр, Гусейн-бек, жүр, - деп жүзбашы Рахим Леленин жанына келип айтты. – Сени күтүп жатышат.

Леле эч нерсе дебестен, анын артынан унчукпай жөнөдү. Диванхананын эшигинде аларды вазир күтүп турган, Лелени ал буттарынан башына чейин кадала карап, анан, эриндерин ачпай туруп жүзбашы Рахимге шыбырады:

- Эшиктин алдына өзүң турасың, менин чакыруумсуз эч кимди киргизбе, өзүң да кирбе.

Жүзбашы Рахим «айтканыңыздай болот» деп айтып, ийилип таазим кылды. Вазир Лелеге кайрылды:

- Леле, сиздин каалооңуз канааттандырылат. Өтүңүз, - деди ал. – Биздин шахыбыз, чыныгы ишенимдин тиреги жана мамлекетибиздин таянычы, сизди көрүүнү каалайт, өтүңүз...

Биринчи вазир кирип, анын артынан Леле кирди. Жүз-башы Рахим алардын артынан эшикти жапты.

Вазир назданып жүгүнүп, тактыга чейинки тиешелүү аралыкта туруп калды, анан жумшак үн менен сүйлөдү:

- Сиздин курмандыгыңыз болоюн, мына ал, Гусейн-бек, жанымдын чырагына, улуу урматтуу шахка буга чейин айтканымдай, ал сиздин берекелүү тамандарыңызга жыгылуу үчүн келди.

Шах эки катар шамдалдагы тегиз күйүп жаткан шамдар турган кичинекей үстөлгө тиктеди, ал ойго батып тургандыктан унчуккан жок. Жымжырттык пайда болду. Вазир Лелени бурулуп карады. Гусейн-бек босогодо кыймылсыз туруп калды. Кыйла убакыт өткөндөн кийин шахка вазир кайра кайрылды:

- Мүршиди-кадил, Гусейн-бек Леле сиздин жарык көздөрүңүздүн алдында турат...

Шах өзү карап турган жерден акыры көздөрүн алып, анан Леле тарапты карап, көңүлсүз сүйлөдү:

- Жакыныраак келчи, жакыныраак кел, Леле, - деп гана айтты.

Леле түбүнөн кесилген дарак сыяктуу тизелерин бүгүп, тактыга жөрмөлөп барды.

- Менин пирим...менин мүршиди-камилим...сиздин курмандыгыңыз болоюн...менин пирим...менин мүршиди-камилим...сиздин курмандыгыңыз болоюн...

Леленин тилинен ушул сөздөр гана чыгып жатты. Тактынын түп жагына жеткенде ал өзүнүн шахынын буттарынын алдына керилип жатып калды. Аны эч кандай ойлор деле кыйнаган жок, болгону бир гана суроо айланып-тегеренип жатты: Эмне үчүн Чалдыранда өлгөн жоксуң, Леле? Эмне үчүн Чалдыранда өлгөн жоксуң?

Шах жерде жаткан Гусейн-бек Лелени тиктеп, ага мынтип буйруду:

- Тур, тур, Леле.

Леле аны укпастан, башы менен жерге урунууну уланта берди. Шах тактыдан өзү тура калып, анын ыйлоодон титиреп жаткан ийиндеринен кармап, тургузду. Шах менен Леле бет-ме-бет туруп калышты. Бирок Леленин башы дагы деле жерди карап турган.

Шахтын үнү катуу чыкты:

- Ушундай турганың жакшы. Сен азаматсың, ошол коркунучтуу салгылашууда аман калыпсың. Баарыбыз Шахи-Мардандын курмандыгы бололу, Ал биздин дубаларыбызды уккан окшойт... Аллага шүгүр...

Шахтын сөзүнүн маанисин Леле дароо түшүнгөн жок, бирок түшүнгөндөн кийин бүтүн денеси селт эте түштү. Эси ооп кала жаздады, өзүн зорго кармады. Леледен кем эмес толкунданган вазир таң калычтуу жолугушууну көздөрүнүн кыры менен байкап, моюн сунганын билдирип, жылмайып жаты. Лелени шах мына ушинтип тосуп алды. Леле хан сарайына кайрылып келди, демек кайрадан бийликке келгени түшүнүктүү. Сен өзүңдү Леленин мүмкүн өч алуусунан бир аз болсо да мына ушинтип гана сактай аласың. Биринчи сөз маанилүү. Шахтын кылганына жогору баа берип, вазир ичинен айтты: «Ахсан-уль-ахсан»¹, анан үнүн чыгарып, шахтын акыркы сөздөрүн кайталады:

- Аллага шүгүр. Жаратканга алкыштар болсун...

Леле болсо же тирүү эмес же өлүк эместей болуп турду.

Бир эле заматта анын көз алдында бүтүн дүйнө, анын бардык өмүрү, бардык азаптары жана кыйынчылыктары, коркунучтары жана жетишкендиктери, согуш жана тынч күндөрү, сүйүү жана жек көрүү сезимдери, жыргаган жана ыракаттанган күндөрү караңгылык менен чүмбөттөлүп, бардык маанисин жоготту. Ал эми ошол караңгылык анын жанын каптады. Ошондон кийинки заматта анын жанын чагылган кескендей болду, ушундай чыдагыс абалда туруп Леле коркунучтуу сырды байкады. Анан ага баары түшүнүктүү болду:

Ал эми шах дагы бир жолу кайталады:

---

¹Ахсан-уль-ихсан (араб.) – сөзмө-сөз: мыктынын мыктысы.

- Сени көргөнүмдө кандай кубанып жатканымды билсең гана, Леле. Сенин өлбөй тирүү калганың абдан, абдан жакшы болуптур. Эмне турасың, отур, тагдырдын шамалдары сени каякта алып жүргөнүн айтып бер, каякка жоголгонуңду, бизге кантип жетип келгениңди айтып бер. Айт, бизди кыйнабай сүйлө, Шахи-Мардандын атынан...

Леле акыры эсин жыйып, өзүнө өзү кайрылгансып кырылдаган үнү менен сүйлөдү:

- Тирүү калганым жакшы болуптурбу?.. Кантип?..

Анан буга чейин эңкейип турган башын көтөрүп, шахтын бетине тигиле карап, анын бетин жашырган нигабды көздөрү менен күйгүзүп жибере жаздады. Анан Леленин көкүрөгүнөн онтоо атылып чыккандай болду, ал онтоо шыбырга айланды, ал эми Леленин жанында турган вазир ал шыбырды уккан жок.

- Сен... сен шах эмессиң. Шах эмессиң сен – кулсуң. Шах бир аз кетенчиктей түштү. Өзүнүн титиреп жаткан колдору менен көздөрүн басып, «унчукпа», - деп айтты, анан вазирге тез бурулуп, буулуккан үнү менен буйруду:

- Вазир, чык бул жерден, тез кет!

- Шахым... - Вазир шахтын ниетине тоскоолдук кылууга аракеттенди.

- Жок. Чык. Шахи-Мардандын атынан буйруп жатам, тез чык. Сага буйрук берип жатам, чык. Мен Гусейн-бек Леле менен жалгыз сүйлөшүшүм керек.

Вазир жүгүнүп жана арты менен басып эшикке чыкты. Бөлмөдө алар экөө – шах жана Гусейн-бек Леле калды.

Шах оор дем алып, зорго сүйлөдү:

- Эмне болду сага Леле? Биз сага салам берип жатпайбызбы, мунун эмнеси жаман? Капаланып турганыңды түшүнүп жатабыз, отурсаң акыры...

Леле ордуна жылмак тургай, кыймылдап да койбостон кырылдаган үнү менен дагы бир жолу кайталады:

- Сен шах эмессиң.

Анан өзүн өзү ишендиргенсип дагы бир жолу кайталады:

- Сен албетте шах эмессиң.

- Леле, менимче мынтип айтуунун сага кереги жок... - деп шах боорукердик менен айтты.

Леле бышактап ыйлады:

- Жанымдын чырагына эмне болду, менин жүрөгүмдүн бийлөөчүсү каякка жоголду? – Леле көз жашын токтотуп, өзүн колго алды. Бул албетте ал үчүн өтө оор болду. – Сен шахка эмне кылдың, жаман акын сөрөй? Мен сени тааныдым, тааныдым мен сени.

- Тааныдым дейсиңби? – Шах да эсин жыйнап, үнүн катуу чыгарды. – Жакшы болуптур анда, демек нигабдын бизге кереги жок экен.

Бул сөздү айткан соң шах бетиндеги нигабды алып, ыргытып жиберди:

- Эми кандай болду? Мени нигабсыз жакшыраак таанып жатасыңбы? – деп сурап, өзүнүн бетин Леленин көздөрүнө жакындатты, анан, башын эки жакка буруп, Лелеге өзүнүн бетин жакшылап кароого мүмкүнчүлүк берди.

- Мен сени нигабдын астынан деле тааныдым. Сенсиң, албетте сенсиң, жаман акын сөрөй. Сени жалгыз үнүңдөн деле тааныйт болчумун, мени алдай албайсың.

- Токтот, жетишет. – Шах акыры ачууланды.

- Чекти бил! Азыр башка заман. Азыр мен шахмын. Менин бир гана сөзүм...бармагымдын кыймылы эле жетиштүү... түшүн, менин бир көз карашым гана жетиштүү... сени...

Леле ээгин көтөрүп, ийиндерин түзөдү. Шахтын жүрөгү чыдабады, ал өзүнүн сөзүн токтотуп, Леленин алдында тизесин бүктү:

- Леле, Леле, валла жана билла¹, кудуреттүү Алла менен ант берем, Шахи-Мардандын ыйык мүрзөсү менен ант берем, Леле, менин күнөөм жок бул жерде. Ал мени өзү мажбурлады...

- Силер шахка эмне кылдыңар, ланатулла²!?

Сүйлө! – Леле эч нерсени уккан жок, Ал өзүнүн суроосуна жооп талап кылып жатты.

- Ал баарын өзү кылды, Леле... билесиң...

Леленин чыдамы кетип, анын сөзүн бөлдү:

¹Билла (араб.) – «ба Алла» - Алла менен, деген сөздүн кыскача айтылышы.

²Ланатулла (араб.) – Алланын каргышына калгандар.

- Келжиребе, кул. Шахка эмне болду? Тирүүбү?.. Чындыкты айт, угуп жатасыңбы, жексур, чындыкты айт!

Шах түзөнүп, Лелени карабастан тактынын астына барып отуруп, анан бош мейкиндикке кайрылып сурады:

- Чалдыран эсиңдеби, Леле?

Леленин үрөйү учту:

- Аны эмнеге сурап жатасың?! Чалдыранды унутууга болобу?!

- Салгылашуунун алдында мага эмне деп айтканыңды унуткан жоксуңбу? Сен мага шахтын соотун кийүүнү буйругансың.

- Анан?

- Мен аны кийгем. Эми мени угуп тур. Сен өзүң ошону каалагансың. Ошондуктан эми угуп тур. Сен салгылашуу майданына киргенде шах сени оң катардагы аскерлерге жөнөткөн. Ал өзү чатырда калганы менен толкунданып, ордунда отура албай жатты. Башкалардын салгылашып жатканын көрүп, чыдай албай, салгылашуунун чок ортосуна өзү кирип, согушууга болгон каалоосун канааттандырган соң, кайрадан чатырга кайрылып жатты. Анан душмандын катарына дагы бир жолу атырылып киргенде, алп Малбашоглуну экиге бөлүп салганы эсиңдеби?! Анын кылычы ошондой чоң балбандын денесине майга бычак киргендей эле кирип кеткен! Сен оң катарда салгылашып жаткансың. Мен чатырдын бир бурчуна тешик жасап койгон элем, сырттагы салгылашууну ошол тешиктен көрүп жаттым. Сен мага чатырдын сыртына мурунуңду да чыгарба деп буйругансың, сен менден ордундан жылбай отурууну талап кылгансың. Анан шах дагы бир жолу согуш майданына кирип, кайрадан чатырга кайрылып келгенде анын соотунун астынан кан агып жатканын байкадым. Жанымдын чырагы жарадар болгон экен. Муну эч кимге айта элек болчумун, биринчи болуп сага... Мени сүйлөөгө мажбур кылдың, эми ук, Леле, кулагыңды ач...

Мен шахтын жанына келип, айттым:

- Менин шахым, иншалла, жараатыңыз жеңил экен.

- Кан каерден агып жатканын сезбей деле жатам, - деп шах мени колу менен түртүп, өзүн кармалай баштады, анан колун

соотунун алдына салып кайра суурганда колу кан болуп чыкты.

- Эч нерсе эмес, - деп койду ал.

- Соотту чечип, жараатты дары чөп менен шыбайлы.

- Жок, болбойт, - деди ал. – Анан кийин. Кан токтоду окшойт. Коркпо. Шахи-Мардандын деми мага күч берип жатат. Мага эч нерсе болбойт.

Мен кайраттанып сурадым:

- Менин шахым, сиздин курмандыгыңыз болоюн, ырайым кылыңыз, салгылашууда сиздин көлөкөңуз болууга уруксат бериңиз, сиздин атыңыздан салгылашууга уруксат бериңиз, мен үчүн бул чоң сыймык болот. Башкалардан менин эмнем кем, эмне кылганым үчүн мынтип жазаланып, салгылашууну чатырдын ичинен карап жатам?!

- Болбойт. Чатырдан чыгуу тууралуу ойлобо. Эмне деген уу-дуу болуп жатат? Эмне болду? – Шах сыртта эмне болуп жатканын билүү үчүн чатырдан чыкты, ал эми мага чатырдын сыртында болуп жаткан бардык нерсе угулуп жатты.

Атчан кароолбашы шахка кабар билдирди:

- Менин шахым, бийлөөчүм, сол тарап бузула баштады.

- Кантип?! – Шахтын ачуусу келди. – Кечиктирбестен Халил Султан Зулгадарды тап, ага сол тарапка шашсын деп айт.

Кайрадан эле кароолбашынын корккон үнү угулду:

- Шахым, курмандыгыңыз болоюн...

- Созбой айт, эмне болду?

- Шахым, Зулгадар бизге чыккынчылык кылды. Зулгадар качып кетиптир, менин шахым.

- Качып? Акмак чыккынчы. Анын атасы чыккынчы болчу, өзү да чыккынчы болуп чыгыптыр. Чаптыр, Устажлу Абдулла-ханды таап айт, сол тарапка жардамга келсин. Тез. Чаптыр.

Ошол эле замат дагы бир кароол жетип келди:

- Менин шахым, шахым, оң катар!.. Оң катар бузула баштады, бийлөөчүм...

- Оң катар... - Шах кароолбашыга кайрылды. – Оң катарга сен өзүң жөнө, сакчылардын баарын ал, мен силерге анан жетип барам... - деп шах кароолбашыга буйруду.

Алар аттарына отуруп, жөнөп кетишти. Шах болсо кайрадан чатырга кирди, анан толкунданган абалда бир демени ойлонуп бир аз ары-бери басты. Бир маалда мага кайрылып:

- Жакыныраак кел, - деди

Мен анын жанына барып, тизелеримди бүктүм, шах мага азыр маанилүү бир деме айтарын сездим. Ал мени дагы бир жолу ыкылас коюп, камкордук менен карап, мындай деди:

- Мени жакшылап ук жана ар бир сөзүмдү эстеп кал.

- Айтканыңыз болот...

- Сөзүмдү бөлбө, ук, жөн гана угуп тур...

Мен аны демимди чыгарбай угуп турдум. Оо, Алла, ааламдардын коргоочусу, шахтын үнү ушунчалык кайгылуу чыгып жатты, анын көздөрүндө ушунчалык чоң кайгы жашырынып жатты. Анын айткандарынын баарын сөзмө-сөз айтып бере албайм, жанымдын чырагы айткан сөздөрдүн мааниси төмөнкүдөй болчу:

- Акыркы жолу чабуул жасаганымда атым жарадар болуп, жыгылды. Динсиздердин аскерлери ошол замат мени курчап алышты. Сен Султанали Мирза Афшарды билесиңби, ал өзүнүн кылычын көтөрүп: «шах – менмин, шах – менмин!» - деп кыйкырган бойдон аларга атырылды. Ошентип ал мени курчаган душмандарды алаксытып, менин кутулуп кетүүмө мүмкүнчүлүк берди. Эгер ал болбогондо... Мени ук. Эгер ал тирүү калса, өзүңдүн куткаруучуңду жакшылап сыйла. Ал сени сактап калды, муну эсиңден чыгарба. Ал эми Зулгадар колуңа тийсе, аны катуу жазала.

Ошондо мен чыдабай кеттим, башым айланып, шах эмне жөнүндө айтып жатканын, эмне деген кеңеш берип жатканын, «ал сени сактады», жана «Зулгадарды жазала» деген сөздөрү эмнени билдирерин түшүнбөдүм.

- Жанымдын чырагы, кантип... Мени кечириңиз, бирок мен эч нерсени түшүнбөй жатам. Түбөлүк Аллага даңктар болсун, сиз аман-эсенсиз, мага айткандарыңызды салгылашуудан кийин өзүңүз ишке ашырасыз, иншалла...

Шахтын ачуусу келди:

- Сөзүмдү бөлбө. Мени ук, менин сөздөрүм эсиңде түбөлүккө сакталып калсын. Убакыт калган жок. Бүгүнкү салгылашуу

дээрлик аягына келип калды. Ооба, ооба, бул салгылашуу аяктады. Шахи-Мардан өзүнүн жүзүн менден бурду. Анын алдында чоң күнөө кылган окшойм. Ошондой... Убакытыбыз аз, халатыңды чеч.

Менин үстүмдө эски халат бар болчу, халаттын астында шахтын кийиминен айырмаланбаган кийимим бар эле. Мен үстүмдөгү халаты чечтим.

- Мм... - Шах мени дагы бир жолу жакшылап карады.

- Менин өзүм болуп калдың. Оюнду баштоого даярсыңбы? Даяр экениңди көрүп турам. Бүгүнкү салгылашуу аягына чыгайн деп калды. Эртең бүтүн өлкө сага таандык болот. Сүйлөбө. Мен сага сөзүмдү бөлбө деп айттым го, кул. Сөзүмдү бөлбө, шахым. Мен сага чоң бир мамлекетти өткөрүп берип жатам. Албетте жарадар болгон мамлекетти, бирок...анын кийинкиси сенин колуңда.

Ошондо мен чыдабай кетип, шах токтой калганда – дагы бир жолу анын сөзүн бөлүүгө батындым.

- Биз кимди алдап жатабыз, менин шахым?

- Биз эч кимди алдаган жокпуз. Элдин көбү адамдын ички же жашыруун маңызына эч кандай маани беришпейт, аларга сырткы маңыз гана маанилүү. Ушул чындыкты эсиңден чыгарба.

- Мен... мен коркуп жатам.

- Коркпо, эч кимден коркпо. Чыныгы коркунуч пайда болгондо коркконго да үлгүрбөй каласың, сенин өмүрүң белгиленген убакытта жана саатта өчөт, эмнеден коркосуң?

Чатырдын сыртында айласы кеткен кароолчулардын кыйкырыктары кайрадан угула баштады. Алардын бири чатырдын жанына жакындап келип, мындай деди:

- Менин шахым, шашылыңыз, биздин жоокерлер душманды зорго кармап турушат, баары сизди күтүп жатышат, чыгыңыз, баа жетпеген өмүрүңүздү куткарыңыз, качууга убакыт келди...

- Келе жатам, Алла үчүн бир аз чыдай тургула... - деп кароолчуга айткан соң шах кайрадан мага кайрылды:

- Көрдүңбү, өлкөнү сактай албадым, өлкөмдү жамандыктан сактап кала албадым. Мен эми жоголушум керек. Мунун

себебин сураба. Сага бул тууралуу бир гана нерсени айта алам, мен жогорудан үн уктум. Ал үн мага кайрылды: «Бул жердегилердин баары сени жакшы көргөн жандар», - деди ал. Ал үн Шахи-Мардандын үнү болчу. «Сен эмне үчүн мага жерде жардам бербедиң?» - деп таарынган үнүм менен ага суроо бердим. «Акылсыз, сен турган жердин эмнеси жакшы? Сен өзүңдүн жердеги бардык иштериңди бүтүрдүң го. Кел эми бул жакка, кел. Сени бул жерде баары күтүп жатышат. Бул жердегилердин баары сени жакшы көргөн жандар...» - деди ал үн. Ошондуктан мен бул жерде көпкө тура албайм. Сен да мени унут. Азыр эми оюмдагы нерсени Алланын жардамы менен жүзөгө ашырам – салгылашуунун чок ортосуна атырылам, иншалла, - менден из да калбайт. Кылыч көтөрүлүп, баш ийинден... Чочулаба, денемди эч ким таппайт, эч ким тааныбайт.

- Леле, Лелечи? – деп мен сени акыркы үмүт кылып сурадым.

- Леле өлдү, Леле жоголду, баатырларча, даңк менен өлдү ал, анын орду бейиште, иншалла.

Шахтын, тактап айтканда, Хыззырдын аңгемесин демин чыгарбай угуп жаткан Леле ушул жерден чыдамын жоготуп, көздөрүнөн жаш агызды:

- Жок, шахым, жанымдын чырагы, жок, менин кемтиксиз устатым, мен өлгөн жокмун, акмак Леле даңк менен өлгөн жок, ылайыксыз, берекесиз Леле. Оо Алла, мени өлтүр, жер үстүндөгү убаракерчиликтен куткар, оо Алла, сенин ырайымыңа кайрылып, жалынам, өлтүр мени. Леленин онтогонуна көңүл бурбастан Хыззыр өз аңгемесин улантып жатты.

- Леле өлдү, - деди шах. Эми менин алмаштырылганымды эч ким биле албайт, ошондуктан коркпостон эл алдына чыга бер. Бул жерден тезирээк кет, тоолорго чаптыр, сенин кызматкерлериң сени күтүп жатышат. Менин мындан башка айта турган сөзүм жок, сен баарын менден кем эмес билесиң. Жөнө...

Сырттагы ызы-чуулар менен кыйкырыктар мурдагыдан да күчөдү. Осмон замбиректеринин октору дээрлик чатырдын жанында жарылып жатты. Замбиректердин өтө коркунучтуу

үндөрү кулакты тундуруп жатты. Акыры тозоктун отундай болгон октор чатырды күйгүзүп жибере жаздаганда, шах мени акыркы жолу карап, жылмайуусу менен сооротуп, дем берди, анан анын бети коркунучтуу болуп өзгөрдү. Шах чатырдын аркы дубалына барып, кичинекей бир тактайды жылдырып, ачылган караңгы тешикке кирип, менин көзүмдөн түбөлүк жоголду.

Ошол замат чатырга кароолбашы кирип келип, мени кучагына алып, эшикке алып чыкты. Эшикке чыкканда көнбөгөндүктөн көздөрүм көрбөй кала жаздады, мен аларды күндүн катуу нурунан сактоо үчүн колдорум менен жаптым. Бир аз күткөн соң башымды ылдый түшүрүп, колдорумду көздөрүмдөн алдым. Ээр токулуп, даяр турган аттар такаларын такылдатып жатышты. Биз аттарга минип, алдыга карай чаап жөнөдук. Ошол учурда менин бардык коркуу жана күмөн саноо сезимдерим жоголуп, өзүмдү чыныгы шахтай сездим, мен – шахмын жана дайыма шах болгом деген ойго баттым. Анан эки жагымды карап, толкунданып жаткан жүзбашыга кайрылдым:

- Мухаммед Хан Устажлы каякта? Дев Султан Румлу каякта? Сурнайчылар менен барабанчылар каякта? Аларга айт, сурнай тартып, аскерди чабуулга чакырышсын...

- Шахым, чабуул жасоого кеч болуп калды, азыр чабуул жасоонун убакыты эмес, - деп кароолбашы жалдырагансып колдорун көкүрөгүнө койду. – Жаныбызды сактап калышыбыз керек, бийлөөчүм, шашылалы. Баары артка чегиништи, биз гана калдык. Бир аздан кийин кеч болуп калат, сиздин курмандыгыңыз болоюн...

Кароолбашы мени угууну токтотуп, өзүнүн жана менин атымды камчы менен чапты, аттар алдыга атырыла жөнөштү, биздин артыбыздан кароолчулар чаап келе жатышты, алар – он-беш кишидей бар эле.

Хыззыр өзүнүн бетине түшкөн терди аарчып, ордунан турду, анан ушуга чейин өзү отурган тактынын астын карады, - сыртынан ал абдан тынч абалда экени көрүнүп турду – анан Леленин жанына келип сүйлөдү:

- Леле, валла жана билла, биздин мүршиди-камилибиздин эстелиги менен ант берем, сага айткандарымдын баары чындык. Менде бир тамчы да күнөө жок. Анын ыйык анты менен ант берем...

Леле кандай турган болсо ошол бойдон турду. Үн да чыгарбады.

- Леле... - Хыззыр кайрадан Лелеге этияттык менен кайрылды. – Мени угуп жатасыңбы? Дагы бир жолу айтам, биздин шахыбыздын аты менен ант берем...

Леленин көкүрөгүнөн созолонгон онтоо чыкты:

- Биздин шахыбыздын аты урсун сени, кул. Он жыл. Мен бул жек көрүндү жашоодон да көбүрөөк жакшы көргөн шахым узак он жыл бою жок, мен туткунда жүргөндө шахыма болгон сагынычым, аны, жанымдын чырагын кайра көрүүгө болгон катуу каалоом гана аман калуума жардам берди. Он жыл бою сен... Шах экенсиң да демек... О Алла, бул акмакты айылдан хан сарайына алып келе жатканымда эле эмне үчүн мени күйгүзүп жибербедиң?! Сени мен жасагам. Шахмын дечи! Ишене албай турам, сен чын эле шахсыңбы?! Сен мурда эле өлүшүң керек болчу... Сен... Леле сөзүн аягына чыгарбастан өзүнүн ылдам кыймылы менен белиндеги илгичинен кичине канжарды сууруп алып, Хыззырдын жүрөгүнө сабына чейин киргизе сайды.

- Өл, акмак айбан. Акыңды ал. Күнөөм жок дейсиңби?! Анда билгин – мен сенин эң чоң күнөөңмүн. – Леленин көздөрү оттой жанып жатты.

Хыззыр чайпала баштаганы менен дагы бир аз убакыт бою бутунда турду. Терең дем алып, көкүрөгүн колу менен басты, анан акырындан отура баштады, анын акыркы жана аягына чыга элек ою мындай эле: «Тажлы ханум туура айткан экен, мен...»

Анан килемге кулап, ошол бойдон катып, жан берди.

Леле акындын кулаган денесин бир азга чейин жийиркенип карап турду, анан кагынып алып, бөлмөнү жакшылап карады. Убакытты кетирбестен жана эч нерседен чочубастан ал тактынын оң тарабындагы дубалды жаап турган килемдин

жанына келип, аны колунун бир кыймылы менен карнизден суурду. Анан дубалды карап, ал жерден өзүнө гана белгилүү болгон кичинекей бир уркуяп турган жерди көздөрү менен издеп табып, аны бардык күчү менен басты. Дубал акырындык менен аны карай жыла баштады, Леле четке чыгып, акырын тыңшады – эшиктин ары жагы дагы деле жымжырт экен. Дубал акыры токтоду, андан соң өзүнүн огу боюнча акырын бурулуп, Лелеге жашыруун эшикти ачты. Леле тепкичтин баскычтарын буттары менен сыйпалап таап, алардын үстүнө кадам шилтөөдөн мурун дубалдын ички жагынан кичинекей бир кармагычты издеп табып, аны жылдырды. Анан дубал кайрадан мурунку ордуна карай жылганына көзү жеткен соң, тешип салынган караңгы жолго жылт коюп кирип кетти. Дубал кайрадан өз ордуна келди. Бөлмөдө Леленин изи да калбады, Леле жоголду, диванхана шордуу Хыззырдын канга бойолгон өлүк денесин эске албаганда такыр бош калды.

* * *

Вазир эшикти бир аз ачып, адегенде этияттык менен карады, анын ичин көргөндө эшикти кайрадан тез жаба койду. Бир аз эсин жыйып алган соң эшикти чочубастан ачып, ичине атырылып кирип, жерде жаткан шахтын денесине жабыша калды.

- Менин шахым, менин шахым, сага ким кол көтөрүүгө батынды... сага эмне болду, мүршиди-камиль?! – деп кыйкырды ал.

Анан шахтын денесин оодарып, анын көкүрөгүнө сабына чейин матырылган жана канга бойолгон кичинекей канжарды көрдү. Муну көрүп, вазирдин көздөрү чарасынан чыгып кете жаздады, ал эч нерсе дебестен, унчукпай калды. Анан дубалдын төрт бурчун жакшылап карады. Жерге сууруп ыргытылган килемдин жанына келип, анын жанында бир аз турду, бош дубалды көпкө чейин карады, аны колдору менен да кармап көрөйүн деп, бирок кайра оюн өзгөртүп, эшиктин жанына келип, жүзбашы Рахимды чакырды.

- Кир, бул жерде эмне болгонун карачы. Биз шахыбыздан айрылдык... - деп вазир кайгылуу үнү менен айтты.

Жүзбашы Рахим өзүнүн титирей баштаган буттары менен тактынын жанына келип, шахтын өлүк денесин көрүп, эсин жоготуп койо жаздады. Анан бир деме деп өзүнчө кобурап, өлүк дененин алдында тизелерин бүгүп, ошол бойдон катып калды. Вазир «бисмиллахи рахмани-рахим» деп тынымсыз кайталап, титиреген бармактары менен теспесин тартып, чоң бөлмөдө ары-бери басып, эми эмне кылуу керек деген суроого жооп издеп жатты.

- Бул жакка башка адам кирбеди беле? – деп вазир жүзбашы Рахимдин алдында токтоп, андан дагы сурады: - Мен сага эч кимди киргизбе деп айтпадым беле! Бул жерге ким кирди?!

- Бул жакка? – деп жүзбашы Рахим бир аз өзүнө келди, бирок тилин зорго кыймылдатып сүйлөдү. – Мен эч кимди киргизген эмесмин. Бирок... Шах өзү жалгыз эмес болчу го...сен өзүң...

- Бисмиллахи-рахмани-рахим... - Вазир кайрадан ары-бери басып, өзүнүн дуба сөздөрүн дээрлик кыйкырып айтып жатты.

- Шахтын жанында дагы бир адам бар эле го...бирөө бар эле...Гусейн-бек Леле...ооба, Гусейн-бек Леле бар болчу. Ал шах менен чогуу болчу. Ал кайда кетти? – деп жүзбашы сөзүн улап, эки жакты карай баштады.

- Эмне болуп жатасың, келесоо? Же коркконундан акылыңдан адаштыңбы? Бул жерде экөөбүздөн башка бирөө барбы, келесоо?

Бисмиллахи-рахмани-рахим (араб.) – Мээримдүү жана ырайымдуу Алланын ысымы менен.

Бул бөлмөнүн бир эле эшиги бар, терезе болсо темир тор менен бекитилген...Сен айткан ал...сен ким дедиң? Гусейн-бек Леле?! Ошондой адам болгон өз мезгилинде, шахыбыздын жакшы көргөн адамы болчу... кадырлуу адам эле. Сен Чалдыран жөнүндө уктуң беле? Леле мына ошол Чалдыран согушунда каза болгон, шейит болуп кеткен. Шах ыраматылык Лелеге толук ишенчү. Лелени баары анын эрдиги үчүн сыйлашчу. Сен аны эмне себептен эстей калдың?! Сенин өңүң жакпай турат мага...

Жүзбашы өзүн толук жоготуп, эмне деп айтууну билбей калды. Вазир эмне деп жатат, эмненин четин чыгарып жатат?! Эмне болсо ошо болсун, баары Алланын колунда, - деп ойлоп жүзбашы Рахим, ордуна туруп, вазирге мындай деди:

- Валла, билла, мен эч нерсени билбейм. Эмне деп ойлоону да билбейм. Алла менен ант берем, вазир, мага ишен, чындыкты айтып жатам. Ооба, бул бөлмөдө бир нерсе болуп жаткан, мага үндөр угулган, анан кандайдыр бир уу-дуу чыккан, мен эч нерсени түшүнө албадым, ошондуктан сага да кайрылган эмесмин. Коркунучтуу үндөр чыгып жаткан. Алардын бири менин атамдын үнүнө окшош болчу. Ал дүрбөлөңгө түшүп: менин шахым, менин шахым, оң катар... Ал так менин атамдын добушу болчу. Балким...балким мага жөн эле ошондой угулуп кеткендир? Менин атам Чалдыран согушунда өлгөн. Туу көтөргүч болгон...Туу көтөргүчтүн оң катарга кандай тиешеси бар?..

Вазир ойго батып кеткендиктен жүзбашыны эчактан бери эле укпай жаткан. Акыры жүзбашынын дагы деле титиреп жатканын көрүп, айтты:

- Жетишет, тынчтан. Маркумдун жанында узак убакыт турууга болбойт, кет бул жерден. Тура тур, мындай кылалы: сен азыр барып, баарын диванхананын короосуна чогулт. Бирок ага чейин терезени ачып кой.

Терезе катуу бекитилип, сыртынан темир тор менен капталган болчу.

- Сындыр, Шахи-Мардандын атынан талкала аны!

Жүзбашы Рахим корккондугунан темир торду ушунчалык катуу тартып, аны түбү менен сууруп алды, анан аны четке ыргытып, терезенин жапкычын ачты. Вазир ачылган терезеден башын чыгарып, жүзбашыга буйрук берди:

- Сен создуктурбастан баарын терезенин алдына чогулт, кайгылуу кабарды аларга өзүм айтам. Жөнө. Жок, тура тур, бул жерге кел.

Вазир жүзбашыны өлүк дененин жанына ээрчитип келип, Хыззырдын көкүрөгүндөгү канжарды бир тартып сууруп чыкты, анан анын канын килемге аарчып, «муну алып, бекитип

кой, бир да жан көрбөсүн», - деп буйруду. Анан өлүк денени тартипке келтире баштады.

- Өз ишиңди кыл, - деп ал же өзүнө же жүзбашы Рахимге айтты. - Шахты баары оорудан каза болду деп билиши керек. Анткени эч кимге шахка кол көтөрүүгө уруксат берилген эмес, шахты өлтүрүү мүмкүн эмес. Мүмкүн эмес. Айыкпас дарты бар болчу, Алла аны өзүнө алып кетти. Бул жерде эч ким болгон эмес, бул жерге бизден бөлөк эч ким кирген эмес. Түшүндүңбү жигит?! Эч ким...Эч качан...Эми барып буйругумду аткар. Баарын ушул терезенин алдына чогулт. Уктуңбу, баары чогулсун. Шейхтер, мүриддер, кароолчулар жана дервиштер¹ – кыскасы баары чогулсун. Кечиктирбе, жөнө...

Ушуга чейин муздай катып калган Жүзбашы Рахим азыр эми эрип, ыйлап, көз жашын агызган бойдон бөлмөдөн чыгып кетти. Вазир аны айыптаган көз карашы менен карады. Өлүк денедеге жараатты мүмкүн болушунча жашырып, жабып, аны килемдин үстүнө жол-жосунга ылайык кылып жаткырды. Аны дагы бир жолу жакшылап карап, анан шыбырады: «Алла тынчтык берсин. Бисмиллахи-рахмани-рахим» - деп, чечкиндүү түрдө терезенин жанына барды. Короодон толкундаган үндөр менен ыйлар угула баштады. Сарай кызматкерлери жүзбашы Рахимди тегеректеп курчап алышыптыр. Диванхананын короосу заматта эле элге толуп калды. «...Менин пирим... менин мүршиди-камилим...сиздин курмандыгыңыз болоюн... пай-пай-пай... сизге эмне болду?..» - деген кыйкырыктар жана өкүрүктөр акырындап отуруп күчөп, асманга көтөрүлүп жатты. Вазир бир азга чейин элдердин үндөрүн тыңшап турду, анан «Йа, Алла!» - деп шыбырап айтып, терезеден белине чейин башын чыгарды. Вазир колун көтөргөндө уу-дуулар жана кыйкырыктар дароо токтоду, бышактап ыйлагандардын гана үндөрү бир аз угулуп жатты.

Вазир сөзүн катуу жана сүрдүү үнү менен баштады. Ал сүйлөп жаткан учурда ыйлагандардын үндөрү асманга көтөрүлүп, кайрадан үзүлүп токтоп жатты.

---

¹Шейх – жогорку руханий наам; мүрид – шейхтин шакирти; дервиш – тиги же бул диний уюмдун жер кезип жүргөн жактоочусу.

- Жамаат! Биздин калканчыгыбыз кулады... Биздин тагдырыбызга боздоп ыйлоо жана улуу кайгы жазылыптыр, биз шордуулардын башыбызга чоң бакытсыздык конду... Аза күтүүнү жарыялайм! Бүтүн өлкө аза күтсүн! Биздин жандарыбыздын чырагы, кемтиксиз устатыбыз, ниеттерибиздин жана убадаларыбыздын булагы, улуу падыша шах Ысмайыл ибн Гейдар ибн Жунейд Сефеви, бүгүн, хижранын¹ 930-жылындагы ражаб айынын 27-чи күнүндө бизди жана бул жалган дүйнөнү күтүүсүздөн жана мүрт таштап, Шахи-Мардандын жогорку колдоосу менен бейишке чыкты. Анын жасаган иштери түбөлүк жашайт. Анын өзүнө болсо Алланын чексиз ырайымын каалайлы, анткени Ал өзү гана кечире алат жана өзү гана тынчтык бере алат...

Вазир өз сөзүн бүтүргөндө анын көкүрөгүнөн кайгылуу онтоо чыгып, көздөрүнөн болсо анын бети менен сакалына мөндүрдөй болуп жаш агып, мунун баары боздоп ыйлоо менен аяктады.

Чогулгандардын ыйы вазирдин ыйын коштоп, диванхананын короосун жалаң ыйга толтурду. Адамдардын көбү чыдагыс кайгыдан эстерин жоготуп, жерге жыгылып жатышты, көп кишилер аларды баскан кайгынын тереңдигин өздөрүнүн кайгылуу жана үмүтсүз кыйкырыктары менен билдирип, көкүрөктөрүн койгулап жатышты. Шаардыктардын баары ушул жерде чогулушту. Хан сарайынын короосунда болсо ийне койгонго да бош жер калбады. Адамдар биринин үстүнө бири чыгып жатты. Кара, жашыл жана кызыл кездемеден жасалган туулар, кызылбаштык чалмалар жана баш кийимдер абага учуп жатты, чогулгандардын толкундануусу, кайгысы жана ызасы ар бир мүнөт сайын күчөп жатты. «Менин пирим, сиз каякка кеттиңиз, биздин урматтуу шахыбыз, бизди жетим кылып таштабаңыз, кайра кайрылып келиңиз, сиздин курмандыгыңыз болоюн, биздин мүршиди-камилибиз...» - деп кыйкырып жатышты чогулгандар.

Шах Ысмайыл жөнүндө баяндаган текст ушундай кайгылуу жерден үзүлөт. Чынында бул аңгеме ушуну менен бүтөт

---

¹Хижра (араб.) – жыл саноонун мусулмандык варианты. Мухаммед пайгамбардын Меккадан Мединага көчүп барган хижра мезгилинен башталат.

же бүттү деп эсептелинет. Жогоруда баяндалган аңгеме чынында эле болгон жана белгисиз бир автордун апыртмасы эмес деп эч ким жана эч качан ишенимдүү түрдө айта албайт. Ал болгон эмес деп да эч ким жана эч качан айта албайт... Чалдырандагы салгылашууда каза болгон шах Ысмайыл менен Чалдырандан кийинки он жылдыкта башкарган Ысмайыл шахтын ортосунда чоң айырма бар. Бул айырма Ысмайыл шахтын өзү менен ага окшош Хыззырдын ортосундагы кадимки адамдык айырмачылыкта гана жатат. Жеке өзүмдү айта турган болсом, мен «Толук эмес Кол жазманын» вариантына же тактап айтканда, чындыгына ишенгим келет. Ал эч болбогондо кандайдыр бир параллелдик дүйнөдө болгон окуяларды кызыктуу түрдө баяндайт. Бирок биздин дүйнөдөгү окуялар деле алар кол жазмада кандай баяндалса дал ошондой болгон эмес деп ким ишенимдүү түрдө айта алат?

Кеч кирди. Мен жарыкты тамыздым. Менимче, институттун имаратында менден башка эч ким жок эле. Канчалык аракет кылсам да өзүмдү кол жазманы окууну улантууга мажбурлай албадым. Анын саргайган барактарын көпкө чейин карап отурдум, анан ордумдан туруп, жарыкты өчүрүп, бөлмөнү кулпулап бекитип, институттун имаратынан чыгып кеттим.

* * *

Арруз Годжа өзүнүн адамдарын ээрчитип, өз жолуна түшүп жөнөдү, хан сарайынын короосу заматта бошоп калды. Гылбаш менен Газзан чоң кара жыгачтын алдына жайгашышты. Мен да алардын жанына барып отурдум. Газзан айтты:

- Көрдүңбү, Гылбаш, Арруз Байандур-ханга таарынды. Сен буга күбө бол, Горгуд.

- Таарынды, - деп Гылбаш анын сөздөрүн ырастады, - бирок Арруз Годжа ханыбызга эмес, өзүнө таарынды, ушуну биллип алгыла.

- Туура айтылды, ал өзүнө гана таарынышы керек. - деп Аррузду жамандоо ырахатынан Газзан өзүн тыйа албады. -

Анын текебердиги чексиз, асман менен жердин ортосуна да батпайт. Көрсө биз ага баарыбыз милдеттүү экенбиз. Бирок анын кичинекей отунан чыгып жаткан түтүн көздү аябай ачыштырып жатат, анын иши муну менен эле бүтүп калбайт. Кандай дейсиң, Гылбаш?

- Көрөбүз. Текебердүү адам Теңирге жакпайт, - деп Гылбаш жооп берди Газзанга, - демек бизге да жакпайт.

(Мага бул сөз абдан жакты! Гылбаш абдан келиштирип айтты: «Текебердүү киши Теңирге жакпайт, демек бизге да жакпайт». Гылбаш өзү чынында аз сүйлөгөн киши, бирок анын ар бир сөзү өзүнө терең маанини камтыйт.)

- Мен ханга барып, дагы кандай буйрук болорун билип келейин, ал эми силер, атактуу бектер, мени ушул жерде күтүп тургула. – деп Гылбаш ордунан туруп, тез басып кетти.

Биз Газзан экөөбүз маңдаш токунуп, чоң кара жыгачтын астында төшөлгөн паластын үстүнө отурдук.

Анан жаныбызда жерден чыга калгансып эки нөкөр пайда болду.

- Буйрук бериңиздер, эмне каалайсыздар? – деп сурашты алар.

- Курсагың ачпадыбы, Горгуд? – деп Газзан мага кайрылды.

- Жок, - деп жооп бердим мен.

- Менин да курсагым ток. Айран ичпейлиби? – деп Газзан мени кыйшайып карады.

- Ичсе ичели, - деп макул болдум.

Газзан нөкөрлөргө карады, алар бизге ийилип, анан чуркап кетишти.

Газзан мындай деди:

- Шершамсаддин катуу уктап жатат, алсырады, анткени бүтүн койду жеп салды. Эгер койду алтыга эмес төрт бөлүккө бөлүшкөндө жей алмак эмес, алты бөлүккө бөлүнгөн койду демейде жеп салат, бирок андан кийин абдан кыйналат. Азыр жашы да өтүп калбадыбы...

Анан Газзан сөзүн дароо башка жакка бурду:

- Хан чарчаса керек. Кандай деп ойлойсуң, ал кечинде биздин...ишти уланткысы келеби? – деп сурады.

- Билбейм, бардык нерсе болушу мүмкүн. Мен өзүм да чарчадым, алым калбады.

Газзан мени көздөрүн жүлжүйтүп карады:

- Горгуд, Теңирдин ысымы менен суранам, айтчы, Арруз мени Байандур-ханга катуу жамандадыбы же?...Менин көлөкөмө башынан аягына чейин так түшүрсө керек, ошондойбу?

- Көп сөз айтты. Көлөкөңө жан дили менен берилип так түшүрдү, - деп айттым.

- Ошону менин жүрөгүм сезип турган, мага асылганын койбойт ал. Мага так түшүрдүбү же менин көлөкөмө так түшүрдүбү, мен үчүн айырмасы жок. Эч нерсе эмес, Газзан мындан жаман жагдайлардан да жеңүүчү болуп чыгып жүргөн... Кандай деп ойлойсуң, Горгуд, хан сарайынын короосуна борбордук огуздардын кемпирлери менен аялдарын чогултсам кандай болот? Алар... Байандур-ханга... мени жакташсын. Балким ханыбызга жагып калаар...

- Жок, ханга мындай нерсе жакпайт. Сен өзүңдү кыйнаба, үмүтүңдү үзбө. Баары жайына келет, - деп айттым мен.

- Кандай деп ойлойсуң, Горгуд, - деп Газзан токтобой жатты, - Аррузга ханыбыз ишендиби?

- Аррузга хандын ишенгенин же ишенбегенин мен кайдан билмек элем? Байандур-хандын жашыруун ойлорун ким биле алмак эле?! Ал үчүн эң жок дегенде анын көздөрүнө кароо керек, ал эми мен, өзүң көргөндөй дайыма жазып отурдум. Мага хандын буттары гана көрүнүп жатты. Ошондой эле бармактарын кыймылдатып жатканын да көрүп жатым.

- Ал ачуусу келгенде ошентет. Билем, эгер ал унчукпай буттарынын бармактарын кыймылдатып жатса, демек бул бир гана нерсени билдирет: аябай ачууланган, - деп ойлонуп туруп жооп берди Газзан.

- Балким. Бул тууралуу сүйлөй бергендин кажети жок, баарын кудуреттүү Теңирге койбуз.

- Оомин!

Нөкөрлөр айран алып келишти. Биз аны ыракаттанып ичтик. Гылбаш демейдегидей болуп, күтүүсүз жерден пайда болду, абадан эле пайда болуп калгансыды. Бул жолу анын бизге карата эч кандай тапшырмасы деле жок экени анын өңүнөн көрүнүп турду. Гылбаш айтты:

- Хан силерге жакшылап эс алууну буйруду. Эртең эртеден баштап ишибизди улантабыз.

Биз терең дем алып, жеңилдеп калдык, жана тиги муну сүйлөшүп, көпкө чейин кара жыгачтын астында отурдук, атактуу бектердин Шершамсаддиндин ашказанынын күчтүүлүгү тууралуу талашып-тартышкандарын да эстедик.

- Урруз келбедиби? – деп Гылбаш Газзандан сурады.

- Ушул жерде болчу. Сен тандаган ат ага абдан жакты. Менин таятам ханга ыракат, ага узак-узак өмүр каалайм, - деди.

Кеч убактысы өтүп, түн башталды. Ай бизге билинбестен чоң кара жыгачтын чокусунда жанып турган тегеректе өз ордун ээледі. Жылдыздар көрүнбөдү, караңгы асман көк түстүү болуп жылтылдап турду.

- Горгуд, сенин гопузуң¹ кайда, ансыз келдиңби? – деп Газзан менден сурады.

- Ансыз эле келдим, бегим, ансыз келдим. Азыр музыкага ыңгайлуу убакыт эмес, аны өзүң билесиң.

- Ошондой дечи, бирок баары бир... мен деле жөн эле сурап койдум... Кандай деп ойлойсуңар, - деп Газзан эки жагын карады, - музыка да жок болсо, сөз да түгөнсө, анда уктап эс албайлыбы? Силерди билбейм, а мен чарчадым.

- Туура айтасың, - дедим мен, - кеч болуп калды. Укташ керек, атактуу бектер.

- Силер эс ала бергиле. – деп Гылбаш ашкананын жанында чогулуп турган кызматкерлер менен кулдарга айтты, - менин ишим абдан көп.

Биз ордубуздан туруп, бир-бирибизге «саламата бол» жана «кош аман бол» деген сөздөрдү айтып, ар бирибиз өз

---

¹Гопуз (түрк.) – эки кылдуу музыкалык аспап, анын катуу керилген кылдарын басканда алар аспаптын моюнуна жетпей ышкыруучу үндөрдү чыгарат.

бөлмөбүзгө тарадык. Мен төшөккө жатып, уктай баштадым, бирок бир аз убакыттан кийин менин уйкум жарадар болгон кушка окшоп менден кача баштады. Кээде ага кууп жетип жаттым, бирок ал менден кайра эле качып кетип жатты. Уктоодон үмүтүмдү үзүп, мен тынчсызданткан маселелерди ойлоно баштадым.

«Хан баарын угуп чыкты, өзүнө керектүү болгон бардык нерсени сурап билди, ал сурабай калган эч ким деле калган жок. Демек, эртең баары аяктайт. Эртең, эртең биз хандын чечимин угабыз. Бардык нерсени кармап туруучу, эң ырайымдуу Теңирим Огузду сактаса экен. Оомин». Ушул ойлор менен мен уйкунун күүгүмүнө кирип, бирок жакшылап уктай албадым: короздордун кыйкырыгы жаңы күндүн башталганын жарыялап жатты. Күн чыгып калган. Мен төшөгүмдөн тез туруп, кийинип, Гылбашты күтө баштадым, анткени ал биринчи мага келерин билгем.

Ошондой эле болду, бир аздан кийин Гылбаш келди, ал экөөбүз чоң кара жыгачтын алдына бардык. Бүгүн эртеден баштап эле эшиктин баарын туман каптаптыр, ал тоолордон келип, Гүнортажды бозомук кылып жапты. Газылыг тоосунун суук абасы хан сарайын желдетип жатты. Газзан көзүмө көрүнгөн жок, аны Гылбаштан сураганга батынбадым. Нөкөрлөр шашылып дасторкон жайышты, а биз болсо ары-бери тамактана койдук. Анан Гылбаш «убакыт келди» дегенде биз ордубуздан туруп, короого жөнөдүк.

Байандур-хан таң атпай туруп, бизди тактысы жайгашкан чоң бөлмөдө эчак эле күтүп отуруптур. Биз ага сылык салам бердик, ал да бизге сылык жооп берди, анан биз өзүбүздүн көнгөн орундарыбызга отурдук. Мен жазуу шаймандарымды алдыма коюп, жазууга даярдандым. Байандур-хан менин шаймандарыма карады:

- Горгуд, уулум, ушунча күн бою жаза берип чарчасаң керек. Калемич менен кагаздарыңды четке кой, жазуусуз эле жөн гана сүйлөшөбүз.

Мен адегенде этияттандым, бирок Байандур-хандын үнү эч кандай ачууланууну же жемелөөнү билдирбегендиктен,

кайра тынчтандым. Калем менен кагаздарды четке коюп, мен угууга даяр турдум. Бул жолу Байандур-хан биринчи Гылбашка кайрылды:

- Сен, Гылбаш, өз ишиңди кыл, бизди жалгыз калтыр. Мен Горгуд менен бетме-бет сүйлөшүшүм керек. Газзанды эскертип кой, даяр турсун: Мен Горгуд менен сүйлөшүп бүткөн соң анын кезеги келет. Шершамсадин кандай абалда экенин да билип койчу, ал жамандын жаман уулу тирүү бекен же дүйнөдөн кайттыбы?

Шершамсадинди эстегенде Байандур-хандын эриндери жылмайа түштү, анткени ал кечээги күнкү талаш-тартыш тууралуу уккан болчу.

- Горгуд, уулум, менин жаныма отур, - деди Байандур-хан Гылбаш чыгып кеткенден кийин.

Мен ал айткандай кылдым. Байандур-хан мени көпкө чейин карап отуруп, анан сурады:

- Кандай деп ойлойсуң, Горгуд, уулум, жанагы... тыңчы жөнүндө анык маалымат айтып бере ала турган бирөө калдыбы? Калдыбы же жокпу? Жооп бер.

- Эч ким калбады, ханым. Бул ишке тиешеси барлардын баары сурамжыланып бүттү, - деп мен башымды жерге салып, акырын үнүм менен жооп бердим.

- Жок, Горгуд, сенин жообуң туура эмес. Дагы бир адам калды.

- Ким ал, улуу урматтуу Байандур-хан? – деп сурадым мен, жана Байандур-хандын жообун угуп, катып калдым, анткени ал:

- Сен. Жалгыз сен калдың, Горгуд, уулум, туурабы?

Мен унчукпай отурдум, көздөрүмдү көтөрүүгө да батына албадым, көкүрөгүмдө жүрөгүм жарылайн деп жатты, жонумду муздак тер басып, бир аздан кийин бүт денем суу болду.

Бирок Байандур-хандын үнүндө дагы деле эч кандай ачуу байкалган жок. Бир маалда ал колдорун чабып, катуу күлүп жиберди:

- Курсактуу Фатима бул жамандарды жакшы алдаптырбы! – деп айтты ал күлүп бүткөн соң.

Мен чачымдын тамырларына чейин кызарып кеттим, жер астына түшүп кетүүгө даяр элем, Байандур-хандын күмөндөрү эрте мененки туманга окшоп тез пайда болуп, кайрадан тез эле жоголуп кетсе болду эле.

- Горгуд, уулум, мына эми сенин кезегиң да келди. Жан дилден сүйлөшөлү. Кандай дейсиң? – деп хан өзүнүн күлкүсүн зорго токтотуп, анан өзүнүн курч көздөрүн жүлжүйтүп мени карады.

- Ооба, улуу урматтуу ханым, - деп мен убакытты бош кетирбестен, хандын сунушун кабыл кылдым, - туура айтасыз, эми менин кезегим келди. Менин ханымды кызыктырган бардык нерсени айтып берүүгө даярмын. Мындан шек санабаңыз.

- Горгуд, Курсактуу Фатиманы сен үйрөтүп жөнөттүң беле? – деп Байандур-хан менден сурады.

- Ооба, улуу урматтуу ханым, ага мен үйрөткөм, - деп жооп бердим.

- Эмне үчүн андай кылганыңды түшүндүрүп берчи. Же сенин Курсактуу Фатима менен байланышың бар беле?

- Бар болчу, ханым, мен да бир кездерде туура жолдон тайып, айланып өтүүчү жолдор менен анын үйүнө барчумун. Шордууга боорум ачыды, мени асмандагы Теңирим жана жердеги сиз кечириңиз, ханым, иншалла.

- Ошондой де...Жообуң мага жакты. Баарын болгондой айттың, туура жолдон тайыбапсың, - деп Байандур-хан мени жакшылап карап жатып канааттанган үнү менен айтты.

Анан бир аз унчукпай туруп, кайрадан суроо берди:

- Сен мага тергөө ишине абдан жакшы жардам бердиң, билесиңби ушуну? Бул иш тууралуу ойлоруңду бөлүш. Сенин оюң боюнча мен бул тергөө ишин эмне максат менен баштадым?

Мен бир азга ойлонуп калдым. Байандур-хан мени шаштырган жок, сабырдуулук менен күтүп жатты. Анан мен терең дем алып, мындай деп жооп бердим:

- Улуу урматтуу ханым тыңчынын шеригин аныктоону жана бүтүн Огузга сабак көргөзүү үчүн аны катуу жазалоону каалаган.

- Чын элеби? – Байандур-хан мени сырдуу жылмайып карады. – Ушундай деп ойлойсуңбу?
- Ооба, ханым, ушундай деп ойлойм.
- Горгуд, уулум, - деди Байандур-хан, - мен муну тергөө баштала электе эле билгем, сен ошону сезбединби?

(Менин божомолдорум албетте туура чыкты. Хан тергөө жүргүзгөн жок, ал бизди сынады. Анын чыныгы максаты жалгыз өзүнө гана белгилүү.)

- Сенин оюң туура, Горгуд. Мага баары мурдатан эле белгилүү болчу. – Байандур-хан дагы бир жолу менин оюмдагыны окуду. – Менин чыныгы максатымдын тыңчыга эч кандай тиешеси жок, ушуну билгин. Менин чыныгы максатым, бир гана сага билдирип жатам, Огузду ичинен бузуп жаткан жамандын жаман уулун табуу. Мына ушул суроого жооп издеп жаттым мен, Горгуд, уулум. Мен өзүмдүн бул сурооомо жоопту таптым, ишенип кой.

Мен муну укканда дем алуудан да корктум. Бизди каптаган терең жымжырттыкты бузууну корктум.

- Кандай деп ойлойсуң, ал жамандын жаман уулу ким? – деп Байандур-хан мени дагы бир жолу сурады.

(Ал мени кайрадан сынап жатат. Биз экөөбүз тең билебиз...Эгер ушинтип эле жооп берсемчи: «Биз экөөбүз тең билебиз...» - деп, жок, болбойт. Арруздун атын атасамбы? Бул да болбойт. Кимди...кимдин атын атасам?! «Эч кимди, - деген Жарык-таштын кеңешин уктым ичимден, - аттарды атаба. Хан баарын чечип койгон. Ал сенден жоопту күткөн жок. Ал өзү менен өзү сүйлөшүп жатат. Сен кийгилиште». Жарык-таш мага акыл үйрөттү, ошондуктан мен унчукпастан, хандын суроосуна жооп берген жокмун.)

- Өзүң ойлоп көрчү, Горгуд, уулум. Кимди сурасам да, баары Аррузду көрсөтүп жатышат. Мага Арруз жакпай турат. Эмне үчүн аны жактырбай жатканымды билесиңби? Мунун

себептери көп. Бирок сен өзүң күбө болдуң: Бир гана Арруз Курсактуу Фатима менен болгон мамилесин талкуулоодон баш тартты.

- Так ошондой болду, ханым, - деп айттым мен.

- Ооба, дал ошондой болду. Ал эми Газзан жөнүндө эмне деп ойлойсуң? – деп Байандур-хан менден сурап, анан унчукпай менин жообумду күттү.

Мен шашкалактап кеттим:

- Газзан? Газзан борбордук огуздардын тиреги жана үмүтү, Байандур-хан.

- Ооба, туура айтасың, бирок Огуздун бүтүн денесин ичинен кемирип жаткан айбан дал ушул Газзан. Таң калып жатасыңбы? Таң калып жатканыңды көрүп турам. Анда мени жакшылап ук. Сага баарын түшүндүрөм. Башка эч кимге айтпайм, бир гана сага айтам. Мен билем, менин сөздөрүмдүн сага пайдасы тие турган убакыт келет. Горгуд, уулум, ойлонуп көрчү: аңчылыкка жөнөгөндө өзүң менен кошо бүт ордону ээрчитүүнүн кажети барбы? Кажети бар болгон кезде да эмне үчүн үйдө калгандардын башчысы кылып өзүңдүн таекеңди дайындап кетүүгө болбосун? Аңчылыкка чыгарда Газзанга Арруз туура суроо берген: узак жана алыс жолго чыгып жатасың, өзүңдүн ордуңа кимди калтырасың? Газзан эмне кылды? Оозунда эне сүтү кургай элек өзүнүн уулун үйдө калгандарга башчы кылып дайындап, Аррузду кемсинтти. Ошол жоругу менен Аррузду өзүнө каршы коюп алды. Ошондойбу? Арруз Газзандан кийинки экинчи адам болууну каалайт. Бирок Газзан ага тоскоолдук кылат: андай болбойт, деп айтат ал, мен сени менен эсептешким келбейт деп айтат. Натыйжада эмне болду? Биздин жерлерге душман жоон тобу менен кирип келип, анын аркасынан чоң согуш келди. Анын бул жоругу ушуну менен бүттү. Андан кийин ал өзүнө чек арадагы жерде жүргөн Бекилди чакырат: сени улуу аңчылык жана той менен сыйлагым келет деп айтат. Ошол улуу аңчылыгы эмне менен аяктады? Газзан бул жолу эмне кылды? Бекилди аңчылыкка келгенине өкүнүүгө мажбур кылды. Атты атчандан жогору баалады. Бекилди өтө катуу таарынтты. Ошондойбу? Дал ошондой болду.

Анан эмне болду? Бекил тилеги катып үйүнө кайтууга мажбур болду, жана ыза болгондуктан Огуздан кетүүнү ойлоду, бизден көчүп кете жаздады, ага мындай кылууга жол беришкен жок, анын ордуна аңчылыкка жөнөтүштү, Бекил болсо жалгыз өзү гана токтото ала турган душманды кубандырып, дал ошол аңчылыкта бутун сындырып алды. Жыйынтыгы эмне болду? Кайрадан согуш! Мына ушунун баары Газзандын кылганы, Горгуд, Газзандын кылганы... Түшүндүңбү?!

Ал аз келгенсип, бул жамандын жаман уулу салтыбызды бузуп, тоноо майрамына чек аралык огуздарды чакырган жок. Себеби? Эгер билсең айтчы мага. Мен болсо эмне деп ойлоону да билбей жатам. Эч кандай олуттуу себеп деле жок. Бекларбек ушинтип каалаптыр! Ушундай нерсенин болуусу мүмкүнбү өзү? Мүмкүнбү? – сурап жатам сенден. Сенден сурап жатам, Горгуд! Мүмкүн эмес, уулум, мүмкүн эмес. Эч качан мүмкүн эмес.

Байандур-хан унчукпай калды, ал оор дем алып жатты. Анын бети кыпкызыл боло түштү. Хан терезеге бурулуп, короодогу гүл аянттын карап, бир аз тынчтанды. Бир азга чейин ал ошол жымжырттыкты тыңшап турду, анан өз сөзүн улантты:

- Мен Газзандын башка жоруктарын али айткан жокмун. Энеси туткунда, аялы туткунда, уулу туткунда болгон кезде... Бул жамандын жаман уулу өзүнүн аялы менен уулунан баш тартып, энесин гана кайтарып берүүнү суранган. Анысы аскердик амал имиш...Мындай куулук менен кичинекей балдарды да алдай албайсың. Бекларбектин аскердик амалы ушундайбы? Бирок мен хан катары сага Огузду коргоосуз калтырып аңчылыкка кетүүгө уруксат бердим беле? Мен ага ушундай уруксат бердим беле? Сенден сурап жатам, Горгуд. Унчукпайсың. Мен ага уруксат берген эмесмин, ал менден өзү уруксат да сураган эмес, ушуну билип жүр.

Анан ал Бейректи да маңдайынан сыйпап, ансыз кадам да таштабайт экен. Аларды эмне мынча бекем байланыштырганын билбейм. Сен ал тууралуу айтып бербегенде деле мен анын кандай чымчык экенин билгем. Бурла Хатун менен өзүнүн оюнун баштаптыр. Сен акылдуу аялды жолуктурдуң

беле, Горгуд? Мен да жолуктурган эмесмин. Бир жашар кунажын буканы көргөндө шилекейи аккандай, Бурла Хатун да Басаттын атын укканда эле карышып калчу. Эми Басат үчүн Арруздан өч алууга ниеттенип жатат. Бирок Аррузду эмне үчүн күнөөлөп жатканын мен такыр түшүнбөйм, анткени Аррузга куда болуудан мен өзүм баш тартып койгом. Мейли, бул маанилүү эмес. Ошентип Бурла Хатун өзүнө Аррузду душман кылып тандаптыр. Муну Газзан да, Бейрек да түшүнбөйт. Акылы менен эмес, бизге белгисиз бир сезими менен аракет кылып жаткан аялды алар гана эмес, биз баарыбыз да түшүнбөйбүз. Газзан менен Бейрек өздөрүн баарынан акылдуубуз деп эсептешет. А Бейрекчи? Анын үйүндө ачыла элек розадай болгон аялы турат. Байбежандын кызы абдан сулуу. Анда эмне үчүн Бейрек ушундай сулуу аялын үйдө калтырып коюп, ар кандай той-кечелерде тентип жүрөт? Бул жамандын жаман уулу эми биздин акылсыз кызыбызды да азгыруудан кайра тартпайт. Мен Бейректин мындай аракети жөнүндө келесоо Шершамсаддинсиз деле билгем. Биздин милдетибиз – Огузду коопсуз кылуу. Арруз Огузга коркунуч туудуруп жатат. Бейрек болсо менин үйүмө коркунуч туудуруп жатат, муну билгин. Мен чоң эмгек жана күрөшүү менен жараткан Огуз, мен өзүмдүн ата-тегимдин укугу боюнча көтөрүп, ардактаган үйүм, борбордук жана чек аралык огуздардын, дегеле бүтүн Огуздун – кичинесинен чоңуна чейин! – аларды эң кымбаттуу нерсе катары кадырлоосуна татыктуу. Менин үйүмдү кадырлоо – биздин оор мезгилибизде аман калуунун негизги шарты. Эгер сен өзүңдү жана өзүңдүн үйүңдү сыйлабасаң, анда башкалардан кантип сый күтүүгө болсун?! Бейректин окуясын мага Байбурддун сөзү боюнча трабзондук Мелик айтып берди. Эч кандай үңкүр, эч кандай туткун жана эч кандай жокчулук такыр болгон эмес экен. Булардын баары кичинекей балдарга айтып бере турган жомок. Бейрек Байбурдда конок болуп жүрүптүр, болгондо да жагымдуу жана сыйлуу конок болуптур. Бул жамандын жаман уулу Байбурддун эркекке жанашпаган кызын азгырып бузуптур, ал байкуш кыз Бейрекке жан-дили менен берилип, ага куда түшүп келгендерден да баш

тартып: Менин сүйгөнүм – Бейрек, ал мени аял кылып алам деп сөз берген, - деп айта берет. Байкуш кыздын ата-энеси каза болуп, сөз берген күйөө баласын да күтө албады, а бул жамандын жаман уулу Огуз Биркөздүүгө каршылык көрсөтүп жаткан кезде, Огузга ал керек болуп жаткан кезде Байбурдка кетип калган... Бүгүн болбосо эртең Огуздун башына чоң жана түзөлбөс бир балакет түшөт, муну билгин. А биз эмне кылышыбыз керек? Бир деме кылууга убакыт келди. Чек аралык огуздар тиштерин көргөзө башташты. Арруз өзүнүн таарынычын жөн калтырбайт, Арруз ич ара согушка даярданып жатат. Анын үстүнө акыркы мезгилдерде Газылыг Годжа да бир демени жашырып жаткандай. Дузмурддан куткарылгандан кийин Аррузга көп каттай баштады, муну баары билет. Алар эмне жөнүндө сүйлөшүп жатышканын, эмнени даярдап жатышканын эч ким билбейт, мен да билбейм. Газылыг Годжа чек аралык огуздардан, ал Арруздун уруусунан. Бир мезгилде мен чек аралык огуздарга сый көрсөтүү үчүн аны вазир кылып дайындагам. Азыр эми ал Аррузга кызмат кылып жатат...

(Кудуреттүү Теңирге шүгүр, Аррузга Бейректин Байбурдка уурдалуусун уюштурууга кеңеш берген ким деп Байандур-хан сурабады. Арруз Бейректи дароо эле жактырган эмес, анын Биркөздүүгө каршы согушка катышуусун каалаган жок. Мына ушундай иштер...)

- Мына ушундай иштер, Горгуд. А сен болсо «тыңчы, тыңчы» деп кайталайсың, ал шордуу тыңчы кимди кызыктырмак эле?! Баары өзүбүздө. Бардык иш Газзанда жатат, Горгуд, уулум.

Байандур-хан сүйлөп бүткөн соң терең дем алып, көп убакытка чейин унчукпай турду. Мен жымжырттыкты бузууга батына албай, башымды түшүрүп, ойлонуп калдым. Мына ошентип биздин ханыбыздын чыныгы максаты да аныкталды. Огузда ким эмне менен дем алат? Огуздун катуу жарааты каерде? Эмне үчүн Огуздун бири-бири менен согушууга даяр болуп калган бардык урууларынын ортосундагы бай-

ланыш чачтан да жука болуп калды? Буга ким күнөөлүү? Байандур-хан курулай сөз сүйлөбөйт. Газзан күнөөлүү деп табылыптыр. Эх, Газзан, Газзан... Бул жерде эч нерсе кылууга мүмкүн эмес... Мен алсызын. Бардык үмүт хандын ырайым-дуулугунда, оо, Жарык-таш...

- Горгуд, уулум, мени жакшылап ук. Газзан – менин күйөө балам, ошондуктан мен анын кылган ишине жараша мамиле кыла албайм. Сен эмне дейсиң?

- Туура айтасыз, ханым. Эгер Газзанды жазаласаңыз, Огуз таптакыр кыйрайт. Согуш башталып, аягына чыкпайт...

- Туура. Анда эмне кылабыз? – деп сурады Байандур-хан. – Бизге согуш баштала элек туруп аяктап, анан ошол бойдон унутулуп калганы жакшы. Бизге башка бир күнөөкөр керек.

- Күнөөкөр бар, ханым, - дедим мен.

Байандур-хан мени көздөрүн жүлжүйтүп карады.

- Ооба, мыкты ханым. Эгер Арруз күнөөкөр болуп калса, маселебиз чечилеби?

- Горгуд, эгер күнөөкөр бар болсо, ал сөзсүз жазаланат. Бирок Аррузга эмне күнөө койо алабыз? Ага кандай күнөө койсоң да, өзүнүкүн далилдеп туруп алат. Анан өзүнүн айланасына чек аралык огуздарды чогултуп, өзүнүн акылсыз сөздөрү менен аларды бизге каршы тукурат. Ошентип дагы согуш башталат. Арруз кечирилгис күнөө кылуусу керек, ал али андай күнөө кыла элек да...

- Эгер кылсачы? – деп сурадым.

- Ал эмне кыла алмак эле? – деп Байандур-хандын көздөрү жалжылдай түштү. – Мага кылычын көтөрөбү?

- Менин ханым, эгер Арруз эч кимдин уруксатысыз бирөөнү өлтүрүп койсо...бир бекти өлтүрсө, ал жазаланабы?

- Жазаланат! – деп Байандур-хан ойлонбостон жооп берди. – Эгер сотсуз жана буйруксуз өлтүрсө, катуу жазаланат.

- Менин ханым, эгер Арруз жазаланса жана бүтүн Огуз андан баш тартса, борбордук жана чек аралык огуздардын ортосундагы согушту болтурбай койсо болобу?

- Болот! – Байандур-хан бул суроого да чечкиндүү жооп берди.

- Андай болсо Аррузга ошондой күнөөнү кылдыруу зарыл. Байандур-хан менин сөздөрүмдүн уландысын унчукпай күтүп турду. Мен уланттым:

- Ооба, мыкты ханым, бирөөнү курмандыкка чалуу керек. Өлүмгө дуушар кылынган ал шордуу Аррузга барып, аны Газзан менен жараштырууга аракет кылуусу керек.

- Анан? – деп Байандур-хан чынында эле кызыгып калды.

- Анан, менин ханым, Арруз күнөө кылат, аны...өлтүрөт. Андан кийин Аррузду бүтүн Огуз айыптап, жазалайт. Ошону менен баары бүтөт.

- Сен өзүңдүн айтканыңдын аткарылышына ишенесиңби? – Ким курмандык болорун аныктап койдуңбу?

Мен курмандыкка чалына турган адамдын атын эч ойлонбостон жана арсар болбостон акырын, угулар-угулбас кылып айттым.

Байандур-хан мени абдан ыкылас коюп карады. Мен анын көздөрүнүн түпсүз тереңдигинен келечекте курман боло турган адамдын ысымын көрө алдым, хан тыңчыга байланышкан окуядан алда качан мурда эле бул ысымды өзү үчүн белгилеп койгонун мен түшүндүм. «Хан баарын өзү уюштурган, ал баарын алдын ала эсептеп, тактык менен ишке ашырды, сен курман боло турган адамдын ысымын гана айтышың керек», - деген ой менин акылыма кирип, эсте тутулуп калды. Каяктан келди бул ой? Бул ой-сөздөрдү мага албетте Жарык-таш айтты, башка каяктан келмек эле...

- Биздин дүйнөдө баары убактылуу, Горгуд. Биз бул дүйнөгө келебиз, бирок ушул эле дүйнө бизди өлтүрөт. Жалган дүйнө, ажалдуу дүйнө...

Бул турмушта баары алдын ала белгиленген, ал баарын өзүнө алып, жер алдына катат, купуя купуяга камтылып, купуя менен жабылган... Сен бул ишти өзүң аягына чыгара аласыңбы? – деп Байандур-хан менден түз сурап, түз жоопту күттү.

- Дүйнөбүз карыды, Байандур-хан, - деп мен Жарык-таштан келип жаткан ойлорду айтып жаттым. – Бул дүйнөдө сырды сактоого болобу, билбейм, менин ханым. Бүтүн Огуздун сыр-

ларынын сактоочусу болгон мен эмнеге айландым?! Биз ниет кылган нерсе бардык сырдуу сырлардын сыры болуп калышы керек. Мен аны өзүмдүн жүрөгүмө көмүп койом, бирок биздин эскирген дүйнөбүз үчүн жооп бере албайм. Анткени бул дүйнө – киши сыяктуу: бүгүн ал бар, эртең жок болуп калат. Түбөлүккө жоголордон мурда биздин дүйнө өзүнүн сырларын кимге өткөрүп берет?

- Сенин сырларың дагы бир сырга көбөйдү, - деп айтты Байандур-хан. – Сени тынчсыздандырып жаткан дүйнө эскирген деле жок, Горгуд, уулум. Биздин дүйнөбүз жаш, абдан жаш...

- Туура айтасыз, ханым. Бирок... сизге каршы айтууга багынайсиз, биздин дүйнө сыноого боло турган жана болбой турган бардык нерселерди сынап көрүп бүттү, өрттүү согуштун кундактуу жааларын да ойлоп табышты, мындан ары ойлоп таба турган нерсе деле жок...

- Дүйнөбүз жаш, Горгуд, жаш бойдон кала берет. Адамдын өмүрүнүн аягы өлүм менен ченелет. Биздин дүйнөнүн аягы жок, уулум, демек, өлүм эмне экенин ал билбейт. Билесиңби... мага муну ким ачканын билесиңби? Билбейсиң. Ук анда... Менин атам! Мага бул сырды менин атам айтып берген. Унутпа!... Менин атам, улуу шаман, өзүнүн көздөрүн жүлжүйтүп, өзүнө гана көрүнгөн алыс мейкиндиктерди көпкө чейин тиктеп карап турчу, жана ал мага эмне деп айтканын билесиңби? Айтып берем, баарын айтып берем сага. Мага кулак сал, сага пайдасы тиет...Менин атам, улуу шаман, мындай деп айтчу...

...зилзаладан аман калган адамдар бир нече күндөн бери катуу боздоп-ыйлап, каза болгондордун денелерин чогултуп, аларды катар-катар кылып тизип жатышты, анан акыркы күчтөрүн жыйнап, жыттанып кеткен өлүктөрдү эзелден бери Гянджинин түндүк чет - жакасында кеңири жайылып жаткан Сабзикар мүрзөсүнө жеткирип жатышты. Бир аз убакыттан кийин ал мүрзөдө бош жер калбады, кадам шилтеген сайын бутуң жаңы коюлган мүрзөгө урунуп турду... ал эми мүрзөнүн үстүндөгү асманда адамдардын жүрөгүндө кайрадан кор-

кунучту жаратып, чоң жана кичинекей чымчыктардын тобу сансыз булут болуп тегеренип жатты; адамдарды зилзаладан кокусунан аман калган жана эчак эле шаардыктардын ишенимин жоготкон астролог: «булар - каза болгондордун бейкүнөө жандары, алар тынчтык издеп жүрүшөт, дагы бир аз учуп, анан чарчап, кетип калышат бизден...»

КОРУТУНДУ СӨЗ, ЖЕ ТОЛУК АЯКТАБАГАНДЫКТЫН МӨӨРҮ

Чыгыш таануучу-кыз экөөбүздүн ортобуздагы макулдашуу боюнча мен А-27/733 иреттик саны менен катталган «Толук эмес Кол жазманы» ал кыздын өзүнө же биринчи кабаттагы кире бериштин оң жагында жайгашкан кол жазмаларды убактылуу сактоо бөлүмүнө тапшыруум керек болчу. Эмне себептен экенин билбейм, бирок мен ошол кыз менен дагы бир жолу жолуккум келди. Кол жазманы акыркы жолу этияттык менен кутучага салып жатканда мен ал кыз жөнүндө ойлодум, жана ошол замат акылымда төмөнкүдөй ой пайда болгонсуду: «Мен ал кызды мындан ары көрбөйм. Аны издөөдөн пайда жок, аны издөөгө жарыялоодон да пайда чыкпайт – мен үчүн ал жоголду, жок болуп кетти, кайып болду...»

Мен пальтомду кийип, ал кыз мага калтырган кол жазманын тексти жазылган дептерди кошо алдым, колтугума болсо кол жазма салынган кутуну кыстарып алдым, анан бош колум менен эшикти ачып, бир кадам басканда эле чыгыш-таануучу кыз менен кагылышып кете жаздадым. Кутуну ал кызга тапшырган соң менде жеңилдөө менен тынчтыктын ортосундагы кандайдыр бир сезим пайда болду. Менин ага болгон урматымды ыгы жок кооздоп билдирген сөздөрүм менен аралашкан ыраазычылык сөздөрүмдү уккан соң чыгыш-таануучу кыз өңүн өзгөрбөстөн кутуну өзүнө бекем кысып кармады бирок кеткен жок. Мен аны менден бир деме сураса экен деп абдан кааладым, ошондо мен да ага кол жазма менен иштеп

жаткан учурда ойлогон жана сезген нерселеримдин баарын айтып берет элем. Ал болсо унчукпады. Кетейин деген ниети жок, сүйлөгүсү да келген жок, менин кетишимди күтүп жаткансып жөн эле турду.

Маанисиз жагдай жаралганын түшүнүп, биз унчукпастан эшикти көздөй жөнөдүк, менимче ал кол жазмаларды убактылуу сактоо бөлүмүнө бет алып жатты, ал эми мен болсо бул жерден таптакыр кетип жаттым. Ичимден мен «Толук эмес Кол жазма» үзүлгөн жердеги Байандур-хан менен Горгуддун акыркы сүйлөшүүсүн ойлодум. Улгайып калган Байандур-хан! Жаш Горгуд! Алардын ортосунда бүтүн бир дүйнө бар! Улгайган хандын жаш дүйнөсү жана жаш Горгуддун карыган дүйнөсү. Горгуд айткандай: «Өрттүү согуштун кундактуу жааларын ойлоп чыгышты, мындан ары ойлоп таба турган деле эч нерсе калбады...» Капысынан кылт этип оюма бир деме келе калды, алардын ар бири өзүнүн дүйнөсүнүн өкүлү менен сүйлөшүп жаткан экен; Байандур-хандын дүйнөсүндө анын өзүнүн Горгуду болгон, Горгуддун дүйнөсүндө болсо анын өзүнүн Байандур-ханы болгон. Алар экөөнө тең жалпы болгон бир мейкиндикте бир-бири үчүн болушкан жок...Кызык, менин алдымда такалары менен такылдатып бара жатып, мени кол жазма салынган кутуга, демек арык жана жагымсыз болгон анын өзүнө да кандайдыр бир коркунуч туудурат деп этияттенгенсип, менин ар бир кыймылымды байкаган бул кыздын да өзүнүн дүйнөсү бар бекен?! Анын дүйнөсүндө мен ким болдум экен? Эмне үчүн мен өзүмдүн маанисиз ойлорумдун арасында ушул кыздын элесин көрдүм жана эмне үчүн биз жолуккан кезде анын бети мага ошол элести эстетти? Ал мени менен сүйлөшүүдөн атайы качып жатат. Чыгыш-таануучу кыздын өңү менин бул жерден мүмкүн болушунча тезирээк кетүүмдү каалаган институт кызматкерлеринин баарынын өңдөрүн билдирип турду деп ойлойм. Андай болсо аны менен сүйлөшүү жөнүндө сөз кылууга да мүмкүн эмес болчу.

Ысмайыл шах менен Горгуд жөнүндө тексттердин ортосунда, кылдаттык менен жашырылган болсо да, кандайдыр бир байланыш бар же жок экенин, бир аз болсо да бири бирине ылайык келген жерлери бар же жок экенин аягына чейин өз алдымча ойлоп бүтүрүүгө туура келди. Эгер алардын ортосунда байланыш бар болсочу? А эгер жок болсочу? Балким ал кыздан сурап көрүү керек? Жок, болбойт, анда алар мени, Кудай сактасын, диссертация же изилдөөгө окшогон бир деме жазганы жатат деп биротоло чечип коюшат. Азыр деле бизди бардык бурчтардан жана тешиктерден миңдеген көрүнгөн жана көрүнбөгөн көздөр байкап жатканына ишенем. Бул эмне деген эшик, анын көлөкөсү...сыяктуу... Биз эндүү тепкичтен түшкөнбүз, ал кыз менин алдымда, -мен болсо – анын артынан түшкөм.

Менин бул имаратта үч күн бою ыктыярдуу түрдө камалып отурганымдын да аягы келип калды, бир нече мүнөттөн кийин баары өткөн мезгилде калат. Мен салтанаттуу болбосо да, жок дегенде бири - бирибизге бардык жакшылыктарды каалап, сылык коштошууга көңүлдөнө баштадым, бирок, ал мени менен коштошмок турсун, мен ал жерде жок болгонсуп, мени карап да койбостон жана башын да бурбастан тепкичтерден ылдый басып баягы кол жазмаларды убактылуу сактоо бөлүмүнө жылт койду. Эшикти тарс эттирип жабып койду... Мага менин жолумда ал таң калыштуу кыз такыр болбогондой сезилди... Жоголду ал, эрип кетти.

Мен көчөгө чыктым. Мага бир заматта ошол кыз менен кошо анын мага белек кылып берген эки жоон дептери да эрип жок болуп кеткендей сезилди. Мен шашкалаңдап пальтомдун чөнтөгүн колум менен чапкылап көрдүм – дептер ордунда экен, мен жеңилдей түштүм. Бардык жагын эске алганда менин бардык күмөн саноолорум да аягына жакындап калыптыр. Баары кандай аяктаса, ошондой аякташы керек окшойт,

башкача эмес. Менимче, «Толук эмес Кол жазмага» тиешеси бар бардык нерсеге бүтпөгөндүктүн мөөрү басылып калды окшойт. Албетте... Кийинки пландарды ойлонуп, мен кечки шаарды аралап кетип жаттым, үйгө чейинки жол узун болчу, анан капасынан чыгыш-таануучу кыздын мага үнүн акырын чыгарып мынтип айтканы эсиме түштү...

М А З М У Н У

<i>Ф.И.Д. Академик А.Акматалиев. БАШ СӨЗ</i>	5
<i>Лев АННИНСКИЙ. СӨЗДӨРДҮН СЫЙКЫРДУУЛУГУ:</i> ТОЛУК ЭМЕСТИН ТОЛУКТУГУ	7
СӨЗ БАШЫ, ЖЕ ТОЛУК ЭМЕСТИН ТОЛУКТУГУ	13
ДАГЫ БИР СӨЗ БАШЫ, ЖЕ БУЛ ДҮЙНӨДӨГҮ АЙЫРМАЛЫКТАРДЫН КУДАЙ	
ҮЧҮН МААНИСИ БАРБЫ	28
АЯГЫНДА, СОҢКУ БАШ СӨЗ же «билбейм» деп айта алгандардын укугу	32
КОРУТУНДУ СӨЗ, ЖЕ ТОЛУК АЯКТАБАГАНДЫКТЫН МӨӨРҮ	306

Адабий-көркөм басылма

Камал Абдулла

ТОЛУК ЭМЕС КОЛ ЖАЗМА

Тех.редактору *Жумадин Кадыров*

Корректору *Фатима Абдалова*

Компьютерде калыпка салган *Мырзабек Кадыров*

Офсет кагазы. Кагаздын форматы 60x84¹/₁₆.

Көлөмү 19,5 басма табак.

Нускасы 500 даана. Буйрутма № 75.

«Бийиктик» басмасы
Абдрахманов көчөсү, 170 А.
Тел.: 62-02-13.